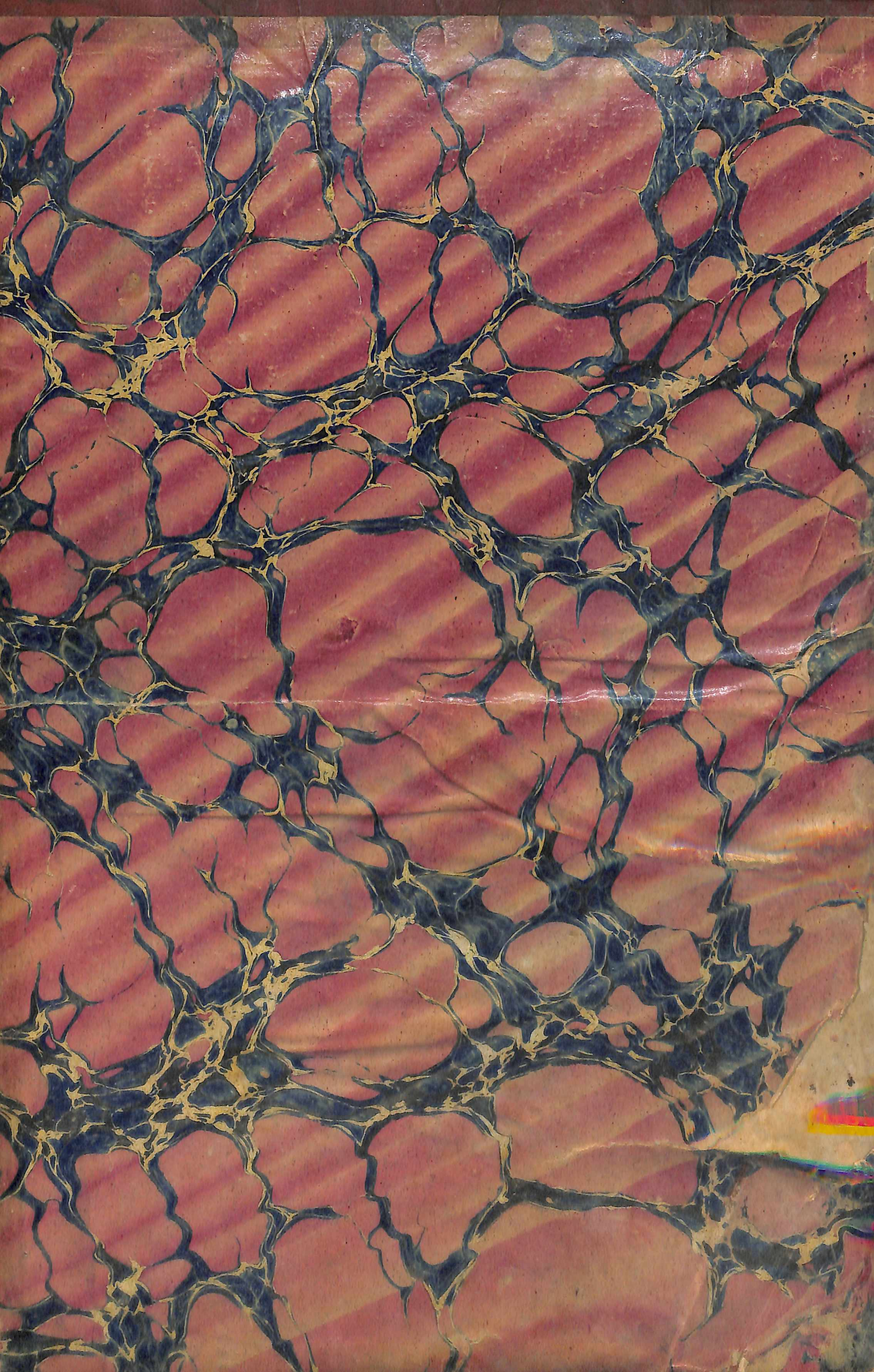

K T. O →

४८६

सं. नं. ९४ ८६ के
कृति प्र[illegible]
१६८४ [illegible]
पत्रे [illegible]
[illegible]
लिपिकाल सं. १८४५

S923

Missing f. 15

Total No. of F = 167 - 1
= 166

Complete

[signature]

ई
प्र.वि
१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनिराभासात्पूर्णादहमि
तिपुराभासयतियद्द्विशाखामाशास्तेतदनुचवि
भक्तुंनिजकलां स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थि
तिजुषस्तदद्वैतंवन्देपरमशिवशक्त्यात्मनिखिलं
श्रीत्रैयम्बार्णसन्नेशमध्यमगुहामयस्थितेः श्रीसो
मानंदनाथस्यविज्ञानप्रतिविम्बके श्रेतुवरानम्
सादितप्रमेयोपायममयान् ईश्वरप्रतिभिज्ञाख्ये
यःशास्त्रेयत्ननिर्मले तच्छिष्यःकरोम्येतांतस्
त्रविवृतिंलघुं तुहाभिनवगुप्तोहंश्रीमल्लक्ष्मण
गुप्ततः हन्यानामयैरीकयातद्विचारःस्वतेस्फु
रेत्युग्रंथकारेणलक्ष्ये तस्मात्तत्राथमनःसुधीस्व
तीर्थे सम्यग्व्याख्यास्येप्रत्यभिज्ञाविविक्तैः सर्व।
त्रास्मनौयद्दाजज्ञापिस्वमहाधियि नवास्मत्रा।
पित्रस्वात्मसेवामयाद्उपकारिणी ग्रंथकारोगुरो
दात्मदृष्टशक्तिकापरमेश्वरतन्मयदर्शनस्यतत्त्वमेतिक्र
यिष्ठःस्वनदात्मसमर्पणात्मस्यसमाविष्टेनतत्तुनेक्रः।

त्तिंमन्यमानः परमेश्वरोत्कर्षप्रकाशनात्मामर्शोस्य
तयापरमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादनतुल्यतास्ययोज
नमास्तत्रयमिति कथंचिदासाद्यमहेश्वरस्यदास्यंज
नस्याप्युपकारमिच्छन् समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं
तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ इहपरमेश्वरंप्रतियेयं
कायवाङ्मनसांतदेकविषयतानियोजनालक्षणं
प्रह्वतात्मानमस्कारस्यार्थः साचतथाकर्तुमवि
नाप्रामाणिकस्यभवतियदिसर्वतोनमस्करणी
यस्योत्कर्षंपश्येत् अन्यथातुकिमयंरामृशान्तोपर
मार्थद्वयेपिनमस्कारोविनस्यसांसारिकस्यतुजन।
मध्यकालनिवेशः यथोक्तं नविंदतिपरंदेवंविद्यारा
गविवर्जितइति भावश्चेदमार्थीयास्तुद्विद्याराग
कलांसंवाप्यमालास्पशुद्धमेव ईश्वरापेक्षयात्वक
निधर्माधर्मात्मनयासमुत्कर्षोपिस्यात् तदुक्तं
कंचुकनामककरणेरक्तौलेपः पश्यन्नतत्त्वविश्रान्तिम
येनो विभ्रमादवरतोपिजायतेतत्प्रसादस्ववरदस्य
निसर्गेहेतिश्रीमद्विद्यापतिना एतस्यागमकांडे

६
प्र॰ति
२

2

निरूपयिष्यामः तस्मात्त्रिखिलोत्कर्षपरामर्शेन म‑
पितत्त्रसीकार्यं यद्यप्यायातह्देयदशक्तिर्यातस्य
स्वयमेवैयमियतीपरमपावभूमिरभ्येतिहृदयंगो
चरं तृतत्रयात्मीयः प्रकर्षकारः कोपिनिर्वहति
सर्वस्यतस्यमायामयत्नेवोपतनपसद्रव्येस्याशुमायीयं
स्युद्वप्रकाशंस्वप्रतिहं द्विनेत्रमस्तुत्रायतानुषयतेः
तथापितदेवतथाविधंरूपेप्रवोपाख्याक्रमेणसा
त्मपरावभासविषयभावजिगमिषयानिःशेषोत्क
र्षविशेषाभिधायिजयमादिपाहुत्वेवयेनपराम‑
र्शनीयमिति नमस्कारेजयमपर्यायादेयः तथाहि
टीरणेपितादृशास्तत्कर्षातिशयशालिनिस्वात्मा
तसप्रकीऊर्वाणस्यतदस्य सपरमनात्मो यकावि
त्वमिति समुत्कर्षविशेषादिमयवनमस्कारो,व
श्यमभ्यंतरीकार्यः स्पनदा प्रकाजयनमस्कोरेक
तरप्रक्रमेमस्तुतस्यार्थादिमनावयमंगीकर्त्तव्यंवद

ननुमनस्कारणप्रधानप्रभृतीनामपिनमस्कार
जयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेववर्त्तनेती अत्र।
पुनर्ग्रन्थकृतानाटकाक्रमस्याश्रितोयत्रहृदयमपी
देहशामर्षपरामृष्टमेव एतस्यपदार्थव्याख्यानाव
सरेएवप्रकटीभविष्यतिस्वदृष्टपरमतत्त्वस्यसर्वज्ञ
नहितद्बाधककिंचुक्तः सहिसर्वस्यरादित्तिद्य
दयंगमः अर्थोपिमस्तकन्तिविदेवप्रति स्व
प्रतिभादिनवाज्ञत्वावमर्शस्यस्यचप्रकाशमया
प्रकाशकत्वात् यतस्माग्रेस्फुटीभविष्यति
तदेनेनाभिप्रायेणप्रसिद्धजयनमः प्रभृतिशब्द
शाख्यानामेवेणीसंसरणियत्तुसरतिस्मग्रन्थ
कारः इहयद्यत्किंचित्स्फुरतिवक्ष्यमाणेश्वरत्
प्रसात्मप्रख्यामात्रेतत्रस्वपायोप्ययभावप्रभृतिः
कार्यकारणभावोविध्याप्रकाशपरमार्थस्त
एवप्रकाशमयानपह्नवनीयत्वात् यदाहभट्ट
दिवाकर वत्सोविवेकांजनेप्रकाशप्रेषभावा

ई
प्रति
२

3

नाभिन्नादिनशापोक्ताविलीयतेशंभंतं नन्वनुका
र्यकारणभावेपिक्वाचित्तिसर्गस्वातंत्र्यलक्षण मा
हेश्वर्यंनांतरीयकताक्रोडीकृतानंतशक्तिचक्रं ख
चितभावभावितप्रथांतरव्यवधानंचकास्ति सत
मायीयदेतव्यवस्थापयिष्यते जडचेतनाद्यवांतर
भेदशतसंभिन्नाभासो तत्कृतश्चसंवेद्यनिष्पाद्य
निष्पादकभावज्ञाप्यज्ञापकभावाभासोलोकव्यव
हाररूपः यत्रतस्तुस्वप्रथात्मकात्तनरशक्तिशाले
निरजनस्वात्मप्रकाशपवश्रायीयप्रथांतरव्यवधा
नवंध्यानिबंधनः तत्रतेस्यैवभगवतः कारणत्वं ए
षचानुग्रहलक्षणोंऽशः पंचमः पारमेश्वरः कृत्यवि
शेषः परस्वरूपार्थज्ञापकः तन्निर्बंधनतत्वात्मपरमार्थ
मोक्षस्य प्रमत्तमोक्षपवर्गः कृतस्थित्युक्तिमत्सर्वत
इतिनिश्रेयसाभासइतिवक्ष्यामः सचायंद्वितीयः
कार्यकारणभावोलौकिकान्वयव्यतिरेकसि
द्धप्रसिद्धकार्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फ

नत्वेपेणासंचेममानः कादाचित्कवस्तुसद्भावानभा
सोत्रीयमानपरमार्थोतिउर्वेटकाविनलदाणेस
र्यन्येभाभाविनाद्भुतभावः प्रथमकोटिसंभावना
स्मृमः कालिकावस्तुप्रकापणावरणनिराकारणम
नोरव्यपानउष्णापश्मेवप्रकारः पमायोतकरे
पातसहितेननिरूपितः कथंचिदिति केनचिस्म
प्रकारेणपरमेश्वराभिन्नरूपवरणसमारापनेन
परमेश्वरचिन्तितेनैव यथोक्तसंवेयोनीवउर्वेटः १
निश्चासायेति श्रासमंतात्सर्विसर्गनिरूपतयासाद
यित्वा स्वात्मोपभोग्यत्वेनिवर्गलोगमयित्वाः १
यत्नाविदिनवेयत्वेनपरार्थेशास्त्रकरणेणाधिकारो
दर्शितः प्रथमथाद्भुतारकतामात्रमिवस्यात योर्व
कार्ऐर्यनमामनंतर्यमत्रविवदितेत प्रमयात्वश्रा
सादनतारनस्यप्रामोमाधीयमलकलायसंस्का
रप्रवृत्तेयकथंपरोपदेशः शकाक्रियः संभवेतिद्वि
मायागर्भाधिकारिणोविस्तुविर्विचाद्याः तड

६ श्रुति ४

तीर्णाअपिमहामायापिहिताः सुहृत्सुहासंहतदी।
शात्महेशात्मानः सुहासापिश्रीसदाशिवप्रसन्नय :
तेनयदीयेस्वर्यविग्रहिरीस्वरीभूताः सभगवाननन्त
श्क्तिप्रकाशनेदस्वातन्त्र्यपरमार्थोमहेश्वरः तस्य
दासमिमेनननन्तरमभिज्ञोपादनस्यमहाफलहस्ता।
स्तवयति दीयतेस्मैस्वामिनासर्वंयथाभिलषितमि
तिदासः तस्यभावइमनेनपरमेश्वरस्तवपस्वातन्त्र्यप्र
त्रैलोक्याजनस्येतियःकश्चिज्जायमानः तस्येमनेना।
यिकादिविषयोनात्रकश्चिन्नियम इतिदर्शयति यस्य
यस्यहीदंस्वत्त्वपप्रथनेनतस्यतस्यमहाफलंप्रथनेसै
वपरमार्थफलत्वात् तस्यचप्रनिर्वचकस्मैनेरप्र
निर्वचनीयत्वात् नहिप्रथितमप्रथितमितिमायाया
त् तदुक्तंनेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते
स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयादिति परम
गुरुपादैरपिशिवदृष्टावेकवारंप्रमाणेनशास्त्राद्वा
गुरुवाक्यतः ज्ञातेप्यावेनेसंवेस्यप्रतिपन्यारफा

त्मना करणेननास्तिकृतंनापिभावनयापिवा स
कृत्वातेस्ववर्णैःकिंभावनाकारणादिना सर्वदापि
त्मात्रादित्वस्वदापकेणसमेतेति जनस्यमनवर
तजननमरणपीडितस्यमनेनकृपासदनयोपक
रणीयत्वमाह अपिशब्दः स्वात्मनस्तदभिन्नतास्मा
विष्णुर्वन्द्यगतेनस्वात्मनिपरार्थसंपत्तिनिरिक्तः।
प्रयोजनंनैनरावकार्यंपराकरोति परार्थस्वप्रयोज
नेभवमेवतनलक्षणयोगात् नह्यर्थैदेवशापःस्वा
र्थैपवप्रयोजनेनपरार्थ इतितस्यापन्नलक्षण।
योगित्वेसतिस्वप्रयोजनत्वात् संपाद्यत्वेनाभिसं
हितेयन्तुस्वमनयातनपवक्रिया स्वप्रयोजकंतत्।
स्वयोजनं अतद्वेभदवादेपि ईश्वरस्यस्वष्ट्यादिक
रणेनराथैपवप्रयोजनं इतिदर्शयितुंन्यायनिर्मा
णेवेधसानिरूपिते यमर्थमधिकृत्यपुरुषःप्रवर्त्त
तेनन्वयो नमिति इच्छान्तितिः इच्छाविषयीकृ
त्यस्यफलस्यप्रहत्तोहेतुत्वंपाञ्चाद्दर्शयति इच्छा

६ प्र॰ति ५

शाक्तिस्फोतोरोन्तरस्वरूपनस्वभावनया क्रियाशक्तिप।
यैतीभवति इतिदर्शयिष्यामः उपशब्दः समीपार्थः
तेनजनस्यपरमेश्वरर्यमसमीपताकरणमत्रफलं
ततएवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभेहिसमस्ताः
संपदस्तन्निष्यन्दमय्यः संपन्नापवरोहणलाभेतत्संप
दइव अनुषितस्यात्मपरमार्थस्यहि किमन्येनलब्धेन।
लब्धेनपरमार्थस्यापितदन्यत्राकांक्षणीयं य
दुक्तं अस्मत्कस्मैव भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुप।
याचितं एतयावादरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमि।
त्येवंषष्ठीसमासेनप्रयोजनमुक्तं बहुव्रीहिणात्वपा
यः सूच्यते समस्तस्यभावाभावरूपस्यवाह्याभ्यन्तर।
स्यनीलसुखादेर्याः संपत्त संपत्तिः सिद्धिः तथात्व
प्रकाशः तस्याः समुपगतास्तिः विमर्शात्मभिः संवेदन
यैस्तांतस्याभिज्ञायां तथाहि स्फुटतरभासमान।
नीलसुखादिप्रसार्थेषणदांगैणवपा भार्थिकप्र
मात्रलाभइहोपदिश्यते यदाहाग्यत्र इदानीमस्य

विच्छिन्नविपर्यासस्कृतार्थता यास्त्वस्त्वप्येवि॰
श्रान्तिविमर्शः सोऽहमिमयमिति तथा तत्रैव प्र
काशस्यात्मविश्रान्तिरहंभावो हि कीर्तितः उ
क्तार्थस्यैव विश्रान्तिस्सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातंत्र्य
मथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति इयता चोपाये
तिर्द्वैतमाशंकापराकृता यदनेन निरूपयिष्यति
स्वतत्पथमार्गेण तव इति तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभि॰
ज्ञा प्रतीयमानस्याभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञे
प्रतीयमिति स्वात्मावभासो हि नाम तत एवाविच्छिन्न
प्रकाशत्वात्तस्य सततमच्छैकैव विच्छिन्नैरवविक
ल्पितः इवलक्ष्यते इति वक्ष्यते प्रत्यभिज्ञावभात
भासमानस्वरूपानुसंधानात्मिका स एवायं चैत्र इति प्रति
संधानेनाभिमुखीभूतेन वस्तुनि ज्ञानं लोकेपि यत
स्तत्पदं गुणायं वे रूपकः इत्येवं वा श्रुतेनोपि सा
मान्यात्मना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखी भावावसरे प्रति
संधानेनैव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते

ई
प्रति
८

नयतिंश्रुतिश्चतमभिज्ञापितेनोयमिमादोइहापिप्रसि।
द्धप्रमाणसिद्धंनागमानुमानादिविदितमर्पणाशक्ति
स्वभावेईश्वरेसतिस्तात्मसमभिहायीभूतेनमतिसं
धानेनतानसहेतेतिनूनेसमयवईश्वरोहमितितमभि
स्तवपपादयामीतिउपपत्तिः संभवः तो संभवेंतीनत्स
मर्थाचरणेनप्रयोजकव्यापारेणसंपादयामि न
ष्याद्धिसंभवतितावदसौप्रविच्छिन्नप्रकाशकत्वा
त् निरोधकाभिसन्नमायाशक्तिसमयसारणमात्र
मेवतत्तत्रोपपादने प्रमाभिज्ञोपपन्नोस्वपरविभाग
भावेतदपिकेकत्वभिप्रायामसंभाव्यमितिपरसैप
दप्रयोगः इयंचात्रस्रोकेयोजना महेश्वरस्यदा
सेसमस्तसंपहामहेतेकथंचिदासाद्यजनस्या।
पिकथंचित्तस्यमभिज्ञामासाद्यसाधयस्व उपकारे
समस्तसंपहामहेतन्नभूतेमहेश्वरस्यदास्यात्मकश्री
क्षेत्रामेवसमस्तसंपत्तम्भवाप्तिकोतत्वमभिज्ञा
स्तवपपादयामि आत्मार्थेतिआहामियोजनेद्वौलि:

चौद्दयतिचव्याख्यानेहन्तिकृताभावेनकृतस्तात्मर्यं
व्याख्यानात् यदुक्तंसेहृतसोत्रनिर्देशविहतिमात्र
व्यापारायामितिटीकाकारेणापिहितमाद्व्याख्या
तमुदितेननेदंस्तहं अस्माकंतत्त्वव्याख्यानपयो।
यमइतिविभज्यव्याख्यातंपवंसर्वत्र पवमनेनस्तो
केनाभिधेयंप्रयोजनंतत्प्रयोजनंतत्प्रयोजनमपि
कारिनिरूपणंगुरुपर्वक्रमः संवंधः इतिदर्शितेन
थ्याहिसमस्तसंपत्तलक्षणोव्याख्यातोयोऽर्थः पूर्वंतु
एपायादौसंसारमूलकारणेहेतुः सपवत्रन्यभि
ज्ञायतेनयेतिकारणतुममाडपायः इहलोकीम
रमांगंइतिनिर्मीनइमतिर्इच्छटकारिहलदाणंमे।
स्वयंमार्गेनवइतिशास्त्रेतेनिरूपयिष्यमाणंस्तव
यतः ... दायोदर्शितः अभिधेयत्वेन अतपवतथाही
स्तुपक्रमएवंलोकानंरभविष्यति प्रयोजनेवचम
भिज्ञोपायज्ञानंतस्य प्रयोजनंप्रतमभिज्ञानंतस्यापि।
प्रयोजनंसमस्तसंपल्लक्षणपारमिष्यथनंततः

६
प्र·ति

एवं तु नाश्येवं तस्य सर्वपर्यंतफलद्वादशांशकयापि
यदुक्तं मयैव स्तोत्रे फलं क्रियाणामथवा विधीनां।
पर्यंतनस्त्वमयैनेव देव फलेप्सवो ये पुनरत्र तेषां म्ह
तास्थितिः स्यादनवस्थयैवेति एतद्वदत्यतिनदत्रैरिद
धत्सदमितियादद्वयेन जनस्येति अनेनाधिकारी दर्शि
तः एतन्निगमयिष्यति अविद्यमाविशंत्विति कथं विदि
मेनेन गुरुपर्वक्रमः वक्ष्यति महागुरुभिरुक्तमिति स
शिवदृष्टिशास्त्रे यथा इति एवं श्रीमज्ज्ञानप्रसमस्त
वस्तुसंग्रहेणेदं वाक्यस्य देशद्वयं प्रतिज्ञापिंडात्मके
च मध्यगुरुत्वदेहत्वादिनिरूपकश्रुतिप्रकटित इति।
चांसलोकोनिगमनतृतीश्रीमत्पंचावयवात्मक।
मिदंशास्त्रपरब्रह्मप्राप्तिफलं नैयायिकक्रमेण प्रमा
याऽपदेशास्रमार्थिकत्वमिति ग्रंथकाराभिप्रायः क्रि
यासंबंधसामान्यमादिस्पष्टदेशेषु प्रकटी भविष्यती।
तितावद्गुरुतत्त्वनामयं रज्जनश्रीलोकिकैकस्वरूपरिवृ
तः ईश्वरविषयेननमनजीवगणोपपत्रप्रकाशाय

ति उक्तविषये चाभिगामिकादिगुणगणसंपन्नमी॰
श्वरं प्रकाशयति इतीयानर्थः सामान्येन षष्ठीसमा
सेन दर्शितः तस्य प्रत्यभिज्ञेति यतः लोकाकर्णनसम
ये च शिष्याणामेतदर्थसंक्रामणक्रमेणापरमेश्वरता
दात्म्यमेवोपजायते तावत् तथा हि जनस्य लोकाकर्ण
ना इयं ते जननमरणपीडिता अपर्युदस्तव्यहृतय॰
स्व अस्माकस्य यत्तु पकारमिच्छं देहेश्वरस्य दास्यमा
साद्यसमस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपा
दयति ननु स्वतत्त्वप्रत्यभिज्ञामेवंभूतां वयं प्रमाणयेवे
ति इत्यमेवत्योपकारिणी शास्त्रार्थस्य विंवदतिवै
वन्नेकान्ते तौलज्ञादीनां विषयीभवतीति प्रथम॰
पुरुषार्थेऽत्र मम पुरुषार्थे पर्यवस्यति नत्वनाटस्ये
नाभिकार्यं तथिकारिणः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्र
संगात् आरोग्यकामाः शिवं सेवन्तामेव धमिति
यावाकार्थस्य सेवामहे इत्येवं रूपेणाधिकारि
द्वितीयकक्षासंक्रान्तौ तृतीयकक्षायामेव भावि

ई
प्र॰ति
८
8

कोटिपतितामपिस्फुरत्तार्थंसंपत्तिमकालकलितस्व
रूपात्मप्रवेशेनस्वात्मीकृतामभिमन्यमानेनतनयवा॰
विततविततसंवित्स्पंदपरामर्शोत्कर्णेनाभिमानप्र
तिलंभादन्यस्यतत्वेनैवेद्रूपत्वेनैवाधिकारितानाट
स्यप्राणितानिदास्तामवांतरमेतद्दतिगहनेचेति॰
स्थितसितत् येनतस्लोकेनेश्वरमांस्त्वविनेयानां
प्रयोजनादिप्रतिपादनंचक्रियते इति १ अनेन
भावसंभारभासनेस्पंदनेपरम् उपोद्घातपतेयस्य॰
नेत्त्वमःसर्वदाशिवम् नन्वीश्वरस्यसिद्धिरेवकर्त्व॰
थाकेयंसिद्धिःनत्वावड्माप्तिःनिमन्नात् नापिईश्वर
सिद्धिकारादयस्तस्यान्ताविदथने ज्ञप्तिःसिद्धि॰
रितिचेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्यप्रमाणव्यापारोपा
येयप्रकाशात्मकसिद्ध्यान्तुपयोगयवनेनुअनहृच्छि
न्नस्तदीयःप्रकाशइतिकथमेतत् घटस्वत्वादि
प्रकाशोहितस्प्रकाशःऊतत्स्वदप्रकाशोपिसन्नसम्
कींदोनितरां स्वप्रकाशोपिवस्तोरेप्रमातृणांकिंह

वृत्तेर्येन तेषां प्रमाणव्यापारानुपयोगः इत्याशंः
काह कर्त्तृविज्ञानविशिष्टात्मनादिसिद्धे महेश्वरे प्र
जगत्मानिषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः इहकः
इहकः ईश्वरे कीदृशे कीदृशेन प्रमाणेनास्ती।
ति ज्ञानलक्षणं सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा
निषेधं कुर्यात् प्रमातेति चेत् स पव कः देहादि।
जेउः उत तदन्यो वा कश्चित् आत्मादिशब्दवाच्यः
सोपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्जेउइ
ति चेत् सपवात्मन्यसिद्धः परत्र कोसिद्धिं कुर्यात्
आत्माप्यप्रकाशो जडपव न तत्प्रयोगक्षेमः स्वप्र
काशस्वभावश्चेति चेत् कीदृशेन स्वेन रूपेणाभा
ति यदि परिनिष्ठितसंविन्मात्ररूपेण तदा संवि
दो भेदेन भेदितानां चान्तरनुसंधानेनाभेदनेन्न
स्यात् तेन स्वेन प्रकाशात्मनयानावभास
ते नथ्याभासमानं कीदृशमीश्वरं साधयेयेत्त्रि।
विधेनाकर्त्तृत्वात्स्वभावमिति चेत् तत्र सप्रसा

ई
प्र॰ति
९

नैवं तथा सतः इति कोऽमः सः न तु सर्वकर्तृत्वसर्व
ज्ञत्वेशस्मान्तर्नेस्तः न खल्तु सर्वेषां ह्यर्थो ज्ञातृकर्तृ
तयोः स्वरूपं भिन्नतिः भेददर्शनेपि ईश्वरज्ञानचि
कीर्षाप्रयत्नादेर्निजस्यविषयेणाकारभूतेनानात्वे
यातिशयत्वात् प्रकाशमानत्वात्यत्नमेवविष॰
यत्वमितिचेत् अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुप
त्तमितिवक्ष्यामः प्रकाशमानस्वभावत्वेविषयो
पि सर्वात्मनाप्रकाशरूपवनिमग्न इति प्रकाशः
प्रकाशान्तः इत्येतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः सर्वज्ञा
सर्वज्ञविभागः प्रमाणमध्ये वेसिद्धासिद्धाभ्यां पर्दो
तुयोज्यं पर्वसिद्धिरपि तस्माद्धिषयाभिमतं व॰
स्तुशरीरं तथा गृहीतानानावद्दिभासमानं स्वात्मैव
प्रकाशते विच्छेदशून्यः स्वशुमप्यपि दर्शितप्रका॰
शेतेऽतथास्य तथायोगात् प्रकाशस्यनिः॰त्वाद्वि
च्छेदहेतोरभावेन अन्यथाप्रमात्रपेक्षयावप्रका
शमानत्वात् स्वपरप्रमातृविभागस्यतन्तराद्धस्य

यीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् सर्वार्थेषु स्वतन्त्रः स्वातन्त्र्ये
चास्याभेदभेदत्वे भेदि ते चान्तरङ्गसंधानेनाभेदन
मिति वक्ष्यप्रकारं वक्ष्यामः तदेवास्य पारमैश्वर्य
मुक्तमानन्दमयेन रूपमिति सर्वं स्वयानेकर्तृरीति
तदेवमस्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं ज्ञानरीति पश्चात्त्रि
दिक्षु ज्ञानपल्लवस्वभावैव हि क्रियेति वक्ष्यते तेन
सर्वक्रियास्वतन्त्रे सर्वशक्तिके इति यावदुक्तम
वेत् तावदेव कर्तृविज्ञानरीति इयमेव वचसंवि
त्स्वभावत्वात् संविदिति भण्यमानाविकल्पत्वेन प्र
सिद्धत्वं स्पर्शं नीरहत्वात्र परमार्थसंविदिति व
क्ष्यामः कर्मज्ञानात्वमहेश्वरः इत्यभिप्रायेणापि
सर्वप्रकारस्वापनेदितियथायथा प्रमेयस्मि
कायादन्नमकारककलेका विहारः शाकस्वप्या
त्रयायावदितियन्ततन्त्वमिति भूतविभक्तानि
देशाः कृतः उपदेशावसरे हि सर्वात्मनानावग्नमे
यनास्यपरिहृतसपाकाः स्वात्मनोनिस्वस्मित्रन

ई
प्र॰वि
१०

10

पाधिरूपस्वभावइमेनेनवैशेषिकाद्यतिमतजडात्म
वादनिरासः आदिसिद्धः इतिप्रविष्टिचिन्मप्रकाश
इत्यर्थः महेश्वरइतियत्नदेवमाहेश्वर्यंयर्मनवच्छि
न्नप्रकाशत्वेनज्ञानक्रियात्मकत्वंतथारोपारोहः अजडा
त्मेतियस्तुवैशेषिकाद्यैर्जडआत्माप्रसिद्धिकारो
हीश्वरविषयो अनयस्तंसांव्यादित्रिषयं संमतोऽपि
विषयावभासनरूपंज्ञानंबुद्धिधर्ममिच्छन्त्यात्मान
वस्तुनोजडमेवोक्तेति नचजडआत्मास्वात्मनापिउल्ले
भप्रकाशस्वातंत्र्यलेशः किंचित्साधयितुंनिषेद्धुं
वाप्रभविष्णुः पाषाणइव नचाजडात्मनोप्यनउ
चितं तथाहिसस्वात्मनिसिद्धिमिच्छन्कुर्यात् य
यस्यसोभिन्नभेनभासमानः सर्वेणभासेन अनाभा
समानेचेजडस्तैवनिषेधंचेत्थंविदध्यात् यदिसनप्र
काशेन तथापिजडः नचजडस्यैनस्तुक्रमिस्तुकं
नाप्यजडस्यतस्मात्सविमप्रकाशपववचादिप्रका
शः ननसैवस्वतंत्रः कश्चिद्दासत्वः प्रकाशपववचा

त्मा नन्वनन्तप्रकारकव्यापारवत्त्वमाणव्यापारोपि निम
र्हवत्स्वप्रकाशरूपस्यापि तत्रभावात् । ननुकारक
व्यापारः प्रमाणव्यापारस्य यदीश्वरेनेव भवति तत्किमभि
ज्ञापयामीति यो व्यापार उक्तः स कतमो व्यापार इत्या
शंकाह किन्तमोहवशादस्मिन्द्वैष्यत्रपत्तादिते श
त्माविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते सर्वेश्वरस्वभा
वस्यात्मप्रकाशेननावत् तत्रास्यस्वातंत्र्यमिति न
केनचिद्हृद्यानप्रकाशते तत्राप्रकाशात्मनापि प्र
काशते प्रकाशात्मनापि तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्वे
ष्याप्रकाशात्मनाप्रकाशः भागशो वाभागशः प्रका
शने सर्वस्यव्यतिरेकणाव्यतिरेकणावा कतिपयस्य
व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेणवा उक्तप्रकारस्वरूपेण न यावा
नदमीसप्तप्रकारः तत्र प्रथमाः प्रकारो जडोल्लासः
स्तुमः परमशिवात्मामध्यमाः जीवाभासाः सैवभाग
वतो मायाविमोहिनी नामशक्तिः तद्दशात्प्रकाशा
त्मतया सततमवभासमानेष्वात्मनि भागेनाप्रका

६
प्रति
॥

शनवशादनुपपन्नमिति सर्वथाप्यदयं गमीऽवसन्ना
मेऽज्ञनपवर्गेणतावभासनसाध्यामर्थक्रियासकुर्वं·
निर्वर्णनावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्ध्येऽज्ञा·
भिज्ञाभ्यामख्यानस्वांशदर्शनेकथंघाकेरीश्वरनिह्न
वेनअसिद्धायाद्रक्रियात्मिकायाश्चाविष्करणेनअ
दर्शनेन अभिमानसाध्यार्थक्रियाणांतदभिमानसि
द्धाविनासिद्धेः तथाचदृष्टांतेदर्शयति नैस्लेरप्यु·
प्रयाचितैरिति यतउक्तंभवति नकारकव्यापारोभ
गवतिनापिज्ञापकव्यापारोयं अपितमोहापसर
मात्रमेतत् व्यवहारसाधनानांप्रमाणानांतावमेव
विश्रांतेः घटोयमत्रगःप्रमहत्वादिमनेनद्दिनघ
टोज्ञाप्यते असदोषेणैवप्रकाशमानत्वात् अस्मप
दोद्देनसिद्धेः केवलंमोहमपसाध्यते यस्त्वायमो·
हः तदपसरणंचयत् तदप्यत्रसमयिमः वञपश्चवि
ज्ञंभामात्रेननवथिकंकिंचित् श्लक्ष्णंवदत्यते २ न
तुपदिदृश्यमानेभावराशौकिंमीयाद्यातिरावक्कि

यत्ते केचप्रतीतिजडतानांनावन्नस्त्वात्मिकाशक्ति
रस्तिक्रियात्मिकापिस्यात्तेच्यप्रमाणस्यात्तेच्ययय।
गमात्संभावनाभूमिरेव तथाचरथ्योगच्छतोमा
दौड्यवारंकेचनप्रतिपन्नाः नचजडन्यतिव्यवह
रसाधनस्तुचितं अथाजडजीवजननापिकारेण
भयमपितर्हि सर्वस्यस्वात्मामहेश्वरः इतिस्तुरनेत।
विप्रकर्षितात्प्रमाणान्नदेतदाशंक्यनिरूपयति
तथा तथाहिजडस्वतानांप्रतिष्ठाजीवदाश्रया ।
ज्ञानंक्रियाचस्वतानांजीवनंजीवनंमतं रथ्याहीति
प्रकृतपक्षमंयोतयति दृश्यतोकिलेमर्थः तथे।
मनेनसाध्यंसमयते हिनाहेतुमिममे प्रकृतंसाध्ये
हेतुसिद्धायतन्मपक्रमगतेश्मर्थः तेनेतित्रुहिवते
नाःतपवःसर्यमाणानशंकेनवर्णाविप्रमाणेनप्रका
रेणयस्मात्सर्वेसेतथफकम्मितितथाहीतिशाहस्य
वार्थः स्वहेतावज्ञावनाशिर्यथाविमृश्यतितथाः
स्ति अभिर्वस्यप्रकाशंशारणीकुर्वन्तः प्रकाशाश्रा

ई
प्रति
१२
12

णान्तदेशीयं विमर्शमात्रमस्य संभेदात् अविरह
हेद्वियदिवस्तुतत्त्वं नीलं न पीतं न सन्नासदिति क
नः पर्यनुयोगे किमुत्तरं स्यात् तेन यद्यथा यावद
बाधितं विमृश्यते तत्तथा तावदस्ति तत एव देशा
कालाकारविततात्मनोपि इयाक्रियासंबंधाद
यः एकत्वेन परमार्थसंत इति वक्ष्यते क्रियासंबंधे
न्यादिनानन्तत्वावितत्वमपीदं विश्वं संदेव विमर्श
दशाधिरोहेण जीवद्रूपमेनावतादृग्रूपेणास्ति
तत्र जडाश्चापि विमृश्यमाना न स्वतन्त्रा भवंतीति विमृ
श्यमानता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः कोपि धर्मः
जडत्वाभावप्रसंगात् मम नीलं भातीति मया नीलं दृ
श्यते इति तेषां जडभूतानां चिन्मयत्वेपि मायाख्येय
स्वरशक्त्या जाड्यं स्थापितानां जीवं तं प्रमातारमाश्रि
त्यप्रतिष्ठा तत्प्रमात्राभिमुख्येनावस्थानं तेनाजा
डानामनन्यथं करोति यथोक्तं सूक्तं तेन एवमात्म
न्यमत्कल्पाः प्रकाशसेवं संमर्मी जडा इति एवव

द्विस्वात्मनासंबन्धरूपः यस्मात्मात्तुपाद्वितेत्रूपेचका
स्ति नचभात्रूपात्तुपाद्वितेजडंनामकिंचित् तेनजा
डनोंद्विपाक्रियाविशिष्यतेजडात्मनोः इमेनत्रिरू
क्तानमेवयेत्वमेजडेभ्योजीवेनः इतिनामप्रसिद्धा
स्तेषामपिशरीरप्राणप्रवृत्तिप्रकम्पाकारास्ताव
जडाएवेतितेषामपिकिमुच्यते एवंचटशरीरप्रा
णाद्युत्पन्नटभावरूपेसम्यक्लुप्तेभातितदेवजीवस्त
पश्यतेसम्पेनसंचायातेयद्यपिवस्तुवेभाति तथा
पितजडात्मकविषयशरीरादयायोः ततः तदपार
मार्थिकमस्मीमासुयात् जीवाद्विजडभेदाद्भेद
भागिनः जडाज्जजीवभेदात् यतदेहीयमितहेये
यमितिभेदस्तुयेषुः नीलपीतादिभेदस्त्वप्रमात्
संलग्नतयाभेदस्थूमिमेवपरमात्रूपा इतिकिंते
नतदयंजीवानामभेदएवसंपन्न इतिजीवस्यमाने
तिजातंजीवनेचजीवनकर्तृत्वेनस्वज्ञानक्रियाम
कंयोद्विजानातिचकरोतिचसजीवनीमुच्यतेन।

ई
प्रति
१२
13

तदयं प्रमातात्ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्य
वहर्त्तव्यः प्रमाणागमप्रसिद्धेश्वरवत् तत्प्रसिद्धाव
पि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमैश्व
र्यं तन्मात्रानुसंधितादेव सिद्धं तदपि च कल्पितेश्वर
राजादौ तथाव्याप्तिग्रहणात् यो यावति ज्ञाता क
र्त्ता च स तावतीश्वरो राजेव अनीश्वरस्य ज्ञातृकर्तृत्वे
स्वभावविरुद्धे यतः आत्मा च विश्वत्र ज्ञाता कर्त्ता चे
ति सिद्धास्यमभिज्ञाज्ञानक्रियाशक्तीचवहिस्थाना
विकोऽयमप्रकटभेदोऽमिषु सदाशिवेश्वरौ भेदस्यासा
मामतः परोऽहं विद्याकले विशेषतः परोऽहं बुद्धिक
र्मेन्द्रियाणि इति भविष्यति जडा इति अजीवन्तः अपे
क्षजीवन्त इत्यापीनेतावज्ञानि ननु संविदापालेभ्यो न
जीवनामिति जंगमायवामीमांसानिर्दिष्टः नत्वज्ञान
क्रियेयपवकथं सिद्धयत ऐश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्यते
तिषंकोशामयितमाह तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया
कायाश्रितासती परेरप्युपलक्ष्येतन्तयान्यज्ञानमूह
ते

घटंजानामिमयाज्ञातंज्ञास्यामिचेतियत्रप्रकाशा
हंपरामर्शःपरिनिष्ठितेसवेदंज्ञानेनाम किंतत्रा
न्यद्विचार्यतेनतदप्रकाशेहिविधसंयतनमसंस्यात्
नदपिवानस्यात् कालोपिहिप्रकाशविश्रांतिमे
वसंवेदयेनतवङके विज्ञातारमरेकेनविजानीया
त् इतिनन्विक्ववेकः प्रश्नः किंशुनरेवस्यात् इतिन
त्रजानामीत्यन्तः संरंभयोगोपिभातियेनस्थूलादे
रुणदंसेनतज्जज्ञानामीतिवशुविस्वभावता॥
मेतिसचसंरंभोविमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते यउ
क्तः ममपरमेष्ठिश्रीसोमानंदपादैः घटादिग्रह
कालेपिघटंजानातिसाक्रियेतितेनांतरीक्रिया
शक्तिस्तेनवदेवस्वतः सिद्धास्वप्रकाशासैवतु
लक्षणानाप्राणपुर्यष्टककमेणशरीरमपिसंच
रमाणास्पंदनरूयासनीयामाधारव्याहारात्मिका
मायापदेपिप्रमाणस्यप्रमेतादेविषयः सावय
रवादीरादिसाहित्येनावगतास्वस्वभावंज्ञाना॥

ई
प्र॰ति
१४
14

त्मकं गमयति नचज्ञानमपीदंतयाभाति इदंताह्य।
ज्ञानत्वे नचान्यदन्येनवस्तुषाभानेभानेभवेत् तज्ज्ञा
नेभात्येवपरंभातिचयत्तदेवाहमिमस्यवस्तुरिति
परज्ञानमपिस्यात्मैवपरत्वंकेवलमुपाधेर्देहादेः
सचापिविचार्यमाणोयावत्त्रामइतिविश्वःप्रमातृवर्गः
परमार्थेनएकःप्रमातामएवचास्तियदुक्तं प्रका
शएवास्तिस्वात्मनःस्वपरात्मभिदिति ननुभग
वान्सदाशिवोजानातीत्यतःप्रभृतिक्रिमिरपिजा
नातीत्यंतमेकएवप्रमातेतिफलतःसर्वज्ञत्वप्रमा
तःएवंकर्तृत्वेपिवाच्यं यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः
शिवदृष्टौघटोसदात्मनावेत्तिवयद्वद्घटात्मना
सदाशिवात्मनावेद्मिसवावेत्तिसदात्मनेत्यादिसू
च्यते इत्यनेनज्ञानस्यप्रमेयत्वेनननिर्वहतीतिदर्श
यति अन्यथानवस्थामीयतइतिदृश्यात् नेदंवेद्य।
घांनात्मिकएवादर्पणांस्त्ययानत्मसरीभावोनसंतो।
स्मिन्संवेदनपथे नश्यतैवात्मानमीक्षांशंविद्धंसो

यटशरीरप्राणस्थावेनतद्भावंसंतेवनिमंजयं।
नः ईश्वरसमाविष्टापवभवंति ततोयमुपोद्घा।
तः तयस्मात्मनः समीपेटंकवदीश्वराभिज्ञानल
क्षणउत्कर्षोहमतेविश्राम्यतेयेनपतावदेवाचा
र्यसंक्रस्यात्मार्यमितिततोप्ययमुपोर्वतः उपो
द्घातविततेकृत्वाउदितिप्राह्वसोहंयवहमते
र्व्रमार्यतेप्रमेयविषयोव्यामोहोयेनेति गत्यर्थं।
नाद्घाहंतेत्रोनमर्थः ज्ञायतेप्रमेयविषयंयेनेति
केचित्तुगतिस्त्रियंयगच्छतीमितहिषयामेवहंम
र्थमाहुः पंचश्लोकवत्तषयार्थभावनादाप्ता
देवलभ्यतेनपरमशिववृत्तिशिवम् इतिश्रीमदा
चार्योत्पलदेवशिष्यश्रीमल्लक्ष्मणगुप्ताचार्य।
दंतोपदेशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिता।
यांश्रीईश्वराभिज्ञाख्यविमर्शिन्यांउपोद्घातः प्र
थममाह्निकं स्वंपदातयायेनविश्वमाभा।
स्यभेदनः श्रीभेदोनत्पत्तांतत्रीयतेतंस्तुमः

ई
प्रति
१५
14

शिवं इहयपरमार्थरूपं तदाशंक्यमानप्रतिपक्ष
प्रतिक्षेपेणनिरूपयिष्यमाणेसत्युन्मेषस्फुटीक
न्तेभवन्तियदाहठनारायणः नमस्तेभवसंभ्रान्तभ्रा
न्तिमुद्गाव्यभिन्दते ज्ञानानन्दघनिर्द्वन्द्वे देवहस्तात्वि
हएते तत्रेह्यात्मानोऽस्मरवादिनो भ्रान्तिभेदन एवं
केपरमार्थेविवदीप्यमानज्ञानवत्तावदेकादशभिः
श्लोकैः करोति तत्रसलक्षणाभासमिमर्द्दि
लेनकर्त्तापिकल्पितइमंतैः तत्रश्लोकद्वयेना
त्मनोऽभवस्यदृश्यानुपलब्ध्याभावः अकः प्रमद
वादिनः प्रतितत्रश्लोकत्रयेणः सूत्रसंधाने।
संस्कारात्मिकेदं इत्यन्यथासिद्धादात्मानुमाना
यनपर्याप्तमिमिति प्रोक्तमनुमेयात्मवादिनः प्रति
तत्रश्लोकेनज्ञानादिगुणैर्गुणितानिप्रतिपत्तिरि
त्यनुमानेनिरस्तं एवमात्मानंनिवाकस्मतेनोनता
नक्रियाशक्तिसंबंधरूपमेस्वयंनिराकर्तुंज्ञान
साक्षरूपमेवव्यातिरिक्तंयायंतरमन्तेसांख्यमते

वाच्यमानमितितन्नापितं स्तोकद्वयेन ननुप-
केनक्रियानामनकाचित्कचिदप्यस्तीतिकथि-
तेनत्रसाधकंचप्रतिदिप्यवाधकंचोपन्यस्यति
ततःसंबंधस्यस्तोकेननास्तित्वंप्रतिपादितंप्रमा
णाभावंवदतास्तोकेनैव तत्रवाधकंप्रमाणमु
क्तानात्मास्तिनापिज्ञातृत्वकर्तृत्वलक्षणमसे
स्वयमितिस्वपदद्वयसंबंधन इतिसर्वपदसमु
दायार्थः अथग्रन्थकारोव्याख्यायते ननुस्वलक्षणा
भासेज्ञानमिकेपरेपुनः साभिलापविकल्पाव-
बद्धधानापिनद्वयं निरूपकस्यचिद्रूपस्या
ज्ञानवभासतः अहंप्रतीतिरप्येषामाशरीराद्यव-
शायिनी ॥ नन्वियादेरपि इहात्मासंवित्स्व-
भावः स्थिरइतितावदयुक्तं स्थिरस्यस्वप्रकाश
स्याप्रकाशनात् तथाहिघटप्रकाशोघटवि
कल्पोघटप्रत्यभिज्ञाघटःस्मृतिर्घटोऽस्तीत्येवमा
दिरूपेणज्ञानानामेवप्रकाशाते भिन्नकालानिभि

ई
प्र.ति
१८
16

न्तविषयाणिभिन्नाकाराणि च तत्र नीलप्रकाशः स्व
लक्षणाभासं ज्ञानं स्वसमानानुयायि स्वरूपसंकोच
भागि लक्षणं देशकालाकाररूपं यस्य तस्याभासः
प्रकाशनमन्तर्मुखं यस्मिन्वहिर्मुखेन स्वरूपधारि
णा ज्ञानेन तद्विकल्पकं विषयभेदेप्येकजातीयस्व
रूपेण तद्वैविंमेकारणाभावात् विकल्पो हि वैविध्य
कारणमभिलापः स चात्र नास्ति न ह्यभिलापो नी
लस्य धर्मः न च तद्ग्राह्यः ततो मोक्षाच्यः संकेतः
अप्रवृद्धे च संस्कारेण स्मृतिः तस्यैवोपलब्धवस्तुदर्शी
नोत्थितः इति वस्तुदर्शनसमये अभिलापस्मृतिर्ना
स्ति ततः पंचविकल्पकज्ञाने सर्वस्य विकल्पसामा
न्यानामस्य यैताज्ञानिर्विकल्पकम्भ्रान्तत्वात् यस्मि
न्नि वान्यरूपमाभामलक्षणं तस्य विषयः स्वलक्षणे
ति संकेतितित्रिवितनविकल्पसाध्यस्य हेतुत्वाभ्रा
न्ति कल्पोपदेशिकस्यावासंकेतस्यकृतसंशब्दाकान्ता
त. कृतस्यापि वैयर्थ्यात् तेन तदनुयायिना न तुन

संव्यवहारः तस्य वस्तुभेदं यतः तदभिलापेन संजल्पा
त्मनाशब्देन रूपेण सहवर्त्तते शब्दं चेदंसमिति तदि
ति तदिदमिति भवेदिदमिति इदं वेदं वेमादिव
रूपाभिधयते ज्ञानविषयपदेवर्त्तते अपि तु तस्य
विकल्पस्य स्वरूपमेव विचित्रीकुर्वन् प्रतिभाति इ
ति विकल्पो वस्तुभेदः एवमनुभवविकल्पयरस्य
रात्मा वस्तुप्रकाशत्वेन भाति स्यादेतत् यद्यन्यासो
परस्परासोप्याभातीति तत्र यतो द्वयमप्येतदविक
ल्पेन स्वरूपेणानुभ्याकस्माविदेनदतिरिक्तस्य द्रष्टुरं तु
भवितुः संवेद्यः ग्राहस्यात्तुभवत्तु वाह्यार्थवादे अ
ग्रे हेतुः यतस्तस्य द्रष्टुः अत एव संवित्स्वभावतोपगा।
मात् स्वप्रकाशयोग्यभावादापन्नोपलब्धित्वत्त्वेण।
ग्राभेः अत्रैपनद्वोपस्वरूपमध्ये नान्यस्याभासः तत्र
स्यवाभासः इमाभि द्वाविरज्ञ्यात्तुपलब्धिः तथा त्वहं।
वेद्मि निश्चिनोमि स्मरामीदमिति विदादि प्रकृत्यर्थ
त्वेनात्मज्ञानस्य स्मादेः इदमिति कर्मरूपाद्विषयाद

ई
प्रति
८

17

तिरिक्तमेवाहमिमन्तुयायिनि प्रकाशेत्तथाधिरूपं
भातिक एवमाह भातीति भातेह्यविकल्पते अ
हमिति ग्राह्याद्यविदो विकल्पप्रत्ययः नन्वन्यथापि
किमनेन विकल्पेन शरीरसंतानो वा कृशोहमित्या
दिप्रत्ययात् ज्ञानसंतानो वा सुख्यहमित्यादिप्रती
तेः समर्थीयम संतानमेव स्पृशतीति नातिरिक्ते न
देगडकं अहंप्रतीतिस्यीतिशरीरमादिग्रहणात्
ज्ञानमेव स्पृशति संतानरूपतया विकल्पयमवश्यं
सदृशापरापरभावभेदाग्रहणसामर्थ्यवासनाव
हमादिति पैषतिनास्माभिर्निकृतास्माभिलापं
विकल्पाख्यमित्यनेन संगृहीतत्वात् यत्तदुक्तं भ
वति अहंप्रतीतिर्विवक्ताव्यक्तात्मानस्पर्शापि विक
ल्परूपत्वाद्दैर्घ्याच्च यतत्प्रतीतिप्रत्ययोपिनास्य
मा शरीरादेः भवत्यपि वावेद्यपदत्वेन तःस्यादि
ति तथापि संप्रवित्तं वेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनोनासि
द्धिर्विद्यतदपि ग्राहकेनयोनिते पवंनास्यात्मासं

वित्तेर्वेद्यव्यतिरिक्तो दृश्यस्यानुपलब्धेरिति अ
त्रात्मवादी अनुमानमुत्थापयितुमाह अथानुभ
वविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी कथं भवेन्ननित्यस्य
दात्मायमनुभावकः इह स्मृतिकाले सः मृषिणोः
र्धीभवनध्वंसनं वेत्ति किमनेन अनुभवस्तावदुत्तर
मत्र सर्वस्याविवादः तमेव चानुरुध्य तथा न स्मरतीत्युक्तं।
यते न यथा हि स्मरतो नार्थस्य प्रकाशः नाप्यवसायः
नाप्यनुभवस्यार्थस्य स्वांगुलिद्वयवत् नाप्यनुभव
विशिष्टस्यार्थस्य दंडिवत् सर्वत्रायमिति प्रत्ययप्र
संगात् किंत्वनुभवप्रकाश एव स्मृतौ प्रथाने अनु
भवस्यार्थप्रकाशात्मकत्वादनुभवप्रकाशेनान्तरी
यकोऽर्थोऽवभासत इति सर्वथा यद्यनुभवो ध्वस्तस्तदा
तत्प्रकाशरूपा कथं स्मृतिस्तद्द्वारेणार्थविषया स्या
त् तथा च सर्वो व्यवहारः क्रियमाणो दृष्टः इत्यसौ।
स्वरूपेणानुपक्रवनीयासमनुभवस्य नाशेपि किंचिद।
विनष्टमावेदयति न देववानुकर्तृ अनुभवितृस्वप

ई
प्र·ति
१८
18

मात्मानुभावकोनिमस्तनीयदेवात्मसिद्धेर्जीविते
नतन्नाधिकमिद्धेवोन्मीलितमाचार्यैरेवकल्पशे
षविवक्षयासर्वंयतोमानावत्समायदिमाश्रयेन
कथंभवेदिति अर्थेत्तावत्तस्मात्किंचित्करः अ
नुभवश्चध्वत्तइतिनकेनचित्प्रकारेणस्फुटितिः स्यात्
तदभावेचसंकेतनशाहस्फुरत्नायतनाश्रयस्तत्कृताः
सर्वैर्विकल्पाः निर्विकल्पंचाथमूकउपिरग्रायमिति
हृंतरिनाकंदमवसीवेद्धिस्वमिति इहकार्यव्यति
रेकेणनाटकल्पनीयंयत्कार्यंसिद्धये यथांशोऽ
नैचैवमात्मा अर्थोहितावत्सर्वेतेसचानुभवप्र
काशात्मत्वेन अनुभवश्चध्वत्तस्तत्के यद्यात्माक
श्चिदास्तिकिंतेन पतदपिवक्तव्यमाकाशसम्प्रस
तीति अर्थोच्यते नकेवलेनात्मनैतत्सिध्यति अ
पितत्त्वनुभवसंस्कारेणत्रोपयोगीतिनर्दिष्टस्यपवा
स्तकिमात्मनापतदर्शयति समयात्मनिदृष्टना
शान्तह्रासाद्दृष्टवस्तुव स्फुटितिकेन दृष्टश्रुतानुभूतव

वस्तुग्र्यास्मृतिस्तस्मामनुभावोदृगात्माहारस्तथो।
श्रासर्पो सचसमयात्मनिनहोनुभवः नसम्पना।
षोडशमिमेषएवानुदितः प्रकाश इतिकास्मृतिस्व
दनुभविनाकिंस्मृतेः कुर्यादिति अथयत्रैवानुभ
वस्तन्दैवस्मा यत्रैवविषयेनुभवोहन्तः नदेवनर्थ
स्मृतेः यदंसमर्थमाणं नमदेतिवजव्रीहिः सैतिस्मृ
तिः ननुज्ञानान्तरस्याविषयेण कथंनस्याविषयव
तोभिमानश्मार्षाकाह यतोहिपूर्वानुभवसंस्का
रात्स्मृतिसंभवः अनुभवेनहिसंस्कारोजन्यतेस्वा
चितः संस्कारश्चप्राक्तनरूपोस्थितिस्थापयति आ
कृष्टशावादेः विरसंवतिनस्यविवर्त्तमानस्यपूजा
देः तेनानापि संस्कारः तोस्मृतिपूर्वानुभवानुका।
रीकरोतिइतिनादृषयपवस्मृतेर्विषयः यस्मेवा
मेनभैननाकोर्थः स्वात्मापिनात्मना पर्वेतर्हि अ
नगतत्वंथायासायपरंनदृदात्मास्थिरः कल्पना।
यासमाचल्लइतिकिंतेन सर्वैहिसंस्कारेणजग

प्र.ति. १९

19

गश्चवद्यात्मैकदेशवर्त्तिनैकरावलत्वमिति तन्नुनः
सैवसंस्कारस्याश्रयोवक्तव्यः सहिगुणत्वादाश्रय
मपेक्षतेयश्चाश्रयः सआत्मास्यादित्याशंक्याह न
नोभिन्नेषुधर्मेषुतत्तद्रूपाविशेषतः संस्कारात्स्मृति
सिद्धौस्यात्सर्वत्रसर्वकाल्पिनः इहसंस्कारेजायमा
नेयथात्मनोविशेषः सन्नर्थव्यतिरिक्तइतिनविम
श्चात्मास्यात् अथनकश्चिदस्यविशेषस्तेनतर्हि
किंसंस्कारएवास्यविशेषास्तर्हिनव्यतिरिक्तोऽसा
विति पुनरप्यनिमित्तानेसंस्कारइतिनध्याधानम् अ
नुभवाहिशिष्टाहिशिष्टस्मरणात्मकार्यकारित्वा
नेपरस्परयाजायतेइतीयानेवसंस्कारार्थः अथसं
स्कारात्माव्यतिरिक्तोविशेषस्तस्यतर्हिकिमसौसं
वेद्यव्यतिरिक्तोऽनिराकारश्चात्मा एवंज्ञानस्वरूपः
(विष्ट्वाश्रयत्नधर्माधर्मावपिविकल्पनीयाः यनदा
ह ननुइति आत्मनोभिन्नेषुधर्मेषुश्रेणीक्रियमाणे
नेषुसत्स्वपिआत्मनःस्वरूपेविशेषाभावात्मनावदा

मास्मृतेर्नोत्वाध्रियते अस्मात्तद्रूपासंस्थानरूपा।
दिशाच्छद्रूपानपायादिति संस्कारादेव स्मृतेः सि।
द्धिरिति अहंस्मरामीति यः स्कन्धो सोपि शरीरसंज्ञ
नोज्ञानसंतानस्याध्यवसीयते यथाद्दृष्टाः सर्वे स्तुके
अहं भवामीति रूपस्कन्धाश्रयावसायिनीति ८ एव
मात्मनि साधकं प्रमाणं अनुकम्पत्नुसाने च पराक
ते वाधकं च सत्यपि ते धर्मयोगेनिमनाह्नानि रम।
थ्यात्किंतेन तद्यथा वर्धातयाभ्यां किं वो मन्त्र स्वर्गमाय
सिनयोः फले च धर्मोपमश्रेत्लोनिमः स्थानत्वं श्वे
द्रमत्सम इति ईश्वमात्मा नैनिराकृतस्तस्य सर्वथा।
पि निराकर्तुं तानशक्यमेव परीहिन्तुमाह ज्ञा।
नेच विनश्वरूपं वेनद्दलिसे किमात्मावन यथापि
जडमेनमकथ्यमर्थप्रकाशता परान्तुपगमेनत्र
संगापादनसेतन्मर्वपत्तवादीकरोति प्रसंगवि।
पर्ययलाभोसेमभविष्यतीति नत्रात्मवादीनिमह
मात्मनः स्त्रांबुने स्वकालेनासदेभावविपिह

ई
प्र॰ति
२१
20

स्वविशेषणतामवलंबमानस्तंविशिष्टीकुर्वंस्त
त्संकोचादन्तिमंसंपादयति आत्मनश्चचित्स्वभा
वत्वादिदमितिग्रहणाभावेनविशेषणत्वंनास्तिवि
शेषणविशेष्यभावोहियोजकायत्तः नचस्वप्रका
शेयोजकान्तरमस्ति सहस्रंघ्यक्षवाणःपर्यनुयुज्यते
ज्ञानमपितर्हिस्वप्रकाशमिति तत्राप्येषैववार्तेति
तदपिकस्मात्रनिमं नचद्वयोर्निमयोःकश्चित्सं
बंधःकार्यकारणभावप्रवाहसैनान्त्यः ततश्चात्म
नोज्ञानेनशक्तिरिमवसन्नमदः ग्रहणस्वप्रकाशंज्ञा
नेनर्हिपरम्यार्थेदोनप्रकाशः स्वप्रकाशरूपावेशा
नेत्वसौपरस्यविदयहोयःप्रकाशोभवतिपरस्यापि
ततःस्वपरप्रकाशतानाइमेनासौअर्थस्यप्रकाशःस्या
द्धावांनरवत् जडोप्यसौस्यामर्थस्यप्रकाशोभवती
तिसांख्यमततमाशंकते अथार्थस्यय्याद्रूपंप्र
नेवुद्धिस्थस्यात्मनः इहतावदर्थेज्ञानानामीतिव्य
क्तिव्यवहारः तत्रार्थस्यप्रकाशः इमेनावमसमा

ध्येः रञ्जार्थस्यस्वरूपेसर्वैःप्रतितथात्वप्रसंगात्
नकेचित्प्रतिवेत्तिसर्वज्ञमन्येवाजगत्स्यात् वाप्य
मानयतत्स्वरूपस्तुपतिपतितमेषपदवद्धिदोषःस्यात्
तन्नूनमस्मैवेवायंधर्मस्तत्वांतरे तत्रापिकथमर्थ
स्यप्रकाशःस्यादिति नूनंतत्वतत्वांतरेसोर्थःप्र
तिविंवेनोपसंक्रामति ततस्त्वांतरेस्यतत्प्रथात्वर्थ
स्यप्रतिविंवोपग्रहयोग्यंतमसाछादितात्मकल
प्रतिविंवतत्वाभावात्तिनम भोगस्येनतमसोप्र
सारणात्किंचिदेवप्रतिविंवितं गृह्णातितदेवतु
ह्यितत्स्वरूपत्वात्ते अर्थप्रतिविम्बोपग्रहस्यज्ञानस्य
हितत्स्वरूपस्यदेशप्रतिरोधायकदर्शनादिपवि
णामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकं एवमर्थ
स्यतावत्स्वरूपंतुहिवारयति: इयत्स्वसत्वादीनांस्व
स्वतुःस्वभोहत्तयाभोग्यताजउमितिदर्पणवदा
प्रकाशं तत्रभोग्यस्याप्रकाशस्यतद्धिकरुद्धभोक्तु
त्वात्तत्प्रकाशात्मकस्वभावसंभवोप्रकाशात्प्रा।

ई
प्रति·
११

21

नीति नहितत्त्वेनभोक्ताभवितव्यं सचप्रकाश
इष्यतेतावत्स्वभावः स्वभावान्तरेह्यप्रकाशत्वंपभो
ग्यंकथंभोक्ताः स्वभावनयासंभाव्यते सचप्रकाश
मात्रस्वभावत्वेनैवयदिविषयस्यप्रकाशस्तर्हिविश्वं
युगपदेवप्रकाशेतचटप्रकाशोपिपटप्रकाशःस्या
त् इतीविश्वंसंकीर्येत सचार्थोदर्थप्रतिविंवान्तदा
थाराख्यबुद्धितत्त्वादन्यः कथमर्थस्यप्रकाशःस्या
त् असंवेद्यत्वात् तस्माद्बुद्धिरेवस्वच्छत्वात्प्रकाशप्रति
विंवमपिपरिगृह्णाति ततःप्रकाशप्रतिविंवपरि
ग्रहमहिम्नायत्तत्प्रकाशावेशबुद्धितत्त्वावेशात्
प्रतिविंवकनीलाद्यर्थपर्यन्तसंक्रान्तेःप्रकाशावे
शास्यार्थःप्रकाशतइतिसिद्धोव्यवहारः तदेवंज्ञा
नेनजडबुद्धितत्त्वव्यतिरेकांजडमपिचिन्मयमिवयो
गाद्विषयस्यप्रकाशइतियत्तदेवतावदत्रचिन्तनम्
यत्प्रकाशात्माबुद्धौप्रतिविंवमर्पयति समानत्व
ऐविंवकापेक्षयाविमलेप्रतिविंवसंक्रान्तिदर्श

नात् ॥ रूपवमादर्शे च दर्पणप्रतिबिंबवत् ॥ आ
मबुद्धेश्चानिर्वेलत्वएपमात्मोपलत्याचनबुद्धि
विमलातद्भवत् ॥ तावदेतदिमयपशाहेनस्वचय
ति किंतु प्रतिबिंबवादेनापिन किंचिद्भतिश्चमा
हितं भवेदिति ॥ अजडासैवं जातेनार्थप्रकाश
ना चैनमप्रतिबिंबयोगेयदि तावत्प्रतिबिंबके
मपि मत्वप्रकाशरूपमेव तन्भवतीति नापि न किं
चित्कृतं स्यात् ॥ नहि प्रतिबिंबितवक्त्रिंजत्रा
दर्पणादाहेदहेत ॥ अथ मत्वप्रकाशरूपैव बुद्धि
ज्ञानेनियमोविरुद्धधर्माध्यासाच्चीकृभिरेनक
लिफते ॥ सएवपुनज्ञोत्वल्पमानं निजमोज्ञोजं
भवति ॥ ननस्वसाबुद्धिरेव चिन्मयी स्यात् किं पुरु
षेण ॥ एवमर्थप्रतिबिंबकद्वारेणार्थमयी स्या
यानोविज्ञानवादः ऊतएवासात्स्वरूपमिति
सर्वकारणपरंपरातस्सत्तरंवाच्यं ॥ एवं सैव वे
श्चिद्रूपाज्ञाधन्निमताप्रसंगः नचेश्चिद्रूपस्यापि

ई
प्र·ति
२२
22

निम्पनान्तरीयक्षात्मानन्निमःकश्चिदस्तियस्यज्ञा
नेनात्मशक्तिःस्यादितिज्ञानमात्रमेवास्तियोऽर्थ
प्रकाशरूपोबोधोयोथश्चाविकल्पःस्फुटनादिरूप।
स्तावनार्थव्यवहारसिद्धेरितिप्रसंगविपर्ययत्वा
भेत्तानेचविन्नस्वरूपंचेत्यादेःश्लोकद्वयस्यतात्प।
र्यं नपवेज्ञानेपरोक्षक्रियांपरीक्षते क्रियाप्य
र्थस्वकार्यादेशनतेरूपादिजाननता नामातेहेः
रुहपरिसंदरूपंतावरूक्षानिचलन्तिपतन्तीत्यादि
यस्यनिनामगोचरः तत्रप्रदेशकदेवदत्तस्वरू
पादंनंतरेवान्यदेशवर्तिदेवदत्तस्वरूपमित्येता।
वदुपलभ्यतेनतत्तस्वरूपातिरिक्तांकांचित्स्पं
क्रियांप्रतीमःदेवदत्तोटिनेतिप्रतीति रस्यत्रप्रभा
तकालाविशिष्टदेवदत्तस्वरूपंततःप्रहरकाला
लिंगितस्वरूपमित्यादिभाति रूपंपरिणाम।
तःप्रथममपुरवस्तरूपमन्यावस्तरूपंद्रवरूपं।
कठिनरूपमित्यादिएवंतद्देशनियतःकालत

यानदाकारतयाभावएवभाति साहश्यास्तुतत्र
मभिन्ना भिन्नेपिकार्यकेशनत्वादाविव देशकारा
ण्येन्नकालान्तरमवश्यंभाविदेशकालान्तरेपि स्व
रूपस्यैवदेशान्तरात् कालभेदेवस्तुरूपभेदाद्देशकाला
कारान्याकारेएववयस्यापिपर्यवसेति तथापिस्थूल
दृष्टास्तिभेदइतिनेहिभेदेनवोद्धेतव्यंतेइतितामर्थे
एवंप्रसङ्गेणनदृश्यमानेकविक्रियानद्भावात्ततः।
सर्वकेनानुमानेनकार्यवग्रासप्राप्याफलरूपेण।
रूपंतद्देशावस्तुरूपादिइतिकार्योमथ्यानुपपत्त्यापि
नस्वाकल्पा एवंप्रसङ्गानुमानाभ्यांतस्याग्रदृष्टेरि
तिसाधकप्रमाणभावउक्तः बाधकमप्याह नसा।
येकाक्रमिकैकप्रयोविता नत्रसर्वोपरहपतात्त
णानेनतत्स्यान्यानिकिंचित्सर्वसपरंवावस्तुमात्रं।
ह्नितत् अन्तोविकल्पग्राणानेसर्वोपरीक्षणत्वेकमत्र
यताक्रियालक्षणं नवस्तुकिंचित्स्पृशति तेहिल
णानासोमस्वरूपाविष्टाइतिकथमेकाक्रिया के

६
प्रति
२२
23

मोऽस्ति भेदेनव्याप्तमभिन्नेनतदभावात् भेदस्यविरुद्ध।
मैकमिति कथंक्रमिकार्यकारी चेति स्यात् अथैकत्रा
श्रयेवस्थानादेका तत्रापि तत्त्वाणातिरिक्तो नकश्चि
दाश्रयोनुभूयते त्वाणा एवद्विशेषं पश्यन्नयोभ्योति किं
च तथाभूतैर्भिन्नदेशाकालाकारैः क्रियाक्षणैरावि।
दृष्टाश्रयः कथमेकः स्यात् यत एव देवदत्तोयमप
वग्रामं श्रामत इति साहचर्याङ्गवन्तो प्रत्यभिज्ञानैकंवा
त्वं गमयितुमलं एवं ज्ञानक्रियेयपरीत्यययस्मिन्स
तितेसर्वेये सर्वज्ञात्वसर्वकर्तृत्वात्रैयेस्वर्यप्रसाधना।
यप्रभवतसंबंधस्यितेनाहि षष्ठं प्रमाणाभावेनावदा
द तत्र तत्रास्थितेततत्त्वज्ञवत्तीस्येव दृष्टप्रयोगे नान्यत्रा।
न्योस्ति संबंधः कार्यकारणभावतः मृत्पिण्डेऽस्तित्व
पकः तत्रसतिशिविकोयावद्घटः स्येवंभाव दार्ण
प्रवोपलभ्यं तेनाधिकं किंचित्प्रत्यक्षेणावभासते
नाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्यं सर्वज्ञाधारा
येयभावादावयमेवपक्षाः दृष्टमनुपलंऽवधारत्ता।

णानेनतदनिरंतरात्मकाद्विशिष्टकेऽन्वयोदयइति अ
यमेवचभावोभावांतरेणसहनियतसर्वोपरतयावि
कल्पेनव्यवह्रियमाणःकार्यकारणभावइत्यभिधी
यते नचज्ञानक्रियाभ्यांसहात्मनःकार्यकारणभावः
आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्यस्वसामग्रीकार्य
त्वात् क्रियायाश्चभावात् इतिनज्ञानक्रियासंबंधः
यतोऽज्ञातृत्वाकर्तृत्वेस्यातां यवंक्षमाणंपराकृतसंबं
धेसाधकंसामान्यविशेषरूपत्वेननिरूपयति द्विष्ठ
स्यानेकरूपत्वान्निष्ठस्यासामान्येपलक्षणात् पारतंत्र्याय
योगाश्चतेनकर्तापिकल्पितः संबंधस्तावत्परस्परा
प्राप्तिरूपः द्वयोःप्राप्तिमतोरेकत्वेतिष्ठतीतिसामान्य
लक्षणं नतुकथंनैकत्वविश्रमिताशेषशरीरमा
रोमत्वविश्रमित्वमस्ते रूपभेदप्रसंगात् एतेनसंयो
गसमवायोनतन्मूलात्मान्येपिसंबंधावाधविधुरोधर
मध्यारोपितामंतव्याः योपिचेतनेषुतत्कल्पनया
वाचेतनेषुपारतंत्र्यात्मासंबंधोव्यवह्रियते नतस्मि

प्रति २४

24

त्वस्य तत्पारतंत्र्यमात्रसिद्धत्वादेव प्रसिद्धस्य तत्त्वतो।
निःस्वरूपस्य तादर्थ्यायोगात् एवमपेक्षायामपि वा
च्यं हेतुतद्रूपैकार्थ्यमिष्यतः द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः ए
कत्वे वा कः संबंधः तस्माज्ज्ञानसंबंधाज्ज्ञाने नियतयथावि
कल्पकल्पितोर्थो न वस्तुतस्तथा क्रियासंबंधात्कर्तापि
पि कल्पनामात्रमिति पूर्वपक्षः । श्रीमदभिनवगु
प्ताचार्यविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पूर्वप
क्षविवृतिर्द्वितीयमाह्निकम् विनाश्येन न किंचित्स्या।
त्समस्ताश्चापि दृष्टयः अनन्ताभिन्नसंबोधस्वरूपे तेस्त
मः शिवे एतस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमा।
त्रादेव सिद्धिरिति तदेव स्मर्यितृत्वसत्त्वमित्यादि ज्ञान
स्यापोहनशक्तिमानित्यनेन श्लोकसमकं क्रियायां।
संबंधे च दूषणोद्धारणं द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्य
ति यत्तु परेण अनित्यं ज्ञानं कारणात्संख्यादिदृ
ष्टौ निराकृतं तदभिमतमेव ग्रन्थकृतामिति न तद्दूष।
णं तमेव तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूप।

तथानुभवस्य स्मृतौ स्वप्रकाशत्वं दर्शितं संस्कारज
ऽेपि तत्र लोकदृष्टेन स्मृतेर्भ्रान्तित्वाः शंकाशामि·
ता ततः स्मृत्यपि संस्कारे स्मरणत्त्वपपत्तौ व्यवहारो·
च्छेद इति लोकेनाकारस्वरूपेण तदुपपत्तिरिति लोके
नोक्तमिति तात्पर्यं यत्नार्थस्तन्निरूपयेत सम्यक्के
न स्मृतिज्ञानं सर्वानुभवसंस्कृतेः ज्ञानमप्यात्मी
येन तत्रायथानुभववेदकं एवं पत्तमख्यान्मयाताव
हकाङ्गीकर्तव्यं इति सर्वथैमिति अनेन दर्शितम्
यत्तन्नाङ्गीकर्तव्यमिति तद्दूषयत इमेतदुक्तं किं हि
मनेन विशेषाभिधायिना इहस्मृतौ विषयमात्र
स्वप्रकाशेन समर्थनीयो वर्तते यः यः संस्काराद
वसिद्धेत किं त्वनुभवप्रकाशेन विना न दिमेवं त
याकथं स्मृतिः स्यात् कथं च तया विनाऽभिला
षेणाव्यवहारः स्यात् अनुभवेन तस्य स्वत्वे साध
नतानिश्चिता ततउपात्तं तत्र सर्वानुभवजनिता
संस्कारादेव तावज्ज्ञानं यद्यपि तज्ज्ञानं न विषये

ई
प्र॰ति
२५
25

तज्जनितं तथापि तद्विषयमिति नैवैतावता किंचि
त् आत्मनिष्ठस्वप्रकाशज्ञाने विषयस्यैवानुभव
स्य प्राक्तस्याप्रकाशनात् ननु संस्कारजननादेवा
प्राच्यमनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिविनाशे
काद् इत्यत्राभासैव नाम्नेन वेद्यानुपदर्शेव दृक
रसे संस्कारजतेन तज्जत्वेन तज्ज्ञप्तिः इत्याने
तत्त्वजडाद्विभिद्यते स्वप्रकाशैकरूपतया जडो हि
प्रकाशात्पृथग्भूतो वक्तव्यः तेन दृक्त्वाभासात्रा
भासः प्रकाशमानता सास्वरूपसम्बन्धाभावादियस्याः
स्वस्य चाभासने रूपं यस्याः समपि वाद्येन व्यक्तीर
संक्रान्तेन प्रकाशने ज्ञानस्य रूपं भवितमर्हति प्र
काशनात्मकनिजरूपप्रकाशनमेव हि स्वपरप्र
काशत्वं ज्ञानस्य भण्यते ननु स्वाभासमेव सत्तदनु
भवज्ञानं स्मरणे भासिष्यते नेमाह नाम्नेन वेद्या
परत्र यदि दृग्भासेत न हि तस्याः स्वाभासा इदमेव
हि स्वप्रकाशस्य लक्षणं स्वयमेव हि यदि प्रका

शतेनतद्रूपेणमहासंबंधात्संवेधग्रहणाकथंयदा।
त्वेतिसमतमीसंगच्छंते। तथाचरूपज्ञानेनरसेहग्र
सविषयज्ञानेननवेद्यते यद्वेहिवद्वेषवरसःफलरो
गृहीतएवस्यात् ननुयदिनाभातिस्मरणेनुभवःकें
तर्हिसंस्कारेणकृतंस्यात् रूपज्ञानेनरसज्ञानजा।
त्संस्काराज्ज्ञातेनतत्कथमयंप्रसंगः तस्मात्संस्कारप
वभावत्संभाविनदोषभंगायप्रवेत् नैतत् यतोस
सैतत्संस्कारसंस्कृतानामनंतरप्रत्ययादुत्पित्तः
स्मृतिरोधः नैवतत्सदृशोभवतत्वशात्त्वादिसन्नि।
वेशाइवपूर्वसन्निवेशात्तुल्यः नत्वयोयत्संस्कारा
ज्ञातः सततसंवेदनस्वभावोभवतीतिप्रुकं सदृशा
त्वस्यापिगतिरवगमः कथं नत्यनुभवज्ञानेस
दृशंगमयतिनापिस्मृतिज्ञानम् परस्परमसंवे
दनेहृयनिष्ठसादृश्याध्यवसायोगात् अन्यस्यच
तदुभयवेदनस्वरूपस्याभावादिति संस्कारान्तरस
विषयतामात्रेस्मर्तेसिद्धं नत्वनुभवविषयत्वेना

प्रति २९

26

यस्याविषयस्य सर्वोऽनुभवविषयीकृतत्वमितिनिश्च
यपक्षः ननु यदि स्मृतिज्ञानेऽनुभवस्य स्वतः प्रका।
शः स्यात्तर्हि तेन च तद्विषयस्य तदाभावेऽप्यवश्यके
रप्रकाशयावता स्मृतिविकल्पनपन्यात्केवलमप्र
काशमानस्यैवानुभवेन तद्विषयं चाप्यवस्याति तदि
यं भ्रान्तिस्वभावा नत्रकोऽपि निर्वेधः तदेतदर्शयति
शंकमानत्वेन अथात तद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदवा।
स्यात तः दृष्टान्तेवनताभ्रान्ता ननदर्शनेनापितः
द्विषयः तथापि त्रुभयमध्यवसीयते त्रसन्नयनया
स्मृतेः यतत्रिराकरोति तदेतदसमंजसम् अत्र
कारिकया पयतिमाह स्मृतिनैवकथंनावद्गानेः
स्वार्थस्थितिः कथं सर्वोऽनुभवसंस्कारायेकाच।
किमितीष्यते अत्र क्षत्रस्यानुभवप्रकाशितस्यावि
षयाः प्रमोषोऽत्रहारस्येवप्रकाशनेयन यतत
स्मृतेरात्मीयेरूपेतयाप्रकाशनाभावेविघटेनत
मो किंचभ्रान्तावसहायस्मकारोप्रयोगेति ननु।

यार्थः स्वीक्रियते तस्याप्रकाशनात् इति तया
र्थो न वस्त्वापि तयैव प्रकाशनात्तादृग्व्यवस्था
पनात् तत्स्मरणादभिलाषेण कथमर्थे विषयो
व्यवहारः न च तदप्रकाशने संस्कारेणैव न किं
चित् क्षमं न हि स्मादृशं लब्धमवलंब्यते न चानुभ
वेन विषयस्य प्रकाशनात्मना स्मृत्याभिधानाया
भ्रान्तेः किंचिदपि सादृश्यमस्ति सर्वथा विषयम
स्पृशन्त्याः न तयोऽनुभवो यस्मात् तद्विषयः स यतस्त
याध्यवसीयते नैतांशात् सादृश्यमनुवेस्पृतेः न
त्मिद्वये च संस्कारपरिग्रहः अध्यवसीयत इति कि
मुच्यते प्रकाशयत इति चेत् भ्रान्तित्वं न प्रकाशय
त इति चेत् पुनरपि विषयो न स्पृष्ट एवानयेति
सादृश्यमिति शाद्रगानयात्रमिति तदेतद्दर्शयितु
माह भ्रान्तिर्निवावसायस्य रजसाद्विषयस्येति :
इहस्मृतेः अप्रमाणाभ्रान्तिर्वा यथा स्वसंवेदनांशे
प्रकाशमानेन भ्रान्तिता न तद्वैपरीत्याभावात्तथ

ई
प्र·ति
२
27

स्तत्राध्यवसीयते स्वाकारः स विपरीततया॰
स्वाकारत्वेनार्थतयेति तत्रांशेत्रांतिना सत्वो ।
शोक्तलक्षणः न स्मरणाभ्यसयावाभ्रेमास्मरच्छेते
नत्रासेत्वसीकामिति बलादेवतत्रांशोजडत्वम
स्याश्रायाते चटत्वानस्येवपटेनचजडेनविषय
यस्यकिंचित्कृतं ननस्वार्थविषयोव्यवहारो ।
विलप्येत ततोजाड्येनियोहेत्वनिष्ठाकार्थस्य
निस्तनः प्रथनत्रनमवसायतद्रूपस्वसंवेदनांशो ।
स्वाकारंवावलंव्याजडत्वमस्याः एवमप्यजाड्ये
निजेस्वसंवेदनमुहेत्वस्वस्वाकारइतीयमेषा ।
परिनिष्ठितासरूतिरिति विषयस्यतात्मापिग्रही
तमशाक्तवतः ततःस्मरणमध्यवसायात्कथंवि
षयमवस्थापनंव्यवहारार्थंत्वमस्यावनसामर्थ्य
संस्कारेसत्यपिस्मरतिनंकथंचनवदतेनतस्य
परस्परसंगतिहीनानिसकलानित्तानानीति
यदुक्तंश्लोकपंचकेनतदिदानींप्रकृतेयोजय ।

ति एवमस्माभिर्ज्ञानानामपरस्मरवेदिनाम् ज्ञा
नानामनुसंधानजन्मानप्यपिजनस्थितिः जन
स्य लोकयाकाचनव्यवहारस्थितिः साज्ञाना
नांयदनुसंधानंएकविषयभावोपपन्नस्मृति
नाप्राभिरूपेनजायता तथाहिस्मरणनिबंध।
नः सर्वोव्यवहारः प्रथममपिहिप्रसवज्ञान
महमितिपूर्वापरानुसंधानेनस्मरणानुभाणि
तेनविनानघटेत प्रमातरिविश्रांत्यभावादव
मद्नात्वप्रसंगात् एवंतुवादेमंनत्यम् ज्ञानादा
नेश्वरणानुपगमादेतत्त्वव्यवहाराः स्मरणम
यायव एवंज्ञानानांयदनुसंधानंतनोज्ञायमा
नाजनस्थिति रेवमितिपरानुपगमेसतिना।
एपेन् नप्यतीतिसंभाव्यते ऊतः इतिचेद्वि
शेषणाद्वारेणहेतुमाह अन्योमंनावद्विज्ञा
निज्ञानानि प्रमदनुभवज्ञाने प्रमदिदानीं।
ननंज्ञानंदिकल्पाभिमनेप्रयत्नस्मरणमस्मने।

ज्ञानं नदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि प
रविषये जडानि लम्बककल्पानि न चान्योन्यस्य
प्रकाशरूपाणि एवं न स्वरूपतो न विषयतो वैकी
भावरूपमनुसंधानमस्ति अन्योन्यं च विषयविष
यिभावो नास्ति न च तदर्थं ज्ञानेषु निबंधनमनुसं
धानादायि सम्भाव्यते इति ध्वंसेत्सर्वो व्यवहारः न च
ध्वंसतामिति भवदभीष्टरूपमात्रान्ते ध्वंसेनेप्र
काशन्ते यन्नस्तन्न एवं तदापद्यते एतदेव समर्थ
यितमुपयन्तव्यमिति नस्त्वास्मदभिमतप्रकारेण
विनाविषयेऽप्रकाशमानमर्थ्येनमिति दर्शयति न
चेदं नः कृतान्तेन निस्वरूपो महेश्वरः स्यादेकश्चि
दनुसंधाता स्मरणापोहनशक्तिमान् संविन्नावत्प्रका
शते इति नावन्तं केचिद् एषद्भावेन स्वात्मसंविदादि
स्वात्ममात्रविश्रान्ता अर्थस्य साकथं प्रकाशः स
त्यर्थधर्मएव वर्णयास्यात् न तस्यार्थप्रकाशात्मता
वमेव पर्यवसितः इति गणितो ग्राह्यग्राहकभाव :

अतोऽर्थप्रकाशरूपां संविदमिच्छता बलादेवा
र्थोऽपि तद्रूपान्तर्वर्तित्वेनाङ्गीकर्तव्यः सत्यार्थप्रका
शोऽयमस्वतन्त्रस्मरणमनुपपन्नमिति चेत्तन्न यतः प
वास्माविशेषकत्वात्सर्वो वैयराशिस्त्रेन क्रोडीकृतत्र
मेनैतदपि अनिच्छताऽङ्गीकार्यम् एवमपि सततं
मेवोन्मग्ननिमग्नत्वाविश्रान्त्यात्मना प्रकाशेत न
स्यात्स्वभाववत्वात् नैवैवं अतः स्वरूपान्तर्भेदितमा
र्थं काशिस परमपि भिन्नाकारमात्मनि परिस्फुर
केचिदेवार्थं स्वरूपादुद्ग्रसाभासयति इत्यापत्ति
ते सैषा ज्ञानशक्तिः उन्मग्नाभासस्तेभिन्नवचित्
स्वरूपं बहिर्मुखत्वेनान्तश्छायायात्रागात्त्वंवनंवत्ता।
नस्तुकं एवमपि नवनवाभासः प्रतिक्षणमुदय
व्ययभाज इति सैव व्यवहारनिर्वाहाह्लानिः तेनल
चिदाभासे गृहीतस्तैवं यत्संवेदनं बहिर्मुखमभूत्
तस्येदं तदन्तर्मुखं विचिन्त्य स्वरूपतेन तत्कालान्तरेऽपि अव।
स्थां तु स्वात्मगतेन हि सहयविशेषबहिर्मुखत्वेनापरा

६
प्र.वि
२९

29

नुभातीति पश्चात्स्मरतीति शक्तिः यश्च तत्रैवाभासय
ति स्मरयति वा न हस्ततः संविदो विश्वमयात्तादा
त्म्याहन्तीति विश्वमयं पूर्णमेवेति नवेन किंचिदा
भासितं स्मर्त्रैवापादितीदमपि प्रवाहयतितन्
रीकार्यं यत्किल तत्तदाभास्यते न तत्संविदो विच्छिद्य
ते संविच्च ततः संविच्च संवेदनरूपात् संवेद्यं च
संवेद्यरूपात् न च विच्छेदनेनैव स्थितः सम्भवति इ
ति विच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते न च तदियत्
अपारमार्थिकं निर्मीयमाणस्य सर्वस्यायमेव परः
मार्थो यत्तथा तथापरिच्छेदनाम परिच्छेद उच्यते त
दवभासनसामर्थ्यमपोहनशक्तिः अनेन शक्ति
त्रयेण विश्वव्यवहारः तस्य भगवतः शक्तित्रये य
तथाभूतानुभवितृस्मर्तृविकल्पयितृस्वभावत्वे
त्रेमेत्राययवभासनं स्यवाद्देनेनतेन वस्तु जानाति
स्मरति विकल्पयति च यथोक्तमाचार्येणैव य
यप्यर्थशक्तितः प्राणपुर्यष्टकनियंत्रितजीवेऽन्तिकः।

द्वानत्रापिपरमात्मनिसास्थितेत्यादि यत्तासांज्ञाना
दिशक्तीनां ग्रसेत्वप्रकारौवैचित्र्यविकल्पइतितत्र्स
मप्येस्थातेच्यमपरार्थीनेषांगंमद्वैदेषयें नोत्निमित
त्वन्नविमुरुद्वायेस्पर्यायेत्वयोच्यते नदेवविहृत
रिमेवंकृत्वाश्यदायाते विश्वरूपइतितत्पवचपरि
निष्ठितैकरूपएजरुभाववैलक्षण्याज्ञानादिश
क्तिपुक्तिनामाहेस्वर्थंस्तुपसंशयः यत्तदत्तपगमे
नकिंचिदिहंभासेनेतिप्रसंगः भासतेतत्तस्मादेत
दवश्यांगीकर्तव्यमितिप्रसंगविपर्ययः नष्टपेऊन।
स्थितिः यद्येवंस्यादितिश्लोकेनेनश्लोकेनसहस्त्र।
संगः चेदित्यनेनतद्विपर्ययः सूचितः ७ श्रादित २२
इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्य
भिज्ञाविमर्शिन्यांपरदर्शनानुपपत्तिस्तृतीयमाह्नि
कं ॥ पदार्थेरत्ननिकरेनिजमङ्गंगजपुञ्जिते शृ
ङ्खलेस्फुरतिस्वच्छान्तः संततैवमतः शिवम् यदे
ज्ञानपतिकास्वरूतिस्तुभयात्तयाहिएयपोह्वनः।

६
प्र॰ति
९॰
30

शक्तिरितितावद्दृत्तसंभवक्रमेणप्रदर्शितं ऽथ।
क्रमानुसारेणस्मृतिरेवसूचितप्रसंगविपर्ययस
मर्थनदृशाविवेच्यासंतंकिंतुस्मृतिज्ञानमिति
त्रुपक्रांतं तत्रसंस्कारमात्रजन्मानामोपयादिस्म
तिः इदंतुवक्तव्यंतथाभूतमगवत्सभावेपि कथ
मेवंकथंचिदितिशंकांशमयितुंस्मृतितत्वनिरू।
पणायसाद्दृश्योनुभूतार्थोपलब्धेस्मादिग्रंथो
भासः प्रमातरीत्यंतेस्मोकाष्टकं तत्रस्मोकेनस्व।
पदेस्मृतिरूपपत्रेतिकथितं द्वितीयेनस्मृतेः।
सर्वानुभवविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसा
मर्थ्यमुक्तं तृतीयेनानुभवेनतद्विषयेनचैकी।
भावपर्यंतमावेशः स्मरणस्योक्तः तुर्येनानुभव
स्यतविषयतास्मृत्याप्रकाशनमिति निरूपितं
पंचमेनयोगिज्ञानमपिअनुभवंपृथग्भावेननवि
षयीकरोतीतिवदतातुर्यस्मोकार्थपर्योपोद्बलि
तः षष्ठेनापंकत्ममानुमननुभवस्यस्मृत्याग्रहणमिव।

स्थिरीकरणं कालान्तरे कर्त्तुमिति एवास्त्वङ्गीकृते सत
मेन स्मृतिप्रसंगादिकलेपि सर्वानुभवैनैकात्मा।
वेशोदर्शितः अस्तुमेन स्मृतत्यास्य स्मृतेः सततस्थै।
कचित्तत्त्वविश्रान्तिरुक्ताः अप्रसंगात्पूर्वदृष्टस्य सदर्शन
स्मृतस्थितिनामर्योर्थः अथक्रमेण श्लोकार्थउ।
च्यते सहि सर्वानुभूतार्थोपलब्धाप्यतोपि सत्व
विमृशन्स्मरतीस्वैरी स्मरतीत्यपदिश्यते एवंमा।
नुभूतस्यापयउपलब्धास्तेनर्मंबोबोधः सतावदया।
पिपरतः स्मरणकालेपि अस्त्येवसंविन्मात्रस्व।
रूपस्य कालकृतसंकोचरूपविशेषात्मकविच्छे
दायोगात् अनुभवस्य चान्तर्वेशोत्पन्नस्वभावेना
वस्थितत्वमेतदस्य यत्नसिद्धं इदंतविंतं अका।
लकलिते संवेदनेनन्दंनर्वन्तीनिचविस्पष्टभावना
नेयदितावच्छिन्नयतापरामर्शास्तदहमित्येतना।
वैतेवपूर्णेनविमर्शेनभाव्यं अथेदन्तयापण्णा
भावावभासनेननतद्यापितत्रहृयीगतिः अहंइत्यं

ई
प्रति
३। 31

शोयदिविश्राम्यतीदंताग्रहमिदमितिसदाशिवदा।
शायाभावं ग्रथनेसोऽहमितिनदिदमिमेवावभासते
नभवितव्यं अपूर्वेनाभासनात्तदनुभवनमेव।
स्यात्तत्स्मरणमित्याशंकाह सैवेति समनात्मीयस्तु
पकरणमीरयतिकर्तव्येष्ववपश्यंतस्थीलस्य स्व
चात्मानमीरयति नपुनःस्वकर्तव्येश्वरकमपेक्षते।
तेइति सैवीत्स्वतंत्रः तेनस्वतंत्रतात्मा इत्येवंविमृश
ति सइतिविमर्शनस्यायेयद्रूपं यत्सर्वेषाम्ऽकाल
कलितस्वरूपपरामर्शनमेवतन्नाप्यसंतभेदपरा
मर्शनमेवापितयोभावः सर्वमनुभवकालेनदेव
कालप्रमात्रांतरसाधित्येनपृथक्कृतोनचाहंता।
यामेवविलीनीकृतः सत्ताहमिवनमसेवाच्छा
दकमपहस्तयति तत्रापहस्तितेसत्त्वेवतत्पृथक्कृ
तइवावभाति ननुचेदत्तयावभासेनसर्वेवदेव
नैवंतदानीतनावभासनपृथक्कृतप्रारीरादिसंवे
द्यमनवभूयवैहितत्प्रकाशः नतत्त्वेदानीतनाय

भासनकालपरामर्शोपिननिमीलतीति एतमर्
मर्शोभिनिश्चयात्मेन एवंकालपरामर्शयति विरु
द्धस्वोपरपरामर्शस्वभावपदस्य इतिपरामर्श उ
च्यते एवंचसएवपरमेश्वरःस्मरति एतदेवहि स
स्मरणंयदेवंप्रकारपरामर्शोविनकालकला
दिस्पर्शमहिम्नमायाप्रमातृभावपरिग्रहइति
मायाविद्याहृदयाहृदयमयं ततएवसकलसिद्धि
विनरणवत्रचिंतामणिप्रख्यमायामिकाःस्म
रणमेवमंत्रादिप्राणितंममेते ध्यानादिभावस्य
तिरेवलज्ञाचिंतामणिस्वहिभवंपत्नकीतिश्च।
लेनावदनेनतत्मंत्रसमासेन यत्नतोनुभवस्या
र्थस्वातेनकालस्पर्शमर्थेविश्रांतंतो द्वयोरपि।
प्रमातृरिति ह्रादिभेदाभेदाघोदर्शयति कृता।
वेकार्थीभावान्तस्यचभेदाभेदमयद्वमितिवदर्थ
मः एतदेवस्मरतिनभिख्यापादयितंसोकांतरा।
णिनत्रयादिकाधिकृत्यात् इहस्मृतिविकल्पोन्तर्व

ई
प्रति
३२

32

नैवार्थः प्रकाश्यते अर्थासंस्पर्शिनो हि विकल्पाः
अनुभवेन च येन सोऽर्थः प्रकाशितो नासौ तदानीं।
कीर्तिमात्रमूर्तिर्जातः न च सोऽपि स्वरूपप्रकाश्यते
ज्ञानसन्तानान्तरेणासंवेद्यत्वात् असत्त्वाच्चेति अ
र्थस्य प्रकाशनाभावादिदं स्मरामीति ज्ञानं भ्रान्ति
मात्रमेवेति पुनर्व्यापितनमिति तदानेवसंव्य
ते भासते च स्वकालेर्थो न सर्वो भासितमात्रस्मृतात्
स्वलक्षणं च तदाभासमात्रेणाप्यविकल्पात्मना ११
स्मृतिकालेनावदर्थोऽध्यवसीयते अन्यथासमत्
क्तिन कल्पनायतेः एवं च यावदध्यवसायोऽर्थस्य
तावदर्थोदितिसामर्थ्यादियदध्यक्षमपगन्तव्यं यत्सो
र्थः प्रकाशते अप्रकाशमानेऽध्यवसानतोऽध्यव
सायोऽपाशयः स्यात् प्रकाशनं च न तदानीन्तन।
कालस्य भोगेन नापि स्वीकारेण इदमित्येवावभा
सनप्रसंगात् तस्मादतीतानुभवकालः सर्वोऽनु
भवस्यालक्षणादेयकत्वेनापेक्षणीयः वेद्यभागे

प्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशितया स्मरदे
हृष्टाणाद्यवभासकालस्यावलंबनीयः वेदक
भावे विमर्शांशाभिनिवेशनेन आभासमात्रे हि
भावस्य स्वरूपं प्रमाभासे प्रमाणस्य व्यापारात् न
देवाभासस्यामिश्रणयादीपसहस्रप्रभासेनर्बं
नवस्फुटीभवति आभासान्तरव्यामिश्रणाभा
वेपितु कालाभाससंभेदेनैव स्वालक्षण्येन तस्या
भासस्य करोति कालशक्तेरेव भेदकत्वादि।
तिवत्यते एवं तावत्स्वलक्षणीभावः शाक्रवेद
हाभासमादिव्याप्तदिनकालाभासयोजनया
घटाभासस्येति तावदेव वास्तुतिराभासान्तरे
रपि व्यामिश्राति स्फुटासंतस्फुटीभावेपि तदा
नींतत्तु कालतानत्तयति अन्यसाधारणेपत्वा।
नवभासनात् तथावभासेन्तु योगिनस्तन्निर्मा
णमेव आत्मभाषितादेशनवसेवावभासनमि
तिनत्रतआगमादिमानान्तरात्तु क्षनचलादि।

ई
प्रति
२२

स्वरूपस्मरणपवास्पराभ्युपायः भासयेदिति वि-
धिरूपेणनियोगेननियमोलक्ष्यतेनभासयती-
त्येतन्न अपितुभासयत्येवेति स्वकालइतिस्मर-
णकालेऽप्यनुभवान्निविदकाभागनिवेशीवर्त्त-
मानकालउक्तः पूर्वावभासितेस्वलक्षणमिति
वेद्यांशास्पर्शीत्यनुभवकालोचिताभासस्यापिकेवल-
स्यस्वलक्षणापत्तिहेतुर्मर्शिनः इयदेवस्मृ-
तेरव्यभिचारिवपुः अर्थिनातिशयान्तस्फुटत्वा-
मिमध्यशाद्योयोनयदि तदेवाह अखिलात्मने-
तिसर्वाभासमिश्रणवपुषेसमर्थः नन्वेवंस्वल-
क्षणस्यप्रकाशनेभेदेनवहिरुल्लटवभासेन प-
तदेवहिवहिरवभासनेयत्स्वलक्षणप्रकाशा-
नामितिप्रकाशमनायातिरूपयति ॥ नच
युक्तंस्मृतेभेदेसमर्थमानस्याभासने तेनेकांश-
नकालानांभेदेविदितावेदितेषमः स्मरणज्ञाना-
द्भिन्नेनववहीरूपतयायदिसोर्थोभासेतस्मा-

र्यमाणस्यज्ञासत्वंनदेवनस्मात् अतश्चयमा।
णमेवतज्ञवेदितियावत् ननुचैवंकथंस्वलक्ष
णस्यप्रकाशनं उक्तमेतत् नेदानींप्रकाशनमा
पितुपूर्वकालएवतदावासौवहिरवभातएव ननु
चेदानींतर्हिकिंविमर्शनमितिब्रूमः ननुप्रकाश
नविमर्शनयोर्भिन्नकालत्वमायातंते ततःकिम्
उभयमपिनकिंचित्स्मात् प्रमेयजीवितत्वादस्य
मेवं यस्माद्धिसंवेदनानिएवभिन्नानितत्त्वंतत्सद
मश्नुतिसमाप्येयमेव अस्मद्दर्शनेतुभिन्नकालाश्र
पिसंविदस्तत्कालाभ्यागेनैवकल्पाभासेनस्वतं।
त्रः प्रमातायावदन्तर्मुखतयातावत्संमर्शविमृशा।
ति तावत्प्रकाशस्यतात्कालिकवहिर्भावावभासः
विमर्शनस्येदानीन्तनांतर्मुखावस्थितिरेव यतदे
वैवेदनापिकंवैदिकत्वंवेदनेषुसंयोजनविया
जनयोर्यथाकविकरणस्तानन्तर्यं कर्तृत्वंचैतड
च्याते चरममहमन्वभूवदिति सचटस्यतिवापेक्षा

ई
प्र॰ति
३४
34

मत्रसंस्थानत्वभिन्नमितिदर्शयितं यदेवैकोसएव
वेदितेतिसामानाधिकरण्येनदर्शितं यच्चसः
त्याच्छादितस्येवप्रमात्वज्ञानस्यसहजावभासनेह
तमिदमितिविस्मयगर्भघोलक्षाप्रमभिज्ञानमेवस्त
चितं यदाहग्रन्थकारएव इत्येतस्वैवितिमपङ्क्त्वा
वानैयेनदृढैः कलङ्कीकृतेयत् प्रमात्वतत्वंस्फु
टयुक्तिभिस्तान्मृकान्वियायप्रकटीकृतंतदिति
नतुचप्रात्यप्रवानुभवोयदिस्मरणस्यवद्दिरवभा
सतद्रूपःप्रकाशस्तर्हि इयदुच्यतेसोनुभवइदानीं
स्मरणेनविषयीक्रियतइतियकेवनलौकिकेन
कोर्थइतिव्यामोहेविहंतमाह नैवस्तनुभवोभा
तिस्मतैतोस्वैकवस्तुक प्रागेयथभूवसहमिन्ना·
न्मारोहेणभासनात् वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यांदृष्टान्तः
प्रागिमनुभवकालेयथासस्वैवघटादिरर्थः प्र·
थमितिः देतयाभातिस्मनैवंस्मरणकालेस्फुर्ति
ज्ञानान्तरएकेनइदंपूर्वमनुभवनमितिभाति य

थावस्मृतिकालेनस्मात्स्मृतिज्ञानात्मसोर्थः प्रागि
तिएवंस्वभावेनाभेदेनभातिस्मृतिकालेवहिरवा
भासभावात् एवंतन्नएवहेतोः सर्वोप्यनुभवोनभे
देनाभातिस्मृतिकालेवहिरवभासाभावात् एवंत
न्नएवहेतोः सर्वोप्यनुभवोनभेदेनाभाति कथंतर्हि
भेदेभाति अत्रभ्रममित्येवंयतन्निरुच्यते इतिवे
त् अहमित्येस्वभावोयआत्मास्वोपरमंविदंतस्तेव
स्वभावः तत्रयदारोहणंविभ्रमस्तेनदेहन्ता सर्वो
संविद्रूपतायाः स्वप्रकाशायाभासनात्तहीनस्या
पिघटस्यस्वप्रकाशदेशीयत्वेनावभासनात् आ
त्मनिचारोहणंविभ्रमणानुभवस्यार्थस्यचप्रकृ
तिप्रत्ययोप्रत्ययार्थंसहकृतइतिमायासंख्याति
मेनस्मृतिवाकर्तृस्वन्तेः स्मदर्थेप्रत्ययार्थेनुभवो
चरितः उद्दारिणार्थोपिच नतस्यानेचेणासो उ
दर्थमेवकर्मेननिर्दिष्टम् घटादिः पुनरनुभवा
कालेनास्मदर्थमारोहति हियस्मानैवभातिसर्वो

ई
प्र·ति
३५

नुभावः पृथगपरावोक्ताहेतोः तस्मात्संविदामेक
मितिसर्वेणसंवेद्यः तज्जाभूतकालस्ययोनतान्या।
गितिमित्रक्रमः उत्तमपुरुषेण समर्थस्यात्त्वमिम
पिश्चारोहणमितिरक्ष्निरपिपिणजेतोपि ननुकपव
माह् अनुभवः पृथक्तनाभातीति यद्येवन्नभाति इ
तिचेत् किंततः घटोपिहिनानुभवभज्याभातीति
किंनभाति स्वभावेनभातीतिस्यभयत्रापिसमानं
तथाहिअतीतानागतबुद्धादियथायोगिज्ञाने
विषयीभवतीमभ्युपगतं तथापरचित्तमपि अन्य
यस्यपरचित्तज्ञानमित्यादौ तज्ज्ञानहृतिपरि।
णतमेवसंतंचित्तग्राह्येनोक्तं अमयथात्रमयस्मे
यस्यविषयीकार्यत्वेकिमुच्यते आलंबनयोगस्य
कथंसंक्रते नचसालंबनमिति तस्मात्परकीय
मनुभवनमिवनिजमपिविषयीकृयतामित्याश
कार्हातनएवासिद्ध इतिभातीमितेनअभ्युपगमेः
नवासिद्धत्वेपिप्रकृतेर्थेविषमइतिपोषणदर्शाय

ति योगिनामपिभासंतेनादृष्टोदर्शनांतरे स्वसं
विदेकमानात्माभांतिमेयपदेपिवा योगिनांपरे
तद्दर्शनांतरंभावनाप्रकर्षजः परचित्तविषयोज्ञाना
विशेषः तत्रदृष्टास्यनुपलब्धेनभ्रांति तथाहिसौ
गतानांतावत्स्वप्रकाशैकरूपज्ञाने तस्मिंज्ञानांत
रेणावेद्यंतर्हृदयस्यनिजवपुरनन्यवेद्यतयाप्रक
शनेनामनउत्प्रकाशितंस्यात् सांख्यनामपिपु
रुषस्वच्छायैवोपलब्धिःपुरुषस्यासंवेद्यत्वैतिक
थंवेद्यास्यात् वैशेषिकानामपि आत्ममेभेदेन
समवायिसंवेदनेपरगतेमनसाकथंगृहीतो
तःशारीरवृत्तिनाउत्क्रशरीरात्तप्रवेशात्तस्यवाह
मितिशारीरीकरणाद्देहत्वावभासित्वादात्मनो
भेदोविगलेत् निम्मातृमेयत्वंतन्नात्मनउपपद्य
ने ज्ञानस्यचज्ञानांतरवेद्यत्वेऽवस्थाप्रकृतं तस्मि
योगिनःपरचित्तवेदनावसरेइयान्प्रकारःपतेदे
हप्रकाशसहचारीघटादिप्रकाशइतितत्रचहृ

ई
प्रति
१८

36

सुखादीदं तथाभाति तत्कृतस्तत्प्रकाशो ऽहमित्येव
स्वप्रकाशतया प्रकाशनेन मात्रीकृतपरदेहप्रा
णादिसमवभाससंस्कारात्तन्निष्ठामिदंतां प्रकाश
भागे ऽपि समस्यमान इदं परज्ञानमित्यभिमन्यते प्रविग
लितस्वपरविभागो योगी आत्मप्रकर्षस्तु सर्वमात्म
त्वेन पश्यन् स्वरूपमेव स्वपरं विभागं पश्यतीति।
ज्ञानस्य न योगिज्ञानेन प्रकाश्यता भवतु वा तथा
पि प्रकृतेनैतेन तन्मये तथा हि स्वयमनुभवतीति परस्ये
ह्युपवासो ऽनुभवेन योगिनः प्रकाशो न त्वेकमनुभ
वामीति आत्माभिरोहेण इहत्वनुभवमिममहंमंशा।
विश्रान्तिरनालीढेदंभावैवानुभवस्येति सुक्ता।
सुक्तं यस्मादनुभवः पृथक्त्वा भाति तस्मादेकं वि मि
मकालानां संविदां वेदितेति यद्यहंभावविश्रा
न्तिवशादनुभवः स्मृतौ पृथक्त्वा भातीत्यं तेन तदा।
परामर्शोन तस्मात्तादैक्येदंतयाऽनुभवे परामर्शात्
यदि वा इदंभावो विना घटादिविश्रान्ततामनुभवस्य

प्रत्ययदुपलब्धमितितदनुसारेणापिकिंनप्रवृत्ति
यतेइतिपराभिप्रायेप्रतिविहित स्मरतेयदृष्टं।
सोन्यमेवमित्यपिभेदतः उल्लाकरणमेवास्याम।
यादृष्टमितिस्मरतेः। लोकस्यानावदेवंनसंवेदने।
सादृश्यनएवाग्रभूतोदृशंकोचिन्ममतेसादृश्यग्रासी
दितिएवं अपितयस्मर्यते एवंभूतमपियत्स्मर।
णंकस्यचिद्विषेचकेमन्यस्यनत्स्मरतेर्थीकरणम
दस्यैवप्रकृतिभ्रमयाथार्थ्यनिरूपणेकालनिकेवि
भज्याकरणं परत्रप्रतिपादनमात्रं सोपिपर्यदस।
लक्षणोतिविस्पृशति सर्वोनाक्रमेणतदानुभवेष्य
ग्रभूतेनवेद यतएवतत्तद्ग्राह्येः प्रियइतिवक्तीत्य
तेभेदंममते अन्यथासचेदइतिवत्सादृगित्यत्रापि
प्राक्तनेदृगंतरमपेक्षणीयंस्यात् नदिमतेनादि।
चेदस्यवादृशोवासर्वानुभवविषयायपन्निरूप्यते
अन्यथादृगित्येवस्यात् ततश्चदृक्स्याद्गंतरेण
नुभूतेस्यापतेत नचापितथातेनवस्या ननुस्म

तेमौलिकंकिंत्वं उच्यतेमयादृष्टमिति नन्वत्रदृश्ये
तावदननिलिनादिविश्रांतंदर्शनमुक्तं नचात्मनि
ष्टकर्मणानिष्ठोस्तेः सपमस्वभावमेवनचेतय
ति कर्तृःक्रियायास्तात्पर्यंकर्मेति दृशिक्रियायाः
कर्तृनिष्ठैनेव तथाचकर्तृस्यामेवदृशिक्रियामा
त्रः दर्शयतेभूतांत्राजाऽस्मादोजैमिनीयैरपिर्व
नद्दृणाद्दशिभावनात्मिकाप्रमातृविश्रांतैवोक्ता
केवलंप्रकटताविषयधर्मो दृष्टतानामास्तंविः
द्रास्वतंत्रेमन्मदेनन प्रमातृविश्रांतमेवकथयि
तुमयेसुक्तं तेनान्वभुवमहंमयानुभूतमितिप्राह
वैचित्र्यमात्रमिदं नत्वर्थभेदः अमेनाभिनवक्रमवे
नयोजयंति इत्यासीत्तामेश्मेवंमयादृष्टमिति
चयत स्मरणंतत्थाकरणमस्याऽस्मनेतरीकाव
भुवमित्तविनयरामर्षोयाः स्मरतेरिति अपिस्था
ध्ये नत्वदृष्टमपिनिर्विकल्पेनयावत्परामृष्टंवि
मर्शविशेषविश्रांतमानावत्समर्थ्यते मार्गदृष्टमि

वर्त्तमानवर्णादिविशेषग्रहणे तदानीमेव विचार
णीयं समनन्तरभाविविकल्पकाले तद्दर्शनमि
द्धेन यावद्भानं सर्वं यावन्न वेत्ति तदाशंकाह याच
पश्याम्यहमिमं घटोऽयमिति वा वसाः मननेसम
वेत्ते साम्यवसातरिदर्शनं इहदर्शनं यावद्दर्शनंति
जेन वस्तुसत्तां दर्शनैव वर्त्तनभानत्वं सर्वदा तस्य
कालेन सप्रकाशमहमिमिना वर्त्तमानरूपेणापि तत्प्र
काशे नहि कसंशयविचारस्तावत्तत्र कञ्चिदंगभ
वत्तावा किं हवसायोऽप्येवं भूतः स्मीप्यशाद्येन स्तव
यति तत्र समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तुपरा
मृश्यमानमनुभवपरामर्शमात्रत्वेन वा परामृश्य
मेऽहमिमं पश्यामीति वर्त्तमानतयाऽभिमन्येत
च भ्रान्तत्वापारत्वे प्रत्यायमानत्वेन दर्शि।
ते एवमेव वा परामृश्यते घटोऽयमिति अत्रायं
पाद्येन प्रत्यायमानत्वमुक्तं तत्रांशे विकल्पदर्श
नस्यापरामर्श एव नास्तीति कालान्तरेदतांश

ई
प्रति
३८

38

का। तनलक्षणाविशेषात् अहंतयातस्याश्लिप
रामर्शः नदभावेविकल्पस्यानिमीलितात्मोपभा
वात्स्वयमर्थोसर्वोस्फुटतमविषयपर्यवसितः क
थमध्यवसायोभवेत् आयेनदर्शनेपरामृष्ठमपि
अस्मदर्थान्तसूतमहंभावास्पदमवमानविश्रा
न्तिविश्रांतेस्वप्रकाशमेवपरामृष्टमिति विक
ल्पोपिनवोधांतरवोध्यंवोधयतिवोधस्य अवभ
योद्भासामभवेनमितिअनुभावमाह अवसा
नेरीतिस्वतंत्रेतत्संविवोधात्मनसहंतासिदर्शनार्थः
दर्शनमितिनिर्विकल्पकमनुभवनं उपलक्षणं।
चैतत् विकल्पस्मरणादेरपिज्ञानस्यज्ञानांतरेणाप
रामर्शोत्ययमेवन्यायः विकल्पयाम्यहंस्मराम्यहं
विकल्पितंमयास्मृतंमयेत्यहंतास्पदैवविकल्पा
देरवभासात् अतएवात्मनोमीविकल्पायाः श
क्तिविशेषास्तदिङ्ग्रांतशरीरत्वादिनिदर्शितं ज्ञा
नस्मरणयोरहनशक्तिमानिमत्र एवमियतःप्रमेयस

यत्फलेनतदुपसंहरन्नाह तन्मयादृष्टइत्येतेदृष्टो
यस इत्यामर्शोऽपि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थौ
भातःप्रमातरि ३ इतितस्मादर्थेसर्वोक्तस्वभ
यस्यहेतुभावेनोपजीवनमिहतच्चवक्ति यत्प
वस्तुकेऽनुभवस्यार्थस्यैवस्फुरणात्मभेदेनावभा
सःस्मृतिशक्तिःस्वपरमेश्वरस्यैवततइदमह्यपदे
निष्ठितंतत्वमितिइहस्मृतिरनुभवंकोटीकरो
तीत्युक्तेऽनुभवस्यद्विधापरामर्शभेदात् कदा
चिद्धत्यपरामर्शपूर्वकमनुभाव्यमामृशतियत्रा
स्याभिसंधिप्रथानन्तामयादृष्टपत इतिकदाचि
दनुभवनीयमेवप्रथानइदंपरामृशतियत्रा
नभिसंधेरेवसहसावस्थापनियातोऽर्थक्रियांत्र
तित्राग्रहविशेषोवा स्वपमिति तत्रापिद्वेचके
शपरामर्शोऽस्त्येव अन्यथाप्रकाशायोगात् प
वमनुभयपश्यानुभवेप्रतिकेस्मृतिरपिद्वयपराम
र्शमयीइतियद्वारःस्मरणभेदाःद्वावनुभवा

ई
प्रति
३९
39

यवेदो ऽत्र संस्थानरूपंप्रत्यभिज्ञानमप्येतदुभ
यमेलनात्मकमेवेत्यनुभूतेऽर्थेनेदादस्था
स्वरूपापरविश्रान्तिकृतनाममेकंहेयाभेदाख्येत्रा
उमथानदेने द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः तेषु चात्रा
ऽनेनावभासकाशाद्बहिर्भूतमवभासितं तेन तदप्य।
थाकाशासंभवात् तथा प्रकाशनायोगात् नयन
नयवनेदेवनेदेवपृथग्भूतंचापृथग्भूतंचभव
तीति नूनमसः कलितप्रकाशान्माकश्चिदत्रा।
र्थोऽस्ति यतो यमर्थराशिः पृथग्भवन्नमोममपि
पृथक्तामधिगच्छेत अमथाप्रकाशाभिन्नानां।
परस्परमपि कथंकारं पृथग्भावोभवेत् सोयंवै
घेकदेशापवर्विच्छिन्नपवात्तुद्भिवेद्यभावपवाह
मितिविच्छेदस्तोचितेन परामर्शेन परामृश्यः।
मानोमायाप्रमात्रेतिवद्यते देहेवुद्धाविमत्र
सचयाहकं इत्युच्यते पदं अममेव स्वात्मनि विम
लरकरस्यानीयेयफगलकं स्वमात्मकाशात्

पादद्वयेन निर्विकल्पमवभासयति परमेश्वरः तदेवैत।
द्भगवतो ज्ञानकर्तृत्वं स्मरणकर्तृत्वं ज्ञानशक्तिः
स्मरणशक्तिरूपमुच्यते इति तात्पर्यार्थः अक्षरा
र्थस्तु मया दृष्टमित्यत्र इति प्रमाता प्रकाशरूपो येनानु
भवतीत्युच्यते तत्तत्रामर्शनादेतल्लक्ष्यते ग्राह्यस्वरूपे
ण ग्राहकरूपेण योजितो घटादिदेहादिस्वभावो
अर्थो विद्यो प्रमातरि विशुद्धप्रकाशरूपे भातः प्रका
शेते एवं दृष्ट इति स इति च परामृशति प्रकाश
रूपः प्रमाता यतो सोऽस्मरतीति व्यपदेश्यस्ततोऽप्य
तदेव लक्ष्यते अनुभवरूपोपजीवित्वमेवोक्तं।
दृढयितुं प्रसंगादज्ञानशक्तेरप्युन्मेलनं कृतं
लक्षणशास्त्रादेशः अपिशब्दस्यार्थे अर्थशब्दो वे
ष्ठिमेवयवाची ग्राहको मायीयः कल्पितः प्रमा
ता तु शुद्धप्रकाशस्वभावः आदितः ३१ श्रीमदाचा
र्योऽभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्र
विमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम्

ई
प्रति
४

एवंतावत्स्मृतिशक्तेः स्वरूपं प्रतिपादितं अधुना।
तदुपजीवनीयज्ञानशक्तिपरामर्शनिर्णयं वित।
यवर्तमानावभासानामित्थाद्व्या सकलं प्रतिभास
नस्मं तयाश्लोकैकविंशमानिरूपयति भङ्ग्येन।
श्लोकेनवस्तुनिष्पत्तिं करोतीत्येवंभूताज्ञानश।
क्तिरिति ततःश्लोकद्वयेनप्रकाशपदार्थानांस्व
रूपमित्याह ततोद्वयेनप्रकाशवाह्यानामर्थानां
सद्भावेविज्ञानवादोपगतेवासनारूपेणनदृष्टी
कृतमाशंकान्तरितोद्वयेनतदभ्युपगमेपितायन्नकिं।
चिद्दूपकथ्यनस्तिदर्शयति अथश्लोकेनसदर्श
नेऽर्थेतदुपदर्शयन्वाह्यार्थेसद्भावंसमर्थ्यंनिरा
करोतिप्रमाणत्वेन ततोद्वयेनानुमेयतामपिबा
ह्यस्यनिरस्यति अनंतरश्लोकेनचिदात्ममर्थाना
मव्ययंसद्भावःपरामर्शात्मनेतिप्रकटयति ततो
पिप्रकाशस्यप्रमातृरूपस्यास्यपरामर्शोपजीवितःस्मृ
तिश्लोकवत्द्वयेनानुभवागमसमायस्वरूपनिरूप

णाभिमतमितियत्ते अनेनतंत्रज्ञानमर्थापवत्तेयंस्तुहेम
मात्रस्वरूपतानुस्मृत्येनचप्रथयति इतितस्यैवप्रथा।
ननेवमर्थ्यं श्लोकद्वयेनाह प्रकाशैकरूपत्वेवज्ञा
नज्ञातादिभिन्नमितिश्लोकेनाह ततोज्ञानस्यैव।
विशुद्धज्ञानेष्वविकल्पकसविकल्पकरूपेषुविम
र्शोपपत्त्यात्मतामितिश्लोकद्वयेनाह ततोज्ञान
ज्ञेनस्यवस्तुवेद्यत्वेस्थितेयद्भिन्नत्वंतदुपसंहार
दिशाश्लोकेनसमर्थयते इतिनामार्थमात्रिक।
स्यश्लोकस्यार्थस्तुनिरूप्यते ननुस्मरणविकल्पादी
नामनुभवजीवितेतत्रयदिभेदेनाभासंतेर्थाः त
तेष्वपितथैवावभासउचितः नोचेदसत्यातद
नुभवप्रवत्ताविज्ञानस्यात्किंस्वरूपोविचारणीय इ
त्याशयेनाह वर्तमानावभासानांभावानामवभा
सने अन्तःस्थितवतामेवघटनेनबहिःस्थितात्मना व
र्तमानत्वेनस्फुटतयावभासनमिदमित्येवमा।
कारंयेषांतेषांघटनेनबहिरात्मनाकल्पितमायी

ई
प्र॰वि
४१
41

यस्मादिशरीरांतप्रमातृपृथग्भावेन हेतुनाभि
न्नानां ततो मायाप्रसादाद्विच्छिन्नानामवभासने
तत्परमार्थप्रमातरिशुद्धचिन्मयेंतःस्थितवतो ते
न सहैकात्म्यसंरूपतामेव घटते । प्रमाणेनोपप
द्यते । तेनान्तर्ज्ञानसंविदभेदस्वभावस्य कस्यचित्प्र
मातृरूपस्य योऽभेदेन प्रकाशनं भगवतो ज्ञानशक्ति
विस्फुरितं भवति । प्रमाणेनोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रमा
णं दर्शयति । प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात्प्रकाशा
त्मतया विना । न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्र
काशता । अर्थो नीलादिस्तस्य नीलादिरूपतयैव
यदि प्रकाशमानता न तु परा काचिदर्थशरी
रोत्तीर्णा प्रकाशात्मता न हि यथा सर्वोस्ति नील
मित्येव तत्संभावनया भज्यते न केविद्दाप्रति व
स्तुतो वा स्वात्मैव तन्नीलं परस्य परिनिष्ठितातु:
पपत्तेः स्वात्मनि वा न नीलं नानीलं प्रकाशात्तु य
हेणविनावस्थानायोगात् तथा प्रकाशमान

नाप्यस्यसर्वोस्तीतिनकंचिद्दोषइति अपितुस्वात्म·
मेवस्वात्मन्यपिवानस्यादिसंहतोजगतः अर्थेहि
यालोकनादिद्वारेणवर्गोस्यप्रकाशरूपोसोनीलद्वा·
रेणोविशिष्टएवजानतः एवमपिसएवप्रसंगः प्रक
टतावादेप्ययमेवदोषः सर्वथार्थशरीरविघ्नांतेप्र
त्प्रकाशोसम्भावभासते इतिप्रमात्रलग्नतयाप्रका
शोस्तीतिमेरूपपादा प्रमातर्हितदानीमिंद्रियादि
मयोरर्थस्वरूपस्यप्रकाशस्यकारणेभवेद्वीजमिवांकु·
स्य नवांकुरोवीजापेक्षोंकुरात्मानतोयदिनप्रका
शात्मास्यभवेन्नप्रागिवज्ञानोदयात्सर्वेयथासोऽर्क
शस्तथाज्ञानोदयेपिस्यात् नतुज्ञानमर्थप्रकाश
रूपमेवनत्कथंज्ञानस्योदयात्तदययोरेकस्यतत्त्व·
स्यतास्यानुत्पादेनयायुक्ष्युपपद्येत यावताऽर्थोङ्कि
ज्ञेयज्ञानेप्रकाशरूपेनदर्थेसंवेदितयाकथंस्या
त् यदिनावदर्थः प्रकाशतइमेवंभूतंज्ञानस्यस्वरू
पंनदर्थज्ञानयोरभेदएववायातः अर्थस्वभावस्य·

ई
प्र.ति
४२

42

ज्ञानत्वेनोक्तत्वात् अर्थस्वभावत्वे च प्रकाशस्यार्थो।
न्मतायामुक्ते लक्षणे अर्थार्थप्रकाशयतीति ज्ञान
स्य स्वरूपं तर्हि प्रकाशमानस्यार्थं करोतीति ज्ञानमित्या
पतिते पुनरपि स एव दोषः क्वचन प्रतानस्यायं प्रकृत
र्थेऽन्यार्थविवेके मध्ये वै भेदवादिविदारणे इति तत्र प
वान्वेषः तस्माद्भिन्नः प्रकाशोऽर्थस्य संबंधी भवती।
ति संभावनैव नास्ति अतश्चेदमुपपन्नायातमर्थस्व
रूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति प्रकाश
श्च यदि घटस्य पटस्य तदनुसंधानस्यायोगात् द्वयोः
प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानादिति वितत्योप
पादितं न च पेपञ्जनस्याविति विमत्रतस्मादेकएव प्र
काशः यत्तदेवाहमुमादर्शितं न च प्रकाशोऽभिन्नः स्य
दिति अतिरिक्तस्य ज्ञानस्यार्थप्रकाशत्वमनुपपन्नमभ्यु
पगम्यापि बाधकं तस्माद् भिन्ने प्रकाशे चार्थभेदे
संकरो विषयस्य तत्र प्रकाशान्नाप्रकाशोऽर्थेऽना
प्रकाशस्य सिद्धिरिति यथार्थाद्रव्यपञ्चज्ञानात्मा प्रका

शोः तेनैव भिन्नोऽर्थेनः नहि स्वात्मनि तस्य प्रका
शमात्ररूपत्वादभेद एव तथाहि नीलस्य प्रकाश
पीतस्य प्रकाश इति योऽयं नीलांशः पीतांशश्च
स तावज्ज्ञानस्य न स्वरूपं भेदवादिनाभ्युपगतेः अथ
विषयस्तद्वेदं विचार्यते इह प्रकाशवलान्नील
पीतयोर्भेदोऽभ्युपगंतव्यः येनैव च प्रकाशेन नीलो
नीलत्वमभ्युपगम्यते तेनैव च प्रकाशेन पीतः पी
त इति कथं संगच्छतां नीलेन जनितः पीतेन जा
नितः तेन वा सहैकसामग्रीकत्वादियं व्यवस्थे
तस्मिन्सिद्धे नीलपीतयोर्भेदे स्यात्‌ स एव विचार्यः
अथ नीलाकारोऽसौ न यदि प्रतिबिंबत्वात्तर्हि नी
यविंवानवभासादयुक्तमिति अथाभेदस्तर्हि स
क्तो भेदवादः तथा कारणादिवादे शिवरस्य
ज्ञानेनैव फलतः नीलादिजन्ममेकत्र पटस्यान्यत्र मन्यमि
ति कथं भेदः प्रकाशापारीस्याभेदात्‌ तथा सूतेवा
न्तरदर्शनो द्वावपि ते पि संस्कारवलादेवापाषस्य

ई
प्रति
४३

43

रणप्रसंगादिति भूयान्संकरः स्यादेतत् अर्थप्रका।
स्तु किमनेन दोषोपपादकेन प्रकाशेनेति प्रत्या।
ह अप्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनि हि
नीलं यदि पीतेन न किंचिद्धान किं डषेत् अत एव तत्र
कल्पैनेवामन्त्रोक्तं एवमात्मसंकल्पाः प्रकाशा।
सैवं संमतौ जडाः प्रकाशा एवाभिन्नत्वात्मनः स्वपरा
त्मभिरितितन्न यदि प्रकाशस्तदभवनमर्थः प्रकाश
स्यासौ कथं यदि प्रकाशेनैव घटस्य वपुः सेव पटस्य
त्वादि विश्ववपुः प्रकाशाः सिद्धः एकस्यैव प्रकाश
स्यैवं भूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादि विचि।
त्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमित्येताव।
न्पर्यं साधयितव्यं नन्वेवं पर्यवस्यति यदि प्रकाश।
स्यैव विचित्रभावे हेत्वंतरमपाकृतं तत्र प्रकाशस्य
विचित्रसक्रमेण विचित्रताकारेण प्रतिबिम्बात्म
कैतत्त्वानि विंदु समजातीयं यत्तदेव नीलादि रूपं वा
लेन स्वयमप्यनुमेयं तथा पीतं नीलमिति प्रमदे

णाध्यवसायादध्यवसायप्राप्तिः ततोऽस्य प्रमाणस्थि
तेः प्रमत्तत्वमपदेशंयमविघ्नेति वाह्यार्थवादिक
ल्पितमितिदेवं तत्त्वमवसीयमानं वाह्यरूपमा॰
रोपकमानत्वेनदर्शयति ततदाकस्मिकाभासो
वाह्यंचेदनुमापयेत् नह्यभिन्नस्य बोधस्य विचित्रा
भासहेतुता नवासनाप्रबोधात्तद्विविचित्रोहेतुता
मियात् तस्यापि तन्मबोधस्यैवैचित्रे किंनिबंधनम्
स्हबोधस्तावदभिन्नः प्रकाशमात्रमेवतस्यपरमा
र्थः प्रकाशाधिकं यदि नीलस्यरूपं तर्हि तदप्रका
शरूपमिति न प्रकाशेत ः अथ तथाप्रकाशरूप
त्वमेवास्यरूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् अथापिक
मिकनीलपीतादिप्रकाशरूपमेवतस्यरूपंनी॰
याभासस्तु मोहमिति प्रकाशः स्वापाद्यवस्थास्व
तस्मात् तस्मात्प्रकाशः प्रकाशएव वस्तुमात्रम
पि न रूपान्तरमस्यास्तीति अभिन्नो बोधः तस्य चा
भिन्नस्यकदाचिन्नीलाभासताकदाचित्पीताभा॰

ई
प्रति
५५

मतेनित्येविचित्राभासाः तत्रकारणत्वंहियस्या।
न्नोपपन्नं हेतावभिन्नेकार्यभेदस्यासंभवात् तस्मि
न्सविचित्रनीलपीतादिरूपग्राकस्मिकोःस्त्या।
नभ्रमत्वसिद्धेहेतुकः संप्रत्याद्दे विज्ञानगतशक्तिवि
वात्मकस्वस्वभावसंपादकमोचिमवशात्रिजस्व
पसदृशंक्रमोपनिषद्रूपवक्रतत्रेभेदात्मकेत्ताना
त्संवेद्याद्द्यग्भूतमनुसापयन्तीतिसंभावयन्नेवा
ह्यार्थवादीनवास्पदेसंभावनामात्रेत्रपितनिष्ठ
यपर्यवसायेवभवति तथाहिविज्ञानवादिना।
योऽहेत्वैवैचित्र्येवासनाप्रबोधस्तत्कारणउक्तः सतो
पपद्यते स्मृतिजनकः संस्कारोवासनेतितावत्
प्रसिद्धं स्मृहेतुभवचैवैचित्र्ये हेतुः पर्यैषणीयोव
ततेश्वंभुवानीलाद्याभाससंपादनसामर्थ्यरूपा।
ज्ञानस्पयोग्यतात्मिकाशक्तिर्वासनात्तस्याश्च
स्वकार्यसंपादकत्वान्मुख्यप्रबोधः ततोवोयेष्या।
भासवैचित्र्यमितितत्रापिततुमः यद्यप्याभासा

नांशानांतर्वर्त्तिनामपारमार्थिकमेहन्तिसंतनत्वेचे
नापितथापियदेषांकारणांतदस्तुसदेवांगीकार्य
मवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितालक्षणस्यकार्य
सेपादनसाधणितसामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः प
वेस्थितेयायत्तावासनाख्याप्रभासकारणत्वेनेष
ते नासौबोधाद्यादिभिन्नरूपेनस्वपरमार्थसत्वद
येशाद्वांतमप्रसक्तनोवाह्यार्थवादप्रकारएव अथ
मेहन्तिसत्तारहितेनरूपेणासौपारमार्थिकतानेन
कारणत्वाननरहिताज्ञानमात्रेतस्याभिन्नेइतिनीला
द्याभासरूपस्यकार्यभेदस्यासिद्धिः एवंवासना।
नामविचित्रत्वेनत्वबोधोविचित्रइतिकाप्रमाणा
भवेत्तुवासनाविभिन्नाः तथापितद्बोधमात्राणि।
कसिद्देशकालभावादेःप्रबोधकाभिमतस्यवै
चित्रस्यकारणस्याभावान्नबोधोविचित्रइसेक
एवप्रबोधइतिसममेवनीलादिवैचित्र्यभासेन
मथस्वसंतानांतनीनिबोधांतराणिविचित्राणित्र

प्रति
४५
45

बोधकारणानिश्चितिनन्दसन्तसुखेडः स्वेनीलपीता
दिसर्वोपरादिदेशकालभेदस्यविज्ञानमात्ररूपा
त्वेविज्ञानस्यचप्रकाशमात्रपरमार्थतायांस्वरूप
भेदासंभवोबोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृ
येष्वबोधांतरेषुसंतानांतरशब्दवाच्येष्वपितत्स्वाप
मेवैलक्षण्यप्रकारः नचापिपरकीयाभिमतस्य
रूपरसस्पर्शादेः कायस्यश्वासप्रश्वासादेः प्राणस्य
सुखदुःखादेः धीगुणस्यात्ममात्राभिमतस्यसंविन्मा
त्ररूपाभेदेपरत्वेकस्यापिनिविभ्रमः बोधस्यतन्निरूपस
लिचैत्तोपिप्रमाणेनयदिनसिद्धस्तदसत्त्वेव सि
द्धोपिप्रमेयतयाचेतनजडरूपव तथापिचकायादे
देर्ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वेपरंप्रत्य
स्यासिद्धेः ननुव्याहारादिक्रियासामान्यतोपलब्धा
व्याहारेयमिमेवंरूपयाहेतुभावेनव्याप्तादृष्टानेष्व
त्रकार्येपितयातद्धेतुकयाभाव्यं नचसत्संतति
प्रतितासमीहास्तीतिस्वसंवेदनेननिश्चितं नत

स्वपरसमीहासिद्धेरिति तदेवं सन्तानान्तरमिति
यत्रोच्यते इहानुमातुर्व्याहाराभासो द्विधास्ति व्या
प्तिग्रहणकालेऽविच्छेदग्रहणे हेत्वाहरामीत्येवं व
पः अनुमानावसरे च व्याहरयामीति विच्छेदजी
वितस्य व्याप्तिर्गृहीता अन्यस्याभासः कथमि
दानीं हेतुः स्यात् व्याहरणीयाभासस्य च हेतुरवे
दितप्पेवेति कथं न ततो हेतोः समीहानुमीयते किं
च व्याहरयामीति यः प्रमात्रन्तरे तमात्संस्मने
विच्छिन्नतयावभासः सोऽनुमेयसमताधाः परस
मीहायाः कथं कार्यः स्यात् तस्माद्धि व्याहरामी
त्याभासः कार्यो यो सोऽविच्छेदजीवितः न चावि
च्छेदमयस्याविच्छेदमयः कार्यमिति युक्तं तथा।
भूतकार्यकारणभावग्रहणोपायाभावात् नहि
स्वात्मनि योऽयमविच्छिन्नाभासः स परत्र विच्छिन्ने
व्याहरस्यामित्येवं रूपमाभासं जनयति इति केन।
चित्प्रमाणेन सिद्धं परसिद्धिरेवं कथा दस्यार्थस्यप

६
प्राति
५८
48

स्वप्रमाणसिद्धेश्च पर्यवस्थितार्थसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेत
राश्रयात् नचावश्यमविच्छिन्नाद्विच्छिन्नेन भाव्यमि
ति नियोस्ति व्यभिचारात् नचाविच्छिन्नोप्याभासऽ
सम्यक्तामिति तद्वत्संस्थानात्तत्रसमतिर्नियता तत्से
ञ्ज्ञोवैय्यर्थ्यप्रसक्तेः तदभावेप्युत्पत्तेः विच्छिन्नश्चाभासः
परत्रोपस्थानमिति यासमीक्षातयासहृदयत्रोप
न्नस्य विच्छिन्नाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणेप्र
वपराप्रसिद्धो न युक्तमिति व्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमात्रे
तराणि वयदि भिन्नानि तदा तन्निष्ठानामवभासा
नां भेद एव ज्ञानाद्व्यतिरिक्ते चेति न्यायात् तत
स्यैकाभासनिष्ठभावादेकाभासविश्रान्तः संभूय
प्रमातृणां व्यवहारो न स्यादिमत्र्योमात्रुपरकेसं
तत्र स्वस्वरूपनिष्ठार्थजगदापत्येन सन्तुशीयमान
मपि वैयात्मस्वप्रमातृसंमतात्मैवयावद्भिर्नत
दस्ति तावत्संभवः यत्प्रमेयं वैयाग्निमस्तीति
सहोपलम्भनियमाद्वैनेकान्तिकमपि नीलपीतादि

नापि प्रमेयराशिना किमपकृतं येनासत्त्वमुपवि
ष्टोतिः न मन्यते तस्मात्तदं न वाणमपि असिद्धिरेव
सिद्धो वा सर्वप्रमाइं नरगतास्तुभासापकेकेकत्रपरा
त्राभासे वैचित्र्यहेतुभूतं वासनोद्बोधवैचित्र्यं जनयेत्तु
नियमहेतुं तत्राभावादिति तथापि न नीलादिवैचित्र्य
सिद्धिः एवं वासनानां तदुद्भूतहेतुत्वं च विविचित्राणा
मनुपपत्तिरेव ततस्त्वस्थितमेतदभिन्नो बोधरूपस्या
कस्मिकाभासभेदहेतुत्वानुपपत्तेः बाह्योर्थोनुमेयः
संभावन इति यदि बाह्यार्थवादिनोच्यते इति श्लोक
द्वयार्थः चेत्यत्राह श्लोकद्वयवाक्यार्थशंकायोत
कः ५ एवमाशंकामानत्वेन परसंभावनादृढादा
शिता अधुनानेनां संभावनाशिथिलयितुंनावदा
ह स्यादेतदवभासेष्वनेष्ववावसिनेमति व्यवहारे।
किमनेन बाह्येनानुपपत्तिना स्यादेतदिति सर्वलोक
संभावनानुपगमे यदा व्याख्यायते तदा किं तिनिवा
कशोषेणतद्धेष्यिरूपविषयं संभावनांतं शोषस्ता।

६
प्राति
५०

केनदर्शनेनः इतिव्याख्येयंयदितथ्याहार्योनस्यात्ते।
तदास्यादेतदितिइदमपिसंभावनांतरंस्यात् यदेते।
नश्लोकेनोच्यते इत्येकवाक्यतयायोज्यं अनयापि।
कश्चकल्पनयावास्यानर्थोन्यसाधयताभवतातेर्नै।
किंचित्कर्तव्यं आभासैरेवैतैर्भववदभ्युपगतैर्व्यवहार।
सिद्धेः नहिनिमात्रमेयेनकश्चिद्व्यवहारइतिकिंवा
ऽनेनयत्रसाध्यंकेनापिप्रमाणेनबाधकंचप्रकाशाद्दे
देःतत्रमेयतयापिप्रकाशनाभावइतितावन्मात्रम
अभ्युपगम्यतामयकास्त्वप्रवर्याविनोहन्त्यात्रपपत्तिः सम
वायासिद्धिः कथंकथावगाणानावगणप्रकारकादि
स्माणभेदादिविरुद्धधर्मयोगः आणन्यंचयवाह्यवादे
ऽपिसंचयस्याभावेणावयव नेचयदिसंयुज्यंतेतेनिरवर
नयातद्दवयवंदिस्माणभेदः देवनादेषट्स्यादितमा।
चीयमाणेषुमहत्स्वाणुस्वमथ्यमस्यपरमाणोर्यत्रैव
थाम्येकोत्नण्रः नेत्रैवयय्यपरस्तादेकपरमाणुमात्र।
ता अथामेत्रैकोमत्राचपरस्तादवयवंभागभेदापत्तिः इ

निभागयवयपरमार्थसंतस्यापेक्षैवसरगाणिरितिहि
नकिंचिदवशिष्यतेवास्तंतत्वतः नचैतद्वाच्यंमूर्त्तो
नामेकदेशानायोगात्संयोगेभिन्नदेशानावाप्नोतेस्त
त्रिष्टहूएकेनामकार्यद्वयमणुपरिमाणंतेभ्यस्त्रि
भ्योमहत्कार्यमिति अवयविवादोत्प्रयंमच्चएवैमे।
वायवाधितः यस्मात्वाप्यहीतित्वंसंयोगमोच्यते न
त्रिवंशोवंसंगच्छतो स्वाश्रयेहियच्छसोसमवेतिकि
म्नमदस्यावशिष्टंयत्रवाप्नुयादिति अभ्युपयवाय
केचेदमितिनात्रास्माभिभरहूतः विस्तरेणचप्रस्ता
लेकारेदर्शितमेतदाचार्यशंकरनंदनेन ९ नतु
वायकेनामप्रमाणसिद्धवस्तुनिनकिंचित्कर्तेस।
मर्थत्वेनैवहद्धनप्रमाणेनवायकाभिमतस्यवाधि
तस्याप्रमाणत्वंसंपादनात् दर्शितेचहरूसायकेप्र।
माणेकार्यहेतुस्वतदाकस्मिकाभासः इतिकारि।
कयैमाशंक्याह चिदात्मैववहिर्देर्योनतः स्थितमिच्छा
यणार्वहिः योगीवनिरूप्यानमर्थजातंप्रकाशयेत्

ई
प्र.ति
५८

40

स्वप्नावस्थास्मरणमनराज्यसंकल्पादिषु नीलाद्या
भवैचित्र्यं वासनासमर्पकहेत्वतिरेकेणैव निर्भास।
नइति यद्यपि स्ति संभवः तथापि न तदाभासवैचित्र्यं
अस्थैर्यात्सर्वप्रमातृसाधारण्यात्पूर्वानुभवसंस्कारज
त्वसंभावनादेवऽस्वनिशंकेन यत्तु नदिदं योगिना
मिच्छामात्रेणपुरसेनादिवैचित्र्यनिर्माणं दृष्टान्तो।
पादानं प्रसिद्धमच्छाहस्तक्रपाणेनादिवैचित्र्यम
येनसंभवमेव नह्येवं वक्तुं शक्यं सर्वे यगताः परमाण
वो योगीच्छयानादिनिसंहृद्धिमाः कार्यमारप्यंतः इ
तियतपतल्लोकप्रसिद्धकारणभावानतिक्रमसिद्धये
निदृष्पाने नैवैतत्प्रसिद्धं परमाण्वद्यपवस्तूलं घटादि
जायत इति किंतु कपालाद्यवयवानेनतत्रापि नि
यतसहकारिसमवधानं वनेकरचरणादिव्यापारो वि
शिष्टदेशकालधर्मादिपत्प्रयोगः शिक्षाभ्यासप्रक
र्षः इत्यपेक्षितिचाश्रीयमाणेयोगी कुंभनिर्मिमाणः
कुंभकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनेनपुरस्कंवंटे

वहायं ज्ञंभकारयएवस्मात् तस्मान्नासिद्धकारणोहे।
यनेकिमसंजेतमानपरमाण्वाद्युपादानकारणेन
रचितयेति तत्रयोगिसंविदयेवमानाहश्रीशाक्तिर्य
दाभासवैचित्र्यरूपमर्थजातंप्रकाशयतीति तदङ्कि
संभवोयत्संविदेवाभ्युपगन्तव्यातेच्छयाप्रतीयातत्तद
णादिक्षाविशेषवशात्संविदोऽनयिकात्मतया।
स्वनपायादन्वस्थितमेवसज्ञावजातमिदमित्येवं।
शाणबुद्धिदेहादौविलीर्णंकियन्मात्रसंविद्रूपाद्वा।
त्वेनेनाभासयतीति तदिहविश्वरूपाभासवैचि
त्र्येचिदात्मनएवस्वातंत्र्यंकिंनाभ्युपगम्यतेस्वसंवे
दनसिद्धंकिमितिहेत्वंतरपर्येषणाप्रयासेनविद्यते
एवकारेणेदमाह सर्वेणतावद्धादिनाविषयव्यव
स्थापनेसंविद्रूपमनपह्नवनीयं आदिसिद्धंहि
तदिसकंतस्यास्वातंत्र्यमेवदेवशब्दनिर्दिष्टंचिद्रू।
पत्वमिति किमपरकारणान्वेषणव्यसनितयाहि
यस्मादेवंप्रकाशयतिदेवइतिसंभाव्यतेतस्मात्किं

ई
प्रति
४९
49

वाह्येनानुपतितेनेति सर्वेणासंवेद्यः नन्वेवस्तु भव।
यद्यपि संभावनयानुमानमुन्मिषति तत्र किं मकर
प्रतिबिंबनं घटादिदृष्टौ तेन ज्ञानप्रतिबिंबितभा
संवेद्यते विज्ञानदर्पणान्तिविकं तनतपववाह्याभि
मतेर्देहं तु कल्पयेम किं वा योगिदृष्टौ तेन संविन्मा।
तेथ्यमेव देहत्वभावेन त्र्यामनदिदंसांशयिकं वर्न
न हमाशंकावाह्यार्थानुमानसंभावनोस्तु त्र द्वयेर्न
हः अनुमानमनाभानत्वैर्वेनेवेष्टमिंद्वयं आभात
मेववीजादेराभासाद्धेतव स्तनः आभासः पुनरा।
भासाद्धावस्यासीत्कथं चन अर्थस्यैनैव तेनास्ति
सिद्धित्राप्यनुमानतः न केवलमनंतरश्लोकनि
र्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रमत्तेन वाह्योर्थेनाभासते
इदं देवद्दिप्रमत्तेयन्नीलं भातीति स्वप्रकाशसंवि
न्मात्रेनार्थिकं किंचिदिति यावदनुमानेनापिना।
स्यवाह्यस्यसिद्धिरित्यपि पाहः नेवानुमानसद्भैनेव
प्रवर्तितमनल्पदेहत्वप्रहत्वमपिनप्रक्रमसिद्धिसाद

प्यादिमनेनदर्श्यते तद्यानुमानेविकल्पः सर्वेष्वा
येविकल्पोनुभवमूलइतिप्रसिद्धं तेनयत्तथा।
नाभातपूर्वमननुभूतचरंतत्रानुमानमनुस्थितो।
व्यापारोविकल्पात्मानैवकेनचिद्वादिनेष्यते नतु
प्रत्यक्षतोभवतदृष्टेनमानसेकथयेसामान्यतो
दृष्टेनकिंवक्ष्यसि यथार्थोपलब्धाविन्द्रियानुमा
ने उच्यतेतत्रापिकिंविकल्पेनयथासार्थः स्पृश्य
ते तथानुमेयइतिस्थितिःविकल्पस्यनेन्द्रिया।
दिकमर्थंकेनचित्सन्निवेशात्मनास्पृशति अपि
तुकिंचिदुपलब्धेःकारणमित्यस्तुतास्वभावेन।
सचस्वभावःकारणतालक्षणः प्रत्यक्षगृहीत
एव तथाचबीजादङ्कुरस्तन्तुभ्यःपटइत्यादौका
र्यकारणभावःप्रत्यक्षानुपलंभबलेनतावन्नि
श्चेयः तत्रचप्रत्यक्षंप्रमाभासंप्रामाण्यभजते
विमर्शलक्षणस्यप्रमितिव्यापारस्यपर्यकैकश
ह्वाप्येत्यैविश्रांतेः तदनुसारित्वात्सप्रमाणं।

ह
श्रति
५

सेतिवद्यतेएकाभिधानविषयेमितिवस्तुमवा
पितेति आभासमात्रंचसामान्यमितितिरोधाने
अत्रयत्नेभोग्यमेोमतेलभङ्गए आभासमाविशांनय
वेतिकारणाभासोविशेषस्तुमः परिगृहीतएव
वीजादेङ्कुर इतिप्रतीतौयद्यस्यनियमस्तत्तुविष
येष्वितिविकेतनतस्यकार्यमितिइतिचटस्थति
कादिरूपस्येवनष्टान्मात्रस्याभासात् आभाद्या
नः पुनराभासरूपः सदाभासतः इतिविशेतिषि
द्धे अनाभातेवनास्तिविकल्परूपस्यानुमानस्य
व्यापारः ग्रामगृहादेस्तुयद्वाप्तंतद्ग्रामादिरू
पेनोच्यते अपरंकंवाजान्तुपङ्कजवत्सादेर्वास्तव
प्रसंगादपितत्तनस्यान्निकृष्टं तस्माद्ग्रामवास्तर्म
भासवाच्यमितिचेत् आह सामान्यमात्रमेतत्तवस्तु
साम्यं एवंयेविकल्पेवस्तुनाभातीतिमन्यन्तेतेन
सामान्यमपितावदनुमानविकल्पेनवाह्येनयय
नः अस्माभिरुपपादितमध्यवसायस्याभा

समानविषयत्वं भ्रांतिविवेकावसायस्येति तत्त्वेन

नात्रविकल्पेनेति प्रकाशेन यद्यन्नाविष्टो नीला

दिरर्थः तन्मात्राभ्रान्तत्वमस्यात् यथाविधएव

न हि स्वागिवार्थो प्रकाश इति मायेन प्रकाशमा

त्रस्वभावेन बाह्यः तेन बाह्यस्यार्थस्य किंचित्सम

णमानीयते न तद्बाह्यतामेव बाह्यस्यार्थस्य किंचि

त्प्रमाणमानीयते न तद्बाह्यतामेव प्रस्तुतमाथ।

यतीति विरुद्धमेव अतएव कथं चेनेति केना।

पि प्रकारेण प्रमेयात्मना। अमानान्तेनावाभ्रा।

भासनभासासवाह्यस्यानाभासस्यनकदाचिदस्

दिति तस्मात्सिद्धं चिदात्मेव बहिर्देव इति नन्वेतः

स्थितं बहिः प्रकाश्ये दिग्वकं न तदतः स्थित तत्त्व

पपाद्नीयमित्याशंकाह स्वामिनस्थात्मसंस्थ

स्वभावज्ञानस्वभासत्वं अन्येयवनविनातस्मादि

ष्टामर्षोः प्रवर्त्तते वह्नीरूपतयाप्पाभासेन अन्ता

रूपतानत्रं प्रकृति प्रस्तात्रैकामांनर्थमितिवद्य

ई
प्रति
५१
51

ते तस्य स्वदेवप्रकाशस्य प्रमातृत्वात्तदात्मतया।
व विनाप्रकाशमानस्यावस्तुभावात् किंतु तत्राहं
मितिचित्तचितपरामर्शो योयमिदंतापरामर्शः
सैवबाह्यता तस्य ह्यन्तःस्थितत्वमहमितिपत्ताव
तावित्समस्तचितेनैवतवप्रकाशपरामर्शनं तच्चेह्नी।
लादीनामस्त्येवनतुनास्तीतियदिहितस्मात् उं
भहतोघटं करवाणीति याऽनवच्छिक्रियापेक्षयाऽ
च्छाशाहूवाच्यःपरामर्शः पशुजीयात्मनासपरा
मृष्टेनानियंत्रितस्येततः यदेच्छापिसानकस्मा।
दितिसकौयेरर्थैववहाराः अथतत्रापिचेषणीय
स्तदानीमेवनिर्मितःसंस्कथाजातः तर्हितत्रिमौ
णेचिदात्मनिविनेच्छयानोपपन्नं इतिनिराशसौ
रेवमिच्छेवदृतैनमप्तवर्णायिष्यते ततस्येच्छांत
रमपिविषयनियंत्रितं नैवेतिविकल्पेनवस्था
तस्मात्सर्वेभावराशिश्चिदात्मसहमित्येवव।
प्रथासततावभासरवप्रः येष्वयंतवान्त्वातेच्य

लक्षणान्त्वामिमवादिविचित्रेणवस्तुषाक्रमाक्रमा।
दिनासंवेदनेवहिष्करोतिप्रमातृभेदप्रथनसर्वे।
के तत्रापिक्वचिदाभासेप्रमात्रेनकोऽपीतिनिन
ष्ठितीन्तः इवप्रदकान तावतिष्ठितेषामाभासे।
ष्वेकं शरीरप्राणबुद्धिस्वलक्षणाभासंप्रेषतभेदा।
स्याविगलनात्रसर्वैवेकं प्रतनपवप्रतित्रांणेश्वमा
त्रसंयोजनावियोजनावैचित्र्येणपरमेश्वरोविश्व
स्थितिसंहारादिनाप्रपंचयति तदुक्तमाचार्येण
सदासृष्टिविनोदायसदास्थितिसुखासिने सदात्रि
भुवनाहारतृप्तायभवतेनम इत्यादिभणनाशयेण
नापि सृष्ट्युत्तरविश्रान्तस्येवलोकेकल्पनाघातैः
कलतयापिकोप्येकोनिविकल्पोजयमजः इति
तस्माक्लिप्तमंतः स्थितंभावजालंतेनविनान्तरिष
स्यपरामर्शस्यायोगादिति ९ ननुपरामर्शोनाम
विकल्पः सचाविकल्पशुद्धसंविद्रूपिभगवति।
कथंस्यादित्याशंक्याह स्वभावमवभासस्यविमर्शं

६
प्रति
५२
52

विदुरन्यथा प्रकाशोर्थोपरक्तोपि स्फटिकादिज
डोपमः इष्टावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्र
काशस्य घटादेः परस्परपरिहारेण द्वयोरात्मनिवे
शावस्थानेन घटपटयोरिवेदमजडमिदं जडमिति द
रूपपादनैवैलक्षण्यं अथावभासो यतोर्थसंवेदी
ततो न जडः नहि संवेद्यमात्रेण प्रदीपवद्घटस्यमजडता
स्यात् अथ न संवेद्यमात्रमपि त्ववभासोर्थस्य प्र
काशः नहि अर्थात्मनास्य प्रकाश इति समापतितं
न वा स्वात्मनास्य प्रकाश उपपन्नः अथ स्वाभा
वोपि घटोवभासप्रकारणं नह्यवभासोपि घटस
कारणमिति घटोप्यजडः स्यात् अथ येनापि सता
घटेन घटोवभासस्य प्रतिबिंबसमर्पणक्षमायादता
तास्मदवभासोपि विभ्रष्टघटस्वच्छतेन न तथा जडः
नहि स्फटिकसलिलमकुरादिरपि एवंभूतपवेम
जडपदस्यात् अथ न तथाभूतमपि स्वात्मानं तेन घटा
दिकं स्फटिकादिनेव परात्मरूपसमर्थ इति जडः तथा

परामर्शेनमेवप्रज्ञासञ्जीवितमंतर्वहिष्करणस्यांतं
प्रस्वतंत्रस्वाभाविकमेवभासस्यस्वात्मविश्रांतिल।
क्षणमनुमस्तुविशेषादितिंचेन्नाम अहमेवंप्रकाशात्मा
प्रकाशेइतिहिविमर्शोदयेस्वसंविदेवप्रमातृप्रमेय
प्रमाणादिवरितार्थमभिमन्यते नव्यतिरिक्तंको।
त्तिस्फटिकादिगृहीत प्रतिबिंबस्यमपितथा।
भावेनसिद्धोप्रमात्रंतरमपेदनइतिनिर्विमर्शोना
जडंसर्वेतवस्तुतोविमर्शात्मकप्रमातृस्वभावत्वादा
त्म्यहंपरामविश्रांतेरजडमेवसर्वापरकोट्योः यदुक्तं
इदमितस्यविच्छिन्नविमर्शस्तकृतार्थतायास्वस्वरू
पेविश्रांतिविमर्शः सोहमिमस्यमिति मथ्यावेस्थव
स्थितंताविमृश्यमानसर्वापरकोटिः विस्फुटानो।
मायापदेसंसारइतिविमर्शोपवप्रथानेभगवनइति
स्थिते ॥ नकेवलंसंवित्तत्वस्याभिरेवविमर्शोप्रा।
यामस्तकंयावदागमांतेरेरपिइतिदर्शयति आत्मा
नएवचैतन्यंदृक्क्रियाचितिकर्तृत्वान्नामधेयेणोदितं

६
प्रति
५१
53

लेन जडात्मादिविलक्षणः यतो विमर्श एवं प्रथा
नमात्मनोरूपमस्मेवहेतुं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य।
आत्माधर्मिस्वभावोद्वयस्तुतोपि चैतन्यमिति धर्म।
वाचिनाशब्देनसामानाधिकरण्यमश्रित्यादितः
भगवताशिवसूत्रेषु चैतन्यमात्मेति पठितं चैतन्य
मितिहि धर्मवाचकोपलक्षणं चितिशक्तिरपरि।
त्रुटि पेज ५१८
णामिनी नभासयते ततो न वेमतन्त्रस्वच्छयते चैत्रेणव
स्वात्मन्यहमिति संरंभो योगोल्लासविभूतियोगाद्व
मक्रियते स्वात्मापरामृश्यते स्वात्ममेव प्रकाश्यते इ
दमिति यः परिच्छेदभावरूपयातच्छिलक्षणीभावे
ननीलपीतत्वादिः स्वमहिममतादसंख्याववभासयो
गेनाभासयते ततश्चैत्रेणचेयमतेइस्वच्छयते यवंचवि।
मर्षादिसंवेष्टः परमस्यात्मीकरोति आत्मानेव
परीकरोत्युभयसेकीकृत्य तेपकीकृतं द्वयमपित्व
भावयतीत्येवं स्वभावः प्रमवमर्शश्चांतरभिलापा।
त्मक शब्दनस्वभावः तच्छब्दनं संकेतनिरपेक्षमे

दृशेः केवलं संद्रष्टा दृशिमात्रस्मादावपि हि धर्मेण।
त्वेन सामानाधिकरण्यमात्मनो दर्शितं गुरुणाने।
नेन इदं हि तदुच्यते यदि विश्रान्तः पदार्थवर्गः सर्वो।
भाति चार्थक्रियायै तद्यदि न कल्प्येत तत्सकलोयं तद्व
भूतभावभुवनसंभारः संविदि विश्रान्तः तथा भवती
ति द्रव्यगुणकर्मादिधर्माश्रयभूतपदार्थान्तरस्व।
भावः तामेव मुख्यं द्रव्यत्वरूपमाश्रयते इति सैव द्रव्यं
तदनन्तधर्मराशिविश्रमभूतायास्तस्याः द्रव्यधर्म
त्वेन तस्य इति कर्तृत्वे क्तदंतादात्म्येनानुभावप्रसमयेनसं
बंधाभिधायिनापि श्लोकार्धेन दर्शितः तथा हि।
संबंधस्य संबंधिद्विष्ठतया प्रतीतेः द्वयरूपस्य।
संबंधिनः प्रकृते कर्तृत्वाच्चितिक्रियारूपधर्मसं
बंधमवगमयता षष्ठ्यानिर्दिष्टरूपवांशः प्रत्याय।
तो भवति चितिक्रियाचितौ कर्तृता स्वातंत्र्यं स।
योजनवियोजनानुसंधानादिरूपमात्ममात्रतया
मेव जडवदविश्रान्त द्वयपरिच्छित्तप्रकाशसारत्वम

ई
प्रति
५४

54

नमस्तुत्वेश्वेतितमिति तदेवानात्मरूपं जडात्संयो
जनवियोजनस्वातंत्र्यविकलाद्वैलक्षण्याद्दयीति न
देवपरत्वेन प्रथानतयाभिसंधायात्माचेतन इति वक्त
व्येथं मीतवायथीकरणाय चात्मा चित्क्रिया चितिकर्तृ
ता ताभ्यां णेतिसमासः अथ पुनरादविश्रांतिचितिर्हि
काव्येसमयः नशाहेयदि वा चित्क्रिया आत्मा उदितः
चितिकर्तृता चेतित्वत्वं गेव पवेन्नक्वचिन्मयि तत् १२
ननु यथा प्रकाशो ऽप्रकाशस्वस्तु भयमपि स्वात्मनि
ततस्वप्रकाशस्तुके जडात्मवैलक्षण्यमुदितं स्या
त् तर्हि मर्शो ऽप्यविमर्शोपि च स्वात्मनीति तेनापि क
थं वैलक्षण्यं जडाजडयोरिमाशंकाह चितिः प्र
त्यवमर्शात्मा परावाक् स्वरसोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मु
ख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः चेतयतीति प्रथया चितिर्वि
क्रिया तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्म
स्वभावः तथा हि घटेन स्वात्मनि न चमत्क्रियते स्वात्मा न
परामृश्यते न स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते नापि विछिन्नतया

त्रुटि + ५१ पत्रे ८

वाविच्छिन्नं च महार्थात्मकमेतत्स्वं स्वशिवेन निवेदं श
शब्दस्वमकारादिमायीयसांकेतिकशब्दजीवितस्य
ते नीलमिदं चैत्रोहमित्यादिरूपमेव मर्शनं परिमितिश्रु
नत्वान्तर्मुखेनात्मसात्करोति विश्वमभिलपति रूपमेव मर्शो
नेति च वाक् अतएव सा स्वरसेन चिद्रूपतया स्वात्म
विश्रान्तिवपुरानन्दिनासततमनस्तमितानादिरूपा अ।
हमित्येव यत्तदेव परमात्मनो मुख्यं स्वातंत्र्यमैश्वर्यं
मीशानत्वमनुमापेक्षितद्वस्तुप्रत्यर्थे परापरंतिभाव
रूपस्यानवमर्शोऽस्याख्यातिश्चाणक्षो होथमात्रेपि
अहंभावरूपविश्रान्तेः श्रीसदाशिवभूमौ परपश्यन्ती
दशायां अपरं तिदंभावमेवतिन्नफो मायापि कृ
तानामेव विष्णुविरिंचेंद्रादीनां तेषां परमेश्वर
प्रशादजमेवेति अमनिरपेक्षत्वेनैव परमार्थेन स्वातं
दपेक्षयैश्वर्यं स्वातंत्र्यं चैतन्यमेव तस्मात्ककमुक्तेनेन ज।
डात्मा हि विलक्षण इति यथा नाम समष्ट्येतत्प्रदर्शि
तमेवेति निर्वेदयति सा स्फुरत्ता महासत्ता देशका

६
प्रति
५५

55

लाविशेषणी सैषा सारतया श्रीकाल्यदयं परमेष्ठि॰
नः इह घटः कस्मादस्तित्वेष्टुं कस्मान्नास्तीत्युक्तेव
कोपिभवति घटोहि स्फुरति मम न हि न रदिति न देनेघ
टत्वमेव यदि स्फुरत्वं स्फुरणं संवेद्यत्वं सर्वस्य स्फुरेन
कस्यचिद्वा तस्मात्मम न स्फुरतीति कोर्थः मयीयं स्फु
रणास्पंदनमपिविष्टः इति स्पंदनं च किंचिच्चलनं यथे
व च किंचिद्रूपता यदचलमपि चलमाभासत इति प्र
काशस्वरूपं हि मनागपि नातिरिच्यते अतिरिच्यन
इवेमवचलमियाभासभेदयुक्तमेव च भातीति ततउ
क्तं आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः अनिरुद्धे
च्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिव इति प्रतिकंदः प्रश्न
ष्टो वा किं करोमीति वाम्हशे यावन्मायमंदंगच्छेनत्र
स्पंदः अतिरिक्त इति स्पंदनत्वविविक्तये इति गुणादि
स्पंदनिष्पंदाः इति च लोकेपि विविधत्वेनाविन्यमयोगि॰
स्वरूपादयत्वं जनेनोगंभीरः स्पंदवानित्युच्यते सत्तावभ
वनकर्तृत्वा सर्वक्रियासमस्तानंतसंसाचावपूर्षणादिकम॰

पियाभीतीति महतीदेशकालौनीलादिवत्सैवस्र
जतीतिताभ्यांविशेषणीयानभवति यत्किंत्वयेन
तुल्यकक्ष्यतयाभातितत्तस्यविशेषणंकटइवचैत्र
स्यनचदेशकालौविमर्शेनतुल्यकक्ष्योभातः तयो
रिदंतयातस्याहंतयाप्रकाशेतुल्यकक्ष्यत्वानुपप
त्तेः एवंदेशकालस्पर्शोपितन्निर्माणयोगादितित।
तोपिव्यापकत्वनित्यत्वेतदुक्तं महासत्तामहादेवीवि
श्वजीवनमुच्यतेइति सारंमितियदत्रस्वरूपंतदिव
मेवविमर्शशक्तिः ग्राह्यग्राहकाणांयत्प्रकाशात्म
केस्वरूपंतस्यापिप्रकाशत्वेलब्धएषादेपिकाश्यमेव
तिश्रीसारदशास्त्रेपिनिरूपितं यस्मात्सर्वस्यजगतः सा
शक्तिर्मालिनीपरेतिमेखेतिशक्तिधर्माभक्तानंदशी
ते हृदयंनामप्रतिष्ठास्थानत्वमुच्यते ततश्चोक्ता।
नीमाजडानांचेतनंतस्यापिप्रकाशात्मत्वेनतस्यापि।
विमर्शशक्तिरितिविश्वस्यपरमेपदेतिष्ठतोविश्रांत
स्यदमेवहृदयंविमर्शस्वरूपंपरमेश्वरात्मकं तत्रतत्रा।

ई भिधीयते सर्वस्य हि मंत्रयपवस्यदयं मंत्रस्य विमर्शः।
श०ति नात्मा विमर्शेनं च परवाक्क्रिमयं तत्तत्पवोकं नैवे
५९ किंनाम वेद्यहीनार्थो नापि चिन्तिंगेतिरिति नवना।
56 वन्समापन्नामात्रकाभाव ` ` ` ` चेमागमेश्रुतत्रं।
भवमर्तेहारिणापि ` ` ` ` मयोलोकयः शाहानुग
साहेति अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते वा
ग्रूपताचेद्उत्क्रामेद्ववोधस्य शाश्वती नप्रकाशः
प्रकाशेत माहिश्रमवमर्शिनीति सैषासंसाविणा
सज्ञावहिरंतस्थवर्तेते यदुक्तांतो विसर्ज्ञो यंठपय
नेकारद्धर्ध्ववहिमादेवतदेनेन विडरीसेनत्रिवो
दितंवोदेरण्यध्यवसायायेदं प्रकाशस्य आमाणेप
वदहिरूपगतशायपवायमर्थो भिलापात्मकत्वाद
ध्यवसायस्येति ५४ नन्वसंविच्छक्तिश्रेणीशोभि
नवपुष्पिपरमशिवे विमर्शशक्तिरेवेयमिकं कार
मोभिधिच्यतेकस्मादिमाप्रकाश आत्मानमतय
वायंतेयोऽर्थोऽस्य किंस्यादिति ज्ञेयं न तन्न दोन्मुखं

तदेवैतस्यतत्त्वता स्वातंत्र्यात्क्रमात्मानं स्वातंत्र्यो
दहयात्मनः प्रभुरीशादिसंकल्पनिर्माणव्यवहार।
येन सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वशक्तिरैश्वर्यात्मा समा।
क्षिपति साचविमर्शशब्देपेति युक्तमस्याप्यवशायामपि
ति नात्मर्थेनू लेन रस्तुके शब्दार्थैक्य प्रत्ययेप्रकाशात्मा परमे
श्वरस्वात्मानं ज्ञातृकर्तृत्वादज्ञेयीकरोतीतीयत्संभा
वितेकारणं न तस्यानुपपन्ने दर्शितत्वात् इत्थं संभावना
नुमानेन तन्मयविमर्शशक्तिलक्षणात्मकत्वात्त्वाद्वि।
तो भवति यतो स्वयमात्मानं परामृशतितनो वि।
मनिर्भरत्वात् तथा नीलादिवेन प्रकाशते नन्वेवमेव।
अतः संभावनाप्यात्मानं ज्ञेयीकरोतीति अत्राह एष
कप्रकाशात्मा ह्रि भूतास्थितिर्येस्मनाद्दग्ज्ञेयनैव भ
वति तदेवथारणनत्र चोक्ताप्युक्तयः अत्रस्वयप्र
कि मप्याह यदि व्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् न ज्ञानं स्य।
स्यात्मनो यदेतज्ज्ञेयविषयमोन्मुख्यं स्वसंवेदनसि।
द्धं दर्पणेनेन नूस्यात् तेनव्यतिरिक्तविषयोन्मुख्य

ई
प्रति
५८

नान्याधीनत्वं नाम पारतंत्र्यमस्यानीयते पारतंत्र्यं।
च स्वातंत्र्यस्य विरुद्धं स्वातंत्र्यमेव चानमस्तु त्वश्वेति।
त्वलक्षणमात्मनः स्वरूपमिति व्यतिरिक्तोर्थस्तु त्वात्मा
त्माप्यनात्मैव स्यात्‌ अनात्मा च जडो ह्येयं प्रतिनोस्तु
त्वीभवतीति प्रसंगः ततः प्रसंगविपर्ययादिदमार्थ
तम्‌ अव्यतिरिक्तोर्थस्तु त्वेः स्वतंत्रः सन्नात्मानमेव ज्ञेयी
करोतीति द्वितीयश्लोकवाचेह नचकेवलं नीला।
दिरूपमेव ज्ञेयं यावदस्मत्कर्तृभावं स्वातंत्र्येणाप
रिमितमेव संतमात्मानं निर्माय व्यवहारेणाध्यानो
पासनार्थं नोपदेशादिना योजयतीति यत्संभाव्यते
तदप्यनपवेति संबंधः ननु स्वातंत्र्यप्रपंचं निर्मीय
तेचेति विरुद्धमिदं तत्राह स्वहृदयात्मनः संविदः
करूपस्य स्वातंत्र्याद्वैतोविदं ननयुज्यते यत्किलर्म
यापदैति र्वेदं प्रतिभाति तत्स्यपादैनेयदप्रतिहतं
स्वातंत्र्यं तदेव पुनः स्वातंत्र्यपशाह्न दर्शितम्‌ अतए
वेमनेनतद्विमर्शशक्तिरूपमित्यपुनरुक्तम्‌ अथ

वातपवस्वातंत्र्यादितिसामानाधिकरण्येनस्लोक
द्वयेनसंबंधनीयं उदाहरणमंत्रार्थेदर्शयति
नीलादिनिर्माणवदस्यस्वातंत्र्यरूपनिर्माणस्यात्र
सिद्धत्वात् ईश्वरोभगवानात्मानिमोविभुःस्वातंत्र
इत्येवमादौहिश्रमान्तःसृजयित्वात्मात्वदोपृथगभूते
नत्वमेयंथ्यथंसृज्यंचभातीतिमन्तावन्निर्मितेनचा
नीश्वरत्वरूपंपर्वंहिईश्वरइमनीश्वरइतिसंकल्पस्या
नादेस्तत्वंतस्यान्तवैवंफलभेदस्योपलब्धेरिति
तस्मात्स्वातंत्र्यंसूत्रताभासनेनस्वातंत्र्ययुक्तताभा
सनेनचयदिदमभयंज्ञेयमात्मात्मरूपमेवपरमेश्वरो
भासयतितन्नहिमर्षशक्तिवलादेवेतिसेवप्रथाना।
मितितत्प्रकाशवलाज्ञावव्यवस्थासचप्रकाशो
विमर्शसारइतिविमर्शाभेदेवतादीतयुक्तंवक्तुंई
श्वरश्चात्मेत्यादिसंकल्पेषचनिर्मितेस्पष्टंतयापरा
मर्शस्वातंत्र्यंतद्वेयरामर्शात्मरूपमितितन्निर्मितत्वण्न
द्रूपतेभावकथंस्वातंत्र्यात्मकत्वमितितदेतस्य:

ई
प्रति
५८

हेतुमाह नाहंतादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः
अहंमृशनतैवास्य सृष्टिस्थित्याद्यकर्मवत् स्वरू
पे भावश्च मयाग्रादिग्रहणाद्यात्मेश्वरादिपरामर्शः
तिं ग्रहणं प्रमयोपलक्षणं कर्मग्रहणं क्रियावाच्छे
सदसत्त्वभ्रमशक्तिरूपोपलक्षणं तदयमर्थः अ
हमिमेवंरूपोयः परामर्शोयश्चेश्वरः प्रमातात्मा
शिवश्चमादिरनंतप्रकारः परामर्शस्तस्य यद्यपि भे।
दोमानरूपतानथापिनज्ञेदाद्धेतोरस्यात्मनोनिर्मा।
त्ररूपस्याहंपरामर्शमयस्यानिर्मेयतत्त्वस्येश्वरा।
दिपरामर्शोस्य दृश्ययोभेदः शंकितः सनत्तुक्त यत
ईश्वरश्चापियः परामर्शः सईशनशीलत्वात्त्वक
र्तृत्वतत्त्वैवविश्राम्यतित्वात्तुनादिवत्तानादैश्वर्यातं।
श्रमनन्तप्रेदिन्वं अविच्छिन्नज्ञानादिशक्तियोगः
अविच्छेदश्चज्ञानानामिकरोमीमः मदर्थ्यंविश्वं तिवि
ति अस्येश्वरस्यात्मनः सृष्टिः सृज्यमानस्याहं विमर्शा।
नीयते मेव सृष्टिरितिवा हेतो पंचमी अस्येश्वरस्यय।

तईश्वरादिसंकल्पेष्वहंपरामर्शेनयोग्यस्सैवस्त
ष्टिः अहंक्रमः यथाक्रियाकारकसम्बन्धयविक
ल्पादिषाक्रमयोयथासंवित्तिंत्नीयादिचवादिषयो
गावेसयपरामर्शोपरमार्थोःयाकः कर्त्तासमस्त।
योविकल्पइत्यादिशब्दैरभिधीयमानाः सत्वभाव।
मायादिनाअपिपचन्तिचैत्रेणचैवमेवंभूतेमूल
परामर्शेविश्राम्यंतिअमथानन्ताः प्रतीतानेवभवे
युः नहदृष्टापिपतदन्तंभवतिपरामर्शोनामविश्र
तिस्थानंनत्स्वपादैतिकमेवपारमार्थिकं नस्वारू
पिमेवंरूपमेव परपविश्रांतिपदंतयद्भुतमूल।
स्थानीयंग्रामगमनेनतदपेक्षयासम्बन्धयते इ
तिकोविरोधः अनेननीलादेरपिइदंनीलं इति
मध्यपरामर्शोपिमूलपरामर्शेअहमित्येवविश्रां
तेः आत्ममयतत्स्वरूपादितमेवनीलमहंवेद्मीदं
प्रकाशेइतिस्तीयतत्वं यथोक्तमिदमित्यस्मादि
मद्रूक्तनीलादिविमर्शादेवार्थक्रियादिपरितोषा

६
प्र॰वि
५६
59

घाभिमानी नीलादेः स्वातन्त्र्यनिर्मितत्वमुक्तं आ
त्मादौ तत्तन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमन्तरेण शतो।
ति परीसमाप्तिमर्थक्रियां च सृठोपि नाभिमनत र
ति तस्य निर्मितोप्यनङ्गितस्वातन्त्र्यमुक्तं ८ न
न्वेवं विश्वपरामर्शो नामहमित्येव विश्वैकपराम
र्शविश्रान्तिरेव तत्वं तत्कथमिदमुच्यते ज्ञानस्मृ
मादिकाश्रयस्यशाक्तयः निज्ञानस्यनिर्णयसंशया।
दिभेदा नीलादीनां वैचित्र्यमिमामाशंकायां परिहर।
माह मायाशक्त्याविभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोच।
राः कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः
अनुपपन्नमवभासनं सायेमुच्यते तस्याभिन्नप्रका।
शात्मस्वं मवभासज्ञानं मायातत्वचिन्मयस्य स्वातन्त्र्य
मायाशक्तिः तयाभिन्नं यत्संवेद्यं प्रमातत्यासोप्रमातृस्थ
मायाशक्त्याभिन्नेन प्रमात्रुपमोन्मनो वेद्यास्य करण।
वगैणायत्संवेद्यं समपवर्गो वरो विश्रान्तिपदं यस्यालाइ
ष्टीसती सैव प्रत्यवमर्शात्मा चित्तिः परा वाग्रूपाज्ञा।

नमिति संकल्प इत्यध्यवसाय इति चोच्यते आदिग्र
हणात्संशयः स्मृतिविभ्रमादि तथाहि यदिन्द्रिये
णास्फुटग्राहिणा बाह्येन विषयेण स्फुटेन च नियं
त्रितेयं संवित्तत्त्वं तज्ज्ञानं मनसा च विषयेण चास्फु।
टत्वेन संकल्पः तुच्छो विषयेण च विषयमपर्यन्त।
भाजोऽध्यवसायो निश्चयः विषयस्य च यच्छिन्नत्वं
वहिष्करणानां च तत्प्रकाशाभेदादत्रयपयन्नेवे
वेत्तेनाभास्यते इति भेदयतो विश्रान्तिर्न तु भेदा।
स्याभेदे ईश्वरसदाशिवादिवत्ततो ज्ञानसंकल्पाद
योभिन्नास्तस्याश्च भस्त्र स्वभावाभेदस्य संवित्तत्त्वस्या
तुंस्थानः घाकय इव क्राः संशयादयस्त्वभिन्ना नीला
दिवैचित्र्यं चेति सर्वं समञ्जसम् ९ ननु प्रमवम।
पोल्मत्वं चिन्निशालेः संकल्पस्मरणादिशक्तिश्च स
विकल्पात्मिका स्वभवतया तु निर्विकल्परूपा सा।
दात्मकारत्वरणानुभवशक्तिस्तत्र कथं प्रमवमशो
हिरभिलापभेदयोजनामयः अभिलापविशेषयो।

ई
प्रति
८॰
60

जनाचसंकेतस्मरणमपेक्षते न तस्यसंस्कारप्रबोधेसो
पितादृशादृष्टाभिमेवंप्रथमसमयेकथमभिलाप
योगः इतिपरस्यव्यामोहमपोहयितुमाह सा॰
क्षात्कारज्ञानेणाप्यस्तिविमर्शःकथमन्यथा याव
नाभ्यस्तमेतच्चेतसिसंस्थानवर्जितं इहतावच्चैतन्य
स्यात्मभूतोङ्गुलिनिर्देशादिप्रख्योभिलापयोगः अ
न्यथाबालस्यप्रथमंस्तवद्दोरहृष्यमानेनुमतिर्भवन
स्यात् निर्विकल्पकविज्ञानपरम्परयाहितेशाहप्र
णोति नमंथेतुरः पश्यतिस्तुनस्तद्विवक्तं भूतलया
पयतीति चेत्स्मानयनेयेतिव्यवहारात्कथमस्याय
मर्थोहृदिस्फुरेत् चेदिति इदमानयेति इदंनेय
नीदमितियोजनाप्राणोह्ययमर्थः योजनाचवि
कल्पव्यापारः अथबालस्यप्राग्जन्मान्तरानुभूतसंकेत
स्मृतेरेवंतथापिसंकेतकालेसशाद्वोविषयभूते
नेदंभावेनाभ्यस्तवस्तुसमानत्वाज्झेदान्तशब्दकत्व
निर्भासमानोविज्ञानशरीरविश्रान्तीकृतोवाचक

इतिभवति तद्विज्ञानस्य स्वरूपं चेज्ज्ञाति तदभिला
पमयमेवेति यथाविषयस्य स्वलक्षणरूपताभावेपि
ज्ञाने स्वलक्षणात्मकं भाति तथामायदभिलापात्मात्र
पादिविषयः तथापिविज्ञानं तदात्मकसंयभासि
ष्यते अत्रदर्शनेविषयस्यापिविमर्शमयत्वादभि
लापमयत्वमेववस्तुतः स्तैमित्यादिद्रवस्यापि
यदिनपरामर्शमयीतर्हिस्यांविकल्पात्मकप्रमा
त्वापातात्तुल्यासात्संभवः शापथ्यपरमार्थएव
स्मरणंचनस्यात् रूपविषयाध्यवसायीहियदि
विकल्पनदियात्किममन्तर्वेविंतांसंहरणेनस्ते
मितेनामस्यादितितत्राप्यस्त्यन्तः परामर्शः स
कलेनचशब्दग्रामेनशाब्दनेहिसहेतेवस्तूनितत्र
चनियतशब्दयोजनंक्रियते तथाहिबालस्यपुर
तःपिंडेसहजोयः परामर्शः इमित्यविच्छेदन
इदमितिविच्छेदेनवानत्रहेपवर्गोरइतिगावि
तिवाशब्दस्यारोप्यतेसोप्यभ्यासात् प्रमातृमयी

ई
प्रति
६१

भवति तत्पृष्ठेचाहमः प्रत्यक्षनीवलीवर्मइतिपव
मर्शादितिसंकेततत्वम् तस्मादस्फितदाकारेप्रम
वमर्शः अपिशब्दस्यायमाशयः इहसाक्षात्कारोव
ल्पनः पश्यामीत्येवंरूपविकल्पनव्यापारपर्यंतया।
वविकल्पोहिप्रमत्तन्मव्यापारइतिपश्योपिसमस्तेन
चव्यापारस्तद्धेतोभिन्नोऽनुकः तत्स्वरूपश्चतोह्यमः
भवन्नवादातृणमात्रस्वभावः साक्षात्कारः तत्रस्फुरि
विमर्शः अवश्यंचैतत् अन्यथेतियदिनस्यात्तदे
काभिसंधानेनजवाङ्गुल्कंठस्वरितेचवर्णोत्पठन
ड्डुतेवमंत्रप्रत्यकंवाचयत्त्राभिमतमेवगच्छेडु।
च्चारयेद्वाचयेत्वा तथाहितस्मिन्देशेज्ञातमाचि
किमिषा क्रमणसाक्षांततातामेप्रयोजनेनतरा।
त्तुसंधानंनिरंपवादैस्तांतरातुसंधिः तत्राप्यावा।
क्रामिषेसादिनांसंयोजनवियोजनरूपेणपरा।
मर्शेनविनाभिमतदेशावाप्तिः कथंभवेत् प
वंतर्वचोक्रमनवाचनादौसंतत्वम् ॥ तत्र

विशेषतः स्यानककरणाक्रमणादियोगः स्वत्रच।
यतः पश्चाद्भाविस्थूलविकल्पकल्पनानसंवेद्यते।
ततएवतत्त्वरितत्त्वमितिस्वद्मेनप्रमवमर्षेनसंवर्त्ति
नशाक्तभावनामयेनभाव्यमेव संवर्त्तिनाहिशाक्तः
भावनाप्रमाणेनविवेच्यमानास्थूलोविकल्पःय
थाइदमस्यप्रमाणाद्घटः शुक्लइतितस्यापिए
ष्टुबुध्नोदराकारःशुक्लत्वजातिगुणरूपसमवा।
यीमादिःयाश्रुगतिस्तुद्वाविनियाठाद्धाविस्त्वरि।
तगतोस्वशक्तिवशाद्वंततइति ९ भवत्त्वेवस्वदेर्मे
विमर्शः प्रकाशशरीरावेशीयत्रतस्यलत्वेनवि।
कल्पत्वनास्फुटातत्रशाह्योनीलादिवदेवपृथग्भा।
सतेनीलमिदमितिसकथंप्रकाशस्वरूपादपृथग
भूतःस्यात् शाह्यात्माचविमर्शः सचात्रमायात्मके
भेदपदेपिप्रकाशापृथग्भूतोभवद्भिरिष्टस्तदेतत्क
थंप्रतिपत्तव्यमित्याशंकाह्न घटोयमित्यवसाना
मरूपानिरेकिणी येरशक्तिरात्मेवभासतेनत्वि

ई
प्रति
६२

62

देनया कैश्चैतदुक्तं यदशक्तियः स्थूलः शब्दः सङ्क्का।
शजीवितस्वभावो विमर्श इति सोपि हि स्थूलः श
ब्दोर्थवत्स्थगस्क्षन इव भाति तेनामत्रपललक्षणो
शब्दार्थाविकल्पनयासोर्थमिति एवंरूपत्वेन परा
मर्शोनोध्यवसायमहियोमा परमेश्वरशक्तिर्विम।
र्शत्वया आत्मवदेवाहमितमनवच्छिन्नत्वेन भातिनतु
कदाचिदिदंतया विच्छिन्नत्वेन भाति विच्छिन्नत्वेना
वभासे परप्रतिष्ठानात्तुनर्विमर्शान्तरेणाभावम् न
ज्ञायेवासिमनवस्था अतोनीलस्य प्रकाशनमेवन।
स्यात् प्रतिष्ठालाभावात् तस्मात्सर्वपर्वविमर्शः
प्रकाशादविच्छिन्नरूपवेति अध्यवसेति आत्मस्योप
सर्गे इत्यादेः श्लिषाम् २० नन्वेवं सर्वस्यैवज्ञानक
लापस्याहमित्येव प्रमाहिनेवेमर्श्नमित्यस्पर्शोनास्ति
वैमन्तुविचेदेशकालयोगः नन्वेवदकांपेदेशका
लयोगाभावेचयदिदंज्ञानानांस्वांशापेक्षयाचम
क्रमत्वेलत्पोतेनतत्कथंस्यात् क्रमाभावेचैकत्व।

त्वमेववस्तुनोभवेत् ततश्चज्ञानस्मरणादिशक्ति
भिर्युक्तःपरमेश्वरइतियदुक्तं तत्कथंनिर्वहेदि
त्याशंक्याशमयन्सर्वोक्तमुपसंहरति केवलं।
भिन्नसंवेद्यदेशकालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसा
यादिसक्रमंप्रतिभासते सममेवमक्रममेव।
संवित्तत्त्वंकिंतुस्वशक्तिवशाद्भिन्नत्वेनभासिता
नियानिवेद्यानितेषांस्थितिभेदकृतोयोह्रासह्र
वैतत्स्वावेनमादिदैर्घ्यः क्रियाभेदकृतश्चचिर।
शीघ्रक्रमादिरूपःकालस्तावत्तस्यच्छायामात्रे
णवलेवज्ञानस्मरणाध्यवसायानांबाह्याशाह्वभ्रां।
तिनिवेशानामपितदाभासनांशकृतश्चसक्रमत्वाव
भासःपरस्परापेक्षयाचयद्यपिकालक्रमपवस्फु
टोविज्ञानेषुभातिनदेशक्रमःतथापिविमृष्टस
पर्यन्तसंवेदनेविततमेववस्तुसंवेदनेचस्वल्पमि
वभातीतिदेशक्रमोपिदर्शितःतेनवेद्यगतक्रमस्वी
काराभासात्सक्रमत्वमाभासमानमपिनापारमार्थि

ई
प्र॰वि
६२
63

क्रमाभासनस्यपरमार्थत्वात् ततश्चएकष्ठंत्रा
नाद्द्वयोस्यभगवतःशक्तयइतिमायाशक्त्याभिन्नौइति
श्लोकेनस्वरूपवैचित्र्यंज्ञानानांदर्शितं अनेनतुदेश
कालवैचित्र्यमितिविशेषइतिशिवं २१ इतिश्री
मदभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्र
विमर्शिन्यांज्ञानशक्तिनिरूपणेपंचममाह्निकं
स्वात्माभेदयन्नात्माभावोस्तदपोहनटंकनः छि
दमःस्वेच्छयाचित्ररूपकृत्तेत्तमःशिवम् एवंस
मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्चनिरूपिताथामृतउभ
यात्तृयाह्निकेनापोहनशक्तिर्वितन्यश्लोकैकादशा
केनाहंप्रत्यवमर्शोयःप्रकाशात्मेत्यादिनासिद्धस
वेद्यजीवनरूपंतेननिर्णीयते तत्रश्लोकेनप्रत्यव
मर्शोविकल्पोविशेषःइतिलक्ष्यते ततःश्लोकेन
शुद्धेहंप्रत्यवमर्शोपोहनव्यापारासंभवउच्यते त
तःस्वष्टावैवतदुपपत्तिरितिश्लोकेन ततोपिद्ध
येनाशुद्धस्याहमित्यवमर्शस्यविकल्परूपता त

नः श्लोकेनातु संस्थानस्यापि विकल्पना यदंशतातु
संस्थानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्वरूपत्वमिति श्लोके
नः ततः प्रकृते चिदात्मसमर्थावभासस्य सत्तोपसंक्रि
यते श्लोकेन ततो हृदये तु तस्यैवार्थावभासस्यानुभवः
स्मरणादेवैचित्र्यसहत्वाते तदुक्तिमप्रकृतायामीश्व
ररूपस्यात्मप्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यत इति श्लोकेनाह्नि
कस्य तात्पर्यार्थः अथ प्रकाशार्थो व्याख्यायते तदुक्ति
देहस्वभावमवभासस्य विमर्श इति तत्र विमर्शोऽभि
लापात्मनाशब्दनयोजित एव न योजनाकृतं च वि
कल्परूपत्वं स्वहृद्यपि परमेश्वरे शान्तं नैवेतदिष्टं तस्य
संसारपदे मायात्मनि उपपत्तेरिमाशंक्याह अदे
शस्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः नासौ वि
कल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः प्रकाशस्य
स्य हृदं संविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शैरनाविलीभूतस्य
यत्स्वात्मा जीवितभूतः सारस्वभावो विच्छेदशून्योऽन्तर
भ्युपगमकल्पोऽनुमस्त्वेवेति तस्यान्तं च विश्रान्तित्व

६
प्र·ति
६४
64

पः अहमिति प्रत्यवमर्शः असौ विकल्पो न भवति वि
कल्पत्वाशंकायां वीजं दर्शयति बाधकेति विषय
रूपाक्षोत्क्रान्तालाक्षह्रादनमयर्वांतरवभासमानः सं
विद्रूपाविशेषाशङ्कानान्माभिलापो वा भिन्नेनैनोक्तः
वक्तव्यं स्वात्याभासेन सोऽयमिति अभिसंबंधेन यदिवा
यत्नुः कस्मान्न विकल्पः आह नास्य विकल्पल
क्षणमस्ति तथा हि विविधा कल्पना विविधपरि
नंशंकितस्य कल्पोऽस्य यवच्छेदेन विकल्पः विवि
धत्वं च वक्त्रावतन्त्रिसंभावना समारोपनिरासेऽस्ति
भवत्वयंवक्ति अवक्ति रूपमादिपतितेन विकल्पे
वक्ष्यं तत्त्वनिश्चितत्वे अनभ्यस्य पोहितत्वं भवति १
तथा च भिन्नयोरवभासो हि स्यां घटापटयोर्द्वयोः
प्रकाशस्यैव नानुसम्भेदिनस्त्ववभासनं घटे।
हि दृष्टे च पटस्यानयवा चटोपि योश्रीदशाभिमतः
स्थानानुक्रमणशीलो विज्ञानजनकः स्वकारणो
पनीतः संभाव्यते पटादिस्वभावः अतो घटाद्घटयो

हेयोरवभासस्य संभावनात्मसमारोपः साप्रकाशी
भवति अघटास्य समारोपे निषेधलक्षणो ऽपोह
नव्यापार इति तद्व्यापारिणो विकल्परूपता घटस्य
स्य निश्चयस्य लिंगसंभावनायां यत्स्वयं प्रकाशे
नामतस्य स्यान्नेयः संभावितेस्तावदप्रकाशत्वा
योन भवति तत्सकल्पस्य हि संभावनं भवति न च
यत्प्रकाशेन कर्तव्यं तत्प्रकाशस्य कदाचित्स्वं
संभावनारोपणादिव स्वाद्येव चास्या प्रकाशरूपत्वे
विघटेन अतः प्रकाशान्तरस्यान्यस्याप्रकाशस्वरूप
स्यैतदिनस्तु तत्सकल्पस्यापोहनात्मकभेदनव्यापारा
सद्धि सौरवभासनेमेवनास्तितदभावेकस्यापोहनम
वभासं संभवे ऽपि प्रकाशरूपत्वमेव न च प्रकाशस्य स्व
रूपदेशकालभेदो येन द्वितीयः प्रकाशाप्रकस्यान्य
काशादपोह्यत इति ह्यैति यस्मादेवं ततो द्वयाभा
वादपोहासंभवे विकल्परूपताभावो ऽस्मिमात्रे परा
मर्शात्मनि शुद्धे ह्मिति प्रत्यवमर्शे ऽपि न विकल्पः २

६
प्र॰ति
८५

65

नन्वघटेपरिनिश्चितेपिदृष्टेनदर्शनस्योपजीवनाऽवि
शेषेनकथमघटस्यनिषेधनंक्रियते नह्यघटस्यके
नचित्रामापिगृह्यते अघटवासनापिघटेदृष्टे
कथंकारमनुत्पन्नात् समसमेवैशाकः पर्यनुयो
ज्योनन्तत्वयम् यतः नदनत्यतिभाजामात्रैवा।
नदपोहनात् नत्रिश्चयनमुक्तोहिविकल्पो।
घटश्चयम् इदृक्प्रमातानामप्रमाणादीतिरि।
क्तः प्रमास्वरूपतेत्रः संयोजनवियोजनाद्यापार।
वशात्कल्पोदर्शिनः नस्यवप्रमात्वंततः सर्वोप्येव
भासः चिन्मात्रशरीरोपिनतत्सामानाधिकरण्येनहि।
निरपिदर्पणनगरमायेनात्स्त्रीस्वरूपम् एवंचनः।
नप्रतिभांघटाभासमनन्तरीभूतमवाप्यघटाभासंप्र।
मातामज्यतेसैवतेतावत् नदविकल्परूपायां।
चित्स्वभावोसोघटः चिद्देवविद्यप्रभीरः सर्गः।
नचतेनंकेचिद्व्यवहारः नन्मायया माणास्तुहि।
सघन्सर्गामपिपावणउयतिभावम् नत्वाऽ ॥

घटात्मनः पटादेश्चापोहनं क्रियते निषेधनरूपं न
देवस्यापोहनमाश्रितं तस्य घटस्य निश्चयनमुच्यते
घटएवेति यद्वा अर्थस्य संभाव्यमानापरवस्तुनिषेध
रूपत्वात् यथायथपरितश्छेदात्मलक्षणकल्पामतिच्छे
दः ह्रीति यस्मादेवं तस्मात्केहृदयाद्देपी विकल्पः
इति सर्वोक्तश्लोको केवलहृदये श्लोकद्वयेनहि
द्वक्रमेणोक्तो यस्मादेवं विकल्पः नतोऽहमिति शु
द्धो विमर्शः न विकल्प इति श्लोकत्रयेण महावाक्यै
र्थः प्राक्कैरपि प्रमातैरेवायं व्यापारुडकः प्रकाशम
वमर्शात्मः इमत्रप्रपत्नेति स्वयोमिति चवद्भिः स
नैतैः कथं समर्थ्य इमाः स्वामितत् १ नन्वेवम
हमिमपि प्रत्यवमर्शो न हं रूपस्य घटादेः प्रति
योगिनोऽपि हेनीयस्यापोहे विकल्परूपताकथं
तस्यादिभाशयेनाह ॥ चिन्तनं मायया हित्वा
भिन्नएवावभातियः देहे बुद्धावथ प्राणे कल्पि
ते नभसीव वा प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोऽन्यव्य

ई प्रति ८८

66

पोहनात् विकल्पत्वमस्य प्रतियोग्यवभासजः
अहमित्यवमर्शो द्विधा शुद्धो मायीयश्च तत्र शुद्धोय
ःसंविन्मात्रे विश्वाभिन्ने विश्वच्छायाच्छुरितस्वच्छा
त्मनि वा अस्तु हन्तैवमद्रूपेपारीवादौ नन्वस्तु देहेह
मवमर्शे प्रतियोगी न कश्चिदपोहितव्यः संभवति
घटादेरपि प्रकाशमानत्वेनाप्रतियोग्यत्वेनानपो
ह्यत्वादिमयोग्यत्वाभावे कथं तत्र विकल्परूपता
अस्तु हन्तैवयद्रूपेपारीवादौ अमस्माद्देहादेर्वेद्या
वेद्यवच्छेदेन भवं विकल्प एवेति वाक्यार्थः अ
वेदार्थस्तु चिन्तनं प्रकाशमानद्रूपं हितासदप
पह्लनयाः प्रधानीकृत्याभिन्ने देहादावहमेवदे
हादिनीलाभो अमीये प्रमाताइमोभिमानेन योहं
स्थूल इत्यादिर्विमर्शः सविकल्प एव न तु शुद्धमहम
वमर्शमात्रं अत्र हेतुः परोदितो यो देहादेर्घटादि
स्य प्रतियोगी तत्प्रकल्प्यो मोमपविहाराख्यविकल्प
लस्यावभासः समारोपणलक्षणः तस्माद्यतो

सौनत्रिषेथानुप्राणितोह्रमिमवमयौजातः अहंस्म
लीनकल्पोनचटादिरिति स्फुटप्रकाशरूपस्यापर
स्तनमेवदेहादेर्भेदहेतुः तदपहस्तनेनतुपरमेश्वरा
स्यस्वात्मप्रच्छादनेच्छारूपाभेदाप्रकाशनत्रांतिरूपं
शंतिष्ठांतत्वरूपामाशक्तिरेहेतुः चिद्रूपस्यापहस्त
नेदेहादेरेवात्मत्वमेयतावस्याभिन्नस्यैवउपपत्ति।
सृमतैयेवप्रमातृताभिमानः तथाच देहाभि।
मानभूमिकायांस्थिताश्चार्वाकाः चैतन्यविशिष्टः
कायः पुरुषइतिकायमेवप्रायामेनाऊः स्त्रीवा
लम्बर्वानोनांतथाभिमानात् ततोपिविवेकवंतःपा
कजोच्चुतोपरिणामादिवलादस्थिरंशरीरंसंथाना
प्राणशक्तिसमीपस्थानेनचविनाविकारणतोवेशं
शरीरस्यपश्चंपतोवतत्याप्यपाप्रयोगयोभयंप्राण।
मेवात्मानंकेचनप्रमंतविदोमन्यंतेततोपिसमपि।
कविवेकभाजःप्राणस्याप्यनित्यत्वादत्तुसंस्थानयो
गयतायपर्यंतोज्ञानस्ववीयाप्रयभूतंबुद्धिमेवका

प्रति ४
६२

णादभ्युपगतयस्थात्मानमाहुः अपरेतन्तस्थाअपियेअभि
दशायांवेद्याभावादपरत्वंमन्यमानाः अंशेवेद्यपदेवा
पेयत्रकिंचिद्रूपमकलवेद्यराशिविनिर्मुक्तंस्फुरन्ता
न्नभस्त्वंसेनत्वमहाभूताःकाशसमभावंप्रमातृत्वं
सून्यप्रलयवादिसांख्यप्रभृतयआहुः तस्मिन्नपिवेद्ये
सूक्ष्मांतरंतत्रापिसूक्ष्मांतरमितियावच्छेदस्तावत्क
स्मानानृज्यात्मानितदर्थमाह्कसितइतिनचानव
स्थापरमार्थप्रकाशबलेनसर्वस्ययतः प्रकाशो।
ननुदेहादिवशात्तथाहृद्धिमानमात्रंदेहादिप्रमा
तेति संकोचमात्ररूपंचित्ततत्त्वंसूक्ष्मंभूतत्वंइतियर्थ
घटाभावः संकोचोपरिवेद्यंशक्खापाच्छादितंतच्चि
तत्त्वमिवबुद्धिप्राणदेहादिरिति अमीपवचन्तश्चमि
काविविक्षाउन्नरोत्तरमारोहतांयोगिनांजाग्रदादित
यापिंडस्थादिनयाचागमेषुभण्यन्ते अपरस्तानेव
व्याख्यास्यतेकलोदलितमेनप्राविततत्वंकर्तव्या।
मयं अविद्धरूपस्यसूक्ष्मादेर्मिनेश्रणेनयाभिस्यतमिति

ततश्चित्तमशुद्धोहमित्यवमर्शो विकल्प एव ४५
द्विविधोपि चायमहंप्रत्ययो द्विधा अनुभवमात्रस्व
स्वानुसंधानात्मा च शिवान्नाहमिति सदाशिवा।
त्मनि अहमिदमिति शुद्धो द्विधा अशुद्धोप्यहंस्थू
लइति योहं स्थूलो भवं सोहं कृशो वालो युवा स्थ
विरः स एवाहमित्यशुद्धोपि द्विधा तत्राशुद्धे विक
ल्पत्वमशानिहमेवास्तु के अशुद्धेत्वनुभवत्वेपि।
विकल्पत्वमुपपादितं अशुद्धेपि त्वनुसंधानात्मक
तयाऽभेदस्यास्फुरणात्कश्चिदविकल्पत्वेपां केन
न स्वच्छामोहंप्रत्ययोहपितमाह कदाचिद्भावभा
सेवापूर्वाभासादियोजना संस्कारात्कल्पनाप्रोक्ते
सापि भिन्नावभासिनि देहस्मादिवर्तेतेकादाचि
त्कः कदाचिद्भूयोनियतदेशाकाराकारोवभासो
यस्य देहादेः स्वलक्षणरूपस्य तत्रयापूर्वाभासेन।
चशरीराद्याभासेन योजना योहं वालः स एवाहं यु
वेति अनुसंधानमादिग्रहणाद्वतिरेणभाविनाभ्या

प्रति
६८

सेन सहयोजनास्थाविरोभवितः मीति सा योजनास्व
वीकल्पनाविकल्पएव ननु स्वतः प्रत्यवमर्शः अत्र दे
हादेर्विशेषणं हेतुनाशयेन यतो भिन्नावभासितत्व
मेव देहादेस्तदानीमप्यविच्छिन्नं यदि हि नस्य देहादे
सर्वतः स्मरणमविच्छेदहीनत्वेपप्यनुसंधानमह
मिदमिति विदध्यात्तदिदं सदाशिवधुः केन विक
ल्पस्य देवेन भगेणेनयावता विच्छिन्नएव सोनुसंधिः
भिन्नेपि कथमनुसंधानमिति चेदाह संस्कारात्मक
नानुभवकृतवासनाप्रबोधजः स्मृतिवशात् इतिया
वत् प्राणेवलाबलवशादनुसंधिः अतोज्ञानस्वा
दितावनस्यात् सूमैवेनमावेनमयोगात् अयमपिवि
कल्पएव एवं स्मृतकार्यं घट इति घटानुसंधानेपि वि
कल्पत्वं मन्तव्यं किं वेनास्त्वनुसंधानभूमिष्ठापि केन
विधाशक्तिरपि रफानिवद्धीप्यत इति तां सापरपद
परिशीलनप्रथमकलाभ्युपायत्वमभ्युपागमन्तर
वः ९ न च देहादीनां पूर्वं पूर्वं प्रमातृत्वेयतायेन प्रसा

त्वप्रकाशित्वमेयंनभातितत्प्रकाशश्चनस्वंप्रका
शंविनासोपिनप्रमात्रंतरप्रकाशंविनेत्यनवस्था।
स्यादपितुविश्वस्वप्रकाशयवविश्वस्यप्रकाशइ।
तिनिरूपयन्नुन्नयासदेवस्वाद्यादिशक्त्याविवियोगा
पिभगवतउक्तोभवतीतिदर्शयति तदेवंव्यवहारे
पिप्रभुर्देहादिमाविशन् भांतमेवांतरर्थौघमिच्छ
याभासयेद्बहिः यत्सर्वदर्शितेदेहेत्वहाविद्यादि।
तेदेवस्वरूपत्यमतेकथं यदिव्यवहारेमायापदेदेह
प्राणादिमपिप्रभुरेवप्रकाशयपरमार्थस्वेच्छया।
मायाशक्तिरूपयाविशन्देहप्राणादिप्रायामेन
स्वरूपंप्रदर्शयन्नंतःसंविन्मात्रेभांतमहमित्येवंस्व
मर्थौघमिच्छयेवबहिरिदमितिभासयति तत
यतउडुपपद्यते अन्यथात्वनवस्थास्यात् हेगौरि
द् अपिशहूपवपाहृष्वभिन्नक्रमोयदेतावडुक्तं
तदितितस्माद्देहेनोरेवेत्तानेवद्यमाणंरूपंकिंतत्
यत्किलप्रभुःपरस्परंव्यवहारकालेक्रयविक्रय।

ई
प्रति
८९

प्रेत्याभासादौ चैत्रमैत्रादिसंवित्प्रमोदेहप्राणादी
नैकनयानावभासेप्याविशन्नंतर्भीतमेवात्रेदं
तोनः प्रकाशमेवसंतं वहिरेकाभासनयाभासय
तीति संभाव्यते इमेत ज्ञाते तेनतेन प्रमातृसदेकं
स्जते अनेन प्रमात्रैकं संक्रियते घटादिमात्ररूपे।
स्थितिः क्रियते सर्गस्वरूपनिमीलना तिरोभावआ
पीयते तावद्याभासे पेकावभासनं सर्गानुवितनसर्गे
दत्तु यद्रूहः क्रियते तेन केवलं महासृष्टिमहास्थि
तिषु महाप्रलयेषु श्रकोपतिरोधाने षुदीन्तास्तार्न
यत्रुग्रहेषु भगवतः क्रमपंचगयोगोयावतस्तन।
तेमेवव्यवहारेपि यदुक्तं सदासृष्टिविनोदाय स
दास्थितिसुखासिने सदात्रिभुवनाहारतृप्ताय स्व
मिने नम इति प्रतिद्गाणमविश्रांत इति प्राकाम्य
मात्मनि यदा प्रकटीकरोषि प्रकीरितिच स्रष्टं
नरथौ वभासः स्थितपवनति तत्र कारणं तरथि
येति प्रकृतं प्रमेयं तत्सिद्धये तत्प्रयातिरुक्ता तेन।

विनेच्छारूपः प्रत्यवमर्शो न स्यादिति तस्य संगाम
मवमर्शो विकल्पादिस्वरूपस्य पथाऽद्रीमिति शीर्ष
णां धियं समाधाते प्रकृते प्रमेयमुपपादयन्नुप।
संहरति एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपराय
णे ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितं
प्रकाशात्मा परमेश्वर एव वस्तुतो देहादि प्रमातृ
ताभिमानदशायामपि वस्तुतः प्रमाता एव वि
मृतो हेतोरिदं सिद्धं भवति स्मरणापोहज्ञानेव
विकल्पेऽनुभवज्ञाने वान्तराभासः प्रकाशविश्रा।
न्तः स्थित एव नात्र संशयः कश्चित् यदि देहादेरे।
व परमार्थप्रमातृतास्यात्तच्छरीरस्य प्राणस्य धियः।
शून्यस्य वान्तर्घटादिरस्तीति किं चित् एतत् घटा
दि पदार्थे विच्छेदे देहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्रका।
शरूपस्त्वं सर्वं सह इति तदेतद्विश्वमित्यनायासेन सिद्ध
मेतत् ८ नन्वेवं तराभासस्य गोस्य बहिराभासने यदि
सर्वत्रास्ति कल्पनादिस्मरणाद्वावाभासभेदः नचासौ।

ध्वनि
प्रति
७१

नंसंवेद्यते स्फुज्ञास्फुटतादिरस्फुरणात्सानपक्षवः
नीयतादित्याशंक्याह किंतर्हि नैसर्गिको ज्ञानेवहि
राभासनात्मनि सर्वोनुभवरूपत्वस्थितः स्मर
णादिषु अनुभवज्ञानसिद्धेनीलमिमंनराभासंब
हिराभासयतः सोन्तराभासोनैसर्गिकोनिरुद्धस्वा
नेच्छयादागतो नतुस्मरणादेर्विभ्रमज्ञानस्फुटत्वास
नादिबलात स्मरणेनस्वेदनेन प्रमत्तपदभाविम
ध्यध्यवसायेच्चयोन्तर्नीलाद्यवभासोबाह्यतयाव
भासयितव्योनासौस्वात्मीयोपितुपूर्वानुभवसंस्का
रजोसौ तत्रसंस्कारोनामानुभवस्यकालान्तरेप्यत्र
वर्तमानता अतोवर्तमानानुभवोयतोनीलाद्याभा
सस्तेभिन्नस्ततत्तादात्म्यापन्नेस्मरणांशेपितथा
निर्भासते ननपूर्वस्मरणकालासंभवीमध्याभास
स्तदनुभवकालकलितमेवेति स्वयंस्मरणादौनै
विषयत्वंगृहीतरागादिमंवोद्वोधने पतदेवास्फु
टत्वमितितिमिरादौनैभवस्मरणादौच्याभासभेदः अंत

राभासवर्गस्यवहिराभासनाअवधानेनस्फुटता।
अवधानेनतत्तत्कालिकात्वाभावादस्फुटेतति ८
नन्वेतन्भवज्ज्ञानादेरैन्द्रियकादमन्यत्सर्वंज्ञानेनअवधा।
नेनवहिराभासनतद्रूपेशात्मभिन्नाशंकाप्रविभागर्म
हृ पानैसर्गकपवास्तिविकल्पैस्सविचारिणी यथा।
भिमतसंस्थानाभासनाद्धुद्धिगोचरे यःप्रमतत्वा।
पारमनुपजीवंथ्यात्येपसारतयासनोराज्यसेकल्प
दिर्विकल्पःस्वैवंकृतनास्वरूपेणेनपरश्चिरणैरपि
द्वेणस्वातंत्र्येणचरस्तदेनिश्चयपतेव नत्वयोवहि
रवभासोनीलादेरंतराभासमयस्यसनैसर्गिकपव
तथात्वपरिदृष्टसर्वमपिस्वेतेदशानशान्तकलित।
करयुक्तंदंतिनमंतःप्रमातृभूमौस्थितेनवहिरंतः
करणभूमौस्वच्छधीदर्पणात्मिकायांसविकल्प
स्तात्कालिकमेवावभासयति अस्मात्संनराभा
समस्मर्यनप्रसंगागतादाभासभेदविचाराच्छास्त्रे।
यत्नयोजनंमस्त्वाख्येतया।अभिहितंस्वात्मनोश्वरस्मपि

ई
प्रति
८१

ज्ञानरूपं तदपि करणसिद्धान्तनीत्यानायाससिद्धमि
ति दर्शयति अत एव यथाभीष्टसमग्रहेतुत्वादवभास
नात् ज्ञानक्रिये स्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतः
यदिदं यथाभीष्टस्य बहिरवभासनासम्वादनन्तु भूत
स्यापि समग्रहेतुत्वेनमवभासनं च विकल्पस्य प्रसं
गाद्दर्शितमस्मादेव हेतोरिदमपि सिद्ध्यति यः कश्चि
त्कीटो वा ब्रह्मा वा जीवनक्रियाविष्टस्तस्यावभास
नरूपा ज्ञानशक्तिमहेतुत्वेनरूपा क्रियाशक्तिर्नैस।
र्गिकी ततस्तस्यांशमेव्यतिरिक्तेश्वरोपकल्पितस्स
र्वैसिद्धमदृष्टजीवनसंभावनापि नास्तीति सर्वमेवै
श्वर्यं स्फुटं प्रत्यभिज्ञेयं ज्ञानानि च करोति वेत्ति ज्ञा
नक्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं एकवचनेन सर्वस्य जी
वजातस्य वस्तुत एकेश्वरस्वरूपतां सूचयतीति शिवं
श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्य।
भिज्ञासूत्रविमर्शिन्यामपोहनशक्तिनिरूपणं ष
ष्ठमाह्निकम् ॥ अनन्तशक्तिरत्नानां यदेकाश्रय

सेश्रयात् विचित्रचंद्रिकोल्लाससंसिद्धिस्तत्त्वमः।
शिवं धर्मास्तिकायादिशक्तीनां वितथस्वरूपमियत्ताद
र्शितं यतश्चात्रप्रमाणैरपि स्वरूपमंदोलितं तेन तस्याप
वशक्तित्वं समर्थयितुं न हि स्वतंत्रशक्तिस्वरूपं भवि
तुमर्हति: इति प्रभुनात्तनासंपाकीनामेकस्याश्र।
यः स च तच्छक्तिसंयोजनवियोजनादिस्वांक्षंमध्यो
गान्महेश्वरेण तत्स्वरूपवक्ष्मादिव माहकपावको
दिपाकाश्रयमात्रमितियत्तुभयमनुपपत्तिमं नचैवं।
नः कृत्स्नानंतविषयरूपस्यात्र स्वेच्छेन ह्निमनिर्णीतत्वं
नेत्रैकमाश्रयं निर्णीतं यो चैषास्वतिभ्रमादिव्यवहा
रो त्रभूयते स्मंतं चतुर्दशभिः स्लोकैरांशिकं प्रस्ता
यते तत्र स्लोकेनैकस्याश्रयः स्वरूपतऽपदिश्यते त
तोपि द्वयेन व्यवहारः सर्वैः समेकस्मिन्नाश्रये पुन
रेनासतीसन्वयव्यतिरेकात्मा स्तुतिरुच्यते ततो
व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभावतः स्मरणतः स्मा
समस्तविभागतस्थितिसंहितिः स्लोकेन स्लोकेन स्लो

६ प्रति ७२

72

एकेनचप्रतिपाद्यतेततः श्लोकेनसर्वोर्थोनिगम्यते
इत्याह्निकार्थसंक्षेपः अथश्लोकार्थोव्याख्यायते य
दुक्तंसर्वस्यसिद्धत्वाज्ज्ञानक्रियेजीवंतइतितत्कथंयाव
ताज्ञानादिव्यतिरिक्तःकेसावमेयस्यतेस्यातां का।
णादृदिशाहिदृषितत्सद्भावः ततोभिन्नेष्वप्यमेषु र
मादिनातदेउदर्शकास्यदर्शनदिपातमेकंस्वरूपत
उपलिप्सितः याचैषाप्रतिभाउनन्तपदार्थक्रमरूषि।
ता अक्रमाउनन्तचिद्रूपः प्रमातासमहेश्वरः प्रतिभा
तिघटइतियद्यपिविषयोयस्मिन्नेवप्रतिभानभा।
तितथापिनतद्विषयस्यस्वकंवपुर्यपितसंवेदनमेव
ततथावकास्मिंप्रतिभातीतिप्रमान्तलग्नत्वात्
तथाचवेदः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकंनेमावि
द्युतोभान्तिकुतोयमग्निः तमेवभान्तमनुभातिसर्वंत
स्यभासासर्वमिदंविभातिइति शाब्दाविवतस्फुर।
णात्वंकर्मप्रवचनीयेनतदीयस्वातंत्र्योपकल्पितनि
र्माणक्रियाजनितोवेद्यवेदकभावरूपोलक्षणा।

सात्मसंवेद्योऽभ्यासितः केवलं विषयो हेतुबलाद्दृढः

क्रमावभासः समर्थितः सम क्रमयौगपद्यादिविवि

क्तरूपो यः यदर्थो नोवक्ष्यमाणेश्वरस्वातंत्र्यरूपदेश

कालशक्त्युपकल्पितः क्रमो देशकालपरिपाटीते

नक्षणिकताप्रतिबिंबकल्पनयोपरक्तायाप्रतिभोकाके

वले भिन्नसंवेद्येस्मादिनापेक्षतिव सर्वस्य स्वप्रकाश

रूपापरमार्थेन तस्यांतर्मुखत्वेन प्रकाशमात्ररूपपरमार्थ

तया भेदाभावादक्रमा सैव महेश्वरः अविममानोंतः

परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरूपतस्सर्वस्य साक्षिणः सं

विदः न देवरूपं यस्येति अतएव बहिर्मुखप्रकाशा।

त्मकविज्ञानस्वभावस्य प्रमाणवर्गस्यांतः प्रमाभास

मिदमिदमित्यनंतो विकल्पमयो विमर्शात्मा प्रमास

मूहः नत्र संयोजनवियोजनविमर्शात्मा प्रमास

मूहः नत्र संयोजनवियोजनविश्रमणाद्यनेकप्रका

रस्वातंत्र्यपूर्णः शुद्धोहंप्रमवमर्शमयः प्रमातास्वभाण

ते अतश्च बहिर्घटप्रकाशः अयं घटस्संतविकल्पः

ई
प्रति
७३

73

सीकृतसर्वस्वरूपः स्वहृमितितन्मयविश्रांतिस्थानमि
तीयवर्णप्रकाशास्वरूपं अत्रैवोपपत्तिंदर्शयितुम
न्वयेनावदाह नतुहिभिन्नसंवित्तिमुखैरेकप्रमातृ
प्रतिनियतस्वभावेषुज्ञानेषुस्मृपपद्यते सविवित्रिषयाद्हि
विषयव्यवस्थितनय इतियदुच्यते ननञ्चिन्नरूपप्रमात्म
कसंविन्मात्रविश्रांमात्मसिद्धाति अपिनतास्तापिविभिन्न
संविदोनिश्चयरूपः प्रमात्मानोयात्मानमेवमुखो
निद्धारयति उपायामार्गोस्ति मुवेन्नदोशान्तःस्याने
यैर्यंसमीभावानीलमुखोदयउत्पमानापकस्मिन्न
हमितिप्रमात्रपेमहासंवित्समुद्रे प्रतिनिष्ठितिश्रा
मिमुखेनविश्रांतिंभजंते तत्रतत्पश्चपरस्परंसमन्वयत्र
पंयज्ञानेयंनउपपमावटेज्ञानीनांभावस्वरूपश्च
तिनिमित्तेपरस्परंजानीयुरितिकर्मवायोमयोगद्वि
मेहूस्नात्मकेत्रेयंतत्स्वयाभिप्रायेण हृदर्शितं
नजउज्ञानेज्ञानेयंतत्स्वसमंथयाभिप्रायेण हृदर्शितं
नजउज्ञानंस्ततःसमन्वयःकदाचिदपीतिप्रतिपादयि

ते २ तथाचव्यतिरेकमुखेनैतदेवाह॥ देशकालस्व
भावभिन्नानामर्थानां समव्यापिनां सकृदाभाससमाध्येमा
वमष्याकः समन्वयः अर्थानां जडानां तज्ज्ञानानां त
द्विकल्पानां तन्निश्चयानां च देशक्रमं कालक्रमं चा
मजतां समसमापिनां सहसमाद्दश्रतिष्ठानोकः समन्व
यः न कश्चिदिमर्थः यतो ह्येसोऽसमन्वयः सकृदाभा
सेन देशकालाकारमिश्रीकरणात्मना योजनाभा
सेन साध्ययितं शक्यो नाम यथा नहि पृथक्पृथक्सिद्धौ
ऽप्युक्त्वा ततः सतन्तुप्रमानां तृणोलपादयः समन्व
येकं विपयांतीति अनेकत्वेन देशादिभेदसमाश्रयेन
सकृच्छुद्धस्तविषयतामर्थेणाप्युक्तः २ तत्र को
सोऽसमन्वयसमाशंकावकृतमव्यापकं कार्यकारणभा
वेनावदर्शयति॥ प्रमत्वात्रुपलंभानां तत्रद्धिजांशा
पातिनां कार्यकारणतासिद्धिहेतेनैकप्रमातृजाः
दृष्टाभ्यो प्रमदेस्पमनोपलभते ततोऽस्यं प्रमदोणपा
पंपेति अग्निरयदिनैपलभते स्तमसमापिनोपलभते

इतिप्रत्यक्षाभ्यामनुपलंभेभ्येतिपंचकात्कार्यकार।
णभावोग्निधूमयोः सिद्ध इतियदुक्तंतत्कथं अग्निम
द्येणहिधूमेनकिंचिदुद्भूतमग्निलक्षणंधूमाद्भिन्नो।
शेनस्यावगमहेतुत्वात् स्वस्वभावस्थैरभिन्नैःशेषैर्विषयांत
दात्मधर्मविषयानवगाहनाज्ज्ञानांतरस्वरूपानावेशाश्च
निपातिः ज्ञापनवाचीपतिश्चविश्रांतिवाचीप्रयुक्तः।
स्तेषेणएवंप्रमानुपलंभादौचतुष्टयेवाच्यं ननन्वाग्नि
प्रमाभावइमेतानिवस्तूनियथापृथकामानसंवेर्ष
निधूमाग्न्योःकार्यकारणतांगमयंति तथापकप्रमा
त्वेवयाम्यपिविकल्पोपानुभवातिरिक्तंज्ञापयत्प्रमा
णमेवयदाप्रमत्तानुपलंभस्तोतःपंचकेनतानिपं
चवस्तूनिपकसंवित्समुद्भविश्रांतानिकृतानितदैः
कीभूतानिप्रमाज्ञात्मतांचतयाऽङ्गीमसोपत्ताणिनत्व
घटपटादिवज्ज्ञानांतेसपवैकप्रमाभासः कार्यकारण
भावावभासइतिनकिंचिदवमम ४ ननुप्रमत्तात्
पलंभैर्यत्कृतंतत्स्मरणबलादेकीकरिष्यति तत्कं।

तावदत्रस्मृतिरप्यनुभूतव्यतिरिक्तेर्थेनव्याप्रियते
मापिचविज्ञानसमन्वयव्यापकप्रमाणसद्भावेऽवि
नाकथंस्यादितिदर्शयति स्मृतेरप्येवस्वसंवित्तिः प्र
माणंस्यात्संभवे सर्वोनुभवसद्भावेसाधनेसैवना
यं इहानुभूतोविषयः प्रकाशतेस्मृतौनत्वविष
यस्यमास्मृतित्वनूतनः प्रकाशः अपितुस्वस्यस्वभा
पवानुभवः प्रकाशः सचानुभवोज्ञानरूपत्वेनज्ञेय
रूपत्वाभावान्नज्ञानान्तरसंवेद्योऽपितुस्वप्रकाशः स
चस्मृतिकालेयमसंस्तत्कथंप्रकाशतां भवतुवा
सोतथापिस्मृतिप्रकाशोऽनुभवप्रकाशः समनोऽम
भिन्नंयुगलेइतिनकदाचित्स्मृतिः स्यात् तस्मादे
तदेवयुक्तमुपपद्यते यदेवस्मृतिस्वसंवेदनंतदेवानुभ
वस्यस्वसंवेदनं नत्वपरंस्वसंवेदनव्यतिरिक्तेऽप्य
त्यन्तमनुमानादिकंवातत्रक्रमते ततस्तावत्का
लव्याप्यविच्छिन्नमेकंयत्स्वसंवेदनंतदेवप्रमाण
तत्त्वमितिसिद्धंप्रमाणानुभवितुर्भेदः सतोऽन्योन्योपगम

६
शति
६५

75

तस्मान्नयाथार्थ्यायथात्म्यावगमार्थः सिद्धिः सर्वमुक्ता
दृष्टानीन स्वसंवेदनैकीभावेन भङ्ग्यन्तरेणेति विशे
षः ५ ननु न भवतीति विकल्पार्थे संत्वविकल्पः प्रमा
णे प्रामाण्ये हि बाधवलाद्भवति बाधाभावेन
केयं स्यादिमाशंका सोप्यबाध्यबाधकभावः
समानसमयविभाजनायाविशेषांशव्यवहारणेनो
विनश्वरेणैकेन प्रमाणेन तत्त्वेन विनाघटशतविन
मदर्शयतिः बाध्यबाधकभावोपि ज्ञानानिष्ठावि
रोधिनो ज्ञानानामुत्पत्तिपादकप्रमाणपरिनिष्ठिते :
बाध्याभावे प्रामाण्यसिद्धेपि तदर्थमवश्यसमर्थ्ये या
बाधव्यवहारः सोपि कथमित्यपि ग्राह्यस्यार्थः स्व
प्रमाणानावृत्तजनस्य न काचिद्बाधा यथा नामशुक्तिरूपस्मा
णारूप्यणे शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यत इत्य
पि न युक्तं स्वस्मिन्विषये आत्मनि च स्वरूपे द्वयो
र्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्विश्रान्तयोः समो संविदो
यसाभावात् अथ यथैव विरोधः परस्परपरिहा

द्रूपः नहि सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्वाध्यवाधकभाव
स्य परिनिष्ठैव न लभ्येत निष्ठतां विघटेन समेन तत्रा
विभागः तत्र पत्रांतरेणाख्येयः पटइदं भवति
यदि ज्ञानं स्वयं न पश्यति तदा किं ज्ञानांतरेणास्य के
नेन हि तेन तत्काले संभवता तस्य विषयापहारः क
र्तुं शक्यः तद्रजतमिदमपि ज्ञानं स्वरजताभावे विष
यीकर्तुं तद्विषयमपहरेद्रजतज्ञानस्य यथापि ज्ञा
नं ज्ञानांतरेण न पश्यते स्वमपि पद्रः तत्रापि सर्वेषां ज्ञा
नानामियमेव सरणिरिति किंचिदेव बाध्यमिति।
कथं स्यात् यदा तद्रजतज्ञानं शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्व
संवेदने विश्राम्यतस्तदैतदुपपद्यते तथाह्येकत्रा
पि प्रसादतले विश्राम्यतां ज्ञानानां नेकप्रकारैर्वै
भ्रांतिरपि तावि विचित्रतयैव मा संवेद्यते तथाहि नी
लमिदममलमिति ज्ञाने प्रमातरि विश्राम्यतोपरस्प
रोपरागाभासेन विश्राम्यतः घट इति पट इति परस्प
रान्वेषेण शुक्तिकेति तद्रजतमिति वा ज्ञानं रज

६ प्रति ७९

76

तमितिज्ञानस्योन्मूलनं न तदीयविमर्शात्मकप्रमातृ
पदव्यापारानुवर्तनेन विधेयं सेऊर्ध्वं प्रमातरि विश्रान्तिं भज॰
ते एवं कार्यकारणादौ विश्रान्तिवैचित्र्यं प्रमेयांस॰
मविश्रमाद्वा स्वातंत्र्येण निर्मितं न तत एवा सप्रमास्वतं
त्रतादाप्यवाच्यं एवमेकत्रप्रमातरि सर्वज्ञानस्य परि॰
वर्जनेन यतो निश्चितास्थितिरतो वाध्यबाधकव्यवहा
रउपपन्नः नीलादिविकल्पनानामपि व्यवहारात्मा एव
परमेश्वरः स्वातन्त्र्यादाभासयतीति ननेपि समसायवेति ८
श्वत्रपरकीयं मननमाशंकानेहूत्वयिष्यामीति: विवि
कभूतलज्ञानं च घटाभावमतिर्यथा तथा वैश्छिकि
काज्ञानं रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् रह्स्यार्थिकाज्ञानं
स्वात्मानं संविदत्स्वात्माभिन्नं प्रमाणं वुध्यते न पवि
च्छिनत्तीतिन्यायात न मविच्छेदनांतरीयकत्वात्मव
वच्छेदश्च शुक्तिज्ञानरूपस्य रजतज्ञानस्याप्रमाण
त्ववेदनं न देवोच्यते यदेतच्छुक्तिकासंवेदनाभिन्नप्र
माणत्ववेदनं न चैतदपूर्वं यद्दस्तुं नराभावज्ञानमिति

शुद्धभूभागग्रहणमेवद्वितीयघटाभावज्ञानमितिप्रसि-
द्धमेतत् एवमप्रमाणतासंवेदनमेवरजतज्ञानस्य-
बाध्यत्वमुच्यते अतश्चबाध्यबाधकत्वमेवंसिद्धमि-
तिचेदस्माभिरुच्यते तत्किंप्रमात्रैकेनेति ६ अत्रप्र
संगादभावव्यवहारस्यसिद्धौतत्त्वमुपपादयिष्येंदृष्टां
तमेवभावमवदर्शनेनद्रढयति नैवंशुद्धस्थलज्ञानात्
सिद्धान्तस्याघटात्मना नह्युपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभा
वोघटात्मनः योदृष्टांतउक्तः सएवनकृतइतिचेदु-
च्यतेइहभूतलेनघटइतितदात्म्येनाभावव्यवहृतेर्नत्वः
कदाचित् कदाचिद्भ्रांतिरेकेणइहभूतलेघटोनेति
तत्रशुद्धभूतलज्ञानादासोयेंव्यवहारः सिध्यतियत्र
दृश्यत्वेनोपयोगितयपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपिद्वितीय-
स्यनास्तिपिशाचादेःस्वभाववलाद्यस्यवाशाद्यादेल
ग्राहकश्रोत्रादिसामग्रीसाकल्यस्यतत्रैकज्ञानसंस
र्गित्वस्यंतरप्रतिपद्यभावेनापिनिश्चयात्तस्यापितादा
त्म्येनाभावोव्यवहार्यः भूतलंनपिशाचोनघटइति

ई
प्रति
७८
77

यत्रतदृष्टपर्वतंविशेषणमवयवपदप्रयोगितत्रव्यतिरे
केणाभावव्यवहारमेवैषोपक्रमः उक्तनइतिचेन्न
अतिप्रसंगादितिभ्रमः तमेवदर्शयति: विविक्तभू
तलेशशृंगावानांज्ञानानिष्पत्तेः नकथंज्ञानतज्ज्ञाने
भिन्नस्याभावसाधने २ विद्यमानेपिघटेभूतलेभूद्दमे
वनंद्विभावासिद्धोभवति ननुघनदीपस्तद्भूतले:
ज्ञानमस्तीतिसमपिघटेकथमभावोव्यतिरेकेणन
व्यवह्रियते अत्रभूतलेघटेनास्तीतितज्ज्ञानमितिवि
विक्तभूतलभागज्ञानंज्ञाविनिकस्यांचिदेवदशायां
घटासन्निधानस्यायांभिन्नस्यघटस्याभावंसाधयति
नतुसर्वदेतिकेनप्रकारेणभवेत् एतेनात्रभूतलेपि
प्राचीनास्तीमपिस्यात् इत्यापतितमंतव्यं २ नन्वेवं
व्यतिरेकाभावनिष्ठोव्यवहारोलोकेनावदविगीतः
कस्यांचिदेवदशायांदृष्टस्तत्रकागतिरित्याशंक्य
चिरंतनेनपरिदृष्टंतत्सिद्धिप्रकारंदर्शयति: किंच
लोकव्यपोयमप्यस्पर्शोवास्यादिकीर्तनः नत्रास्तिमा

साधयेत्तस्य स्वज्ञानमघटात्मतो ॥ इहभावपदवभा
वोतरस्याभावइतिव्यवहृत्वयः इमयंतावदपरिमा
ज्यः प्रतीतिकाः येकः तत्रभावस्याभावांतरेणयस्तथा
योधारभावः सएवभावतदभाववयोः ततस्त्रभूतलेघ
टघतिनिकंवस्तु तेशिलादिकमालोकपुंजादिकं
वायस्थात्वविज्ञानेभातितदेवघतिवक्तियेनभूतले
घटाभावोभूतले घटोनास्तीतिवायत्रापिनास्तिघ
टव्योधारोनेत्रनिमीलनसंतमसादौतत्रापिभूतले
घटोचितकठिनस्पर्शविविक्तंमृदुस्पर्शशीतमत्र
स्मासीतंवाहस्तंस्तमेवात्रघटाभावइतिव्यवहरंति
वायुस्पर्शस्यसर्वगम्यावधेयंभावादितिवाक्यार्थः यदा
र्थस्य किंचितस्वमतोपदेशायप्रतिभाप्रश्नपरामर्शी
किंपुनस्त्वमाख्यमिति तत्राह तत्रभूतलेस्वलोकचय
स्तावदस्तिज्ञेयः अंधमवोस्मादिकः स्पर्शोस्तितस्य
लोकचयमस्पर्शस्यवायत्त्वज्ञानमस्यघटादिविवि
क्तेनस्वेनरूपेणज्ञानंतत्कार्यंतस्यालोकादेरघट॥

ई
प्रति
७८
78

रूपतोघटाभाववद्रूपवत्तेनत्र भूतलेस्थापयतीतिशाब्दो।
यमर्थः शाकिलिंगेतिलिङ्ग ग्रंतस्थाएणसर्वदैनजेति।
नत्वत्मशब्दाकारेणनात्मश्रोत्रादिसाक्षंसेभावयम
नस्त्वमेवशाब्दापकत्वाभसंसर्गीणाश्रुएवंसद्वृत्तंतरेति
षेधयतिनेहाभःशाब्दइतितत्त्वदत्मशाब्दाभावमपि।
स्वत्मतमांतच्छाद्वावदितश्रोत्रोवेदयतेरसंगेयस्य
र्शाभावोपिदंतोदकरंमंत्रिश्रुटिकागंयकार्यैयेव
स्पर्शांसंवेदयमानेनैवसंवेद्यः नहोकज्ञानमंसर्ग।
योग्यवस्तुंतरोपलंभेनविनोपलब्धिकारणसाकल्य
निश्चयोस्तीमिकोंनयमः स्तुविरश्रुहूनतत्तद्विषयान्
भवकल्पितस्यतदैवध्वंमानाशाकनाकरणस्यका।
रणमाकल्यनिश्चयःकिमेकत्वाभसंसर्गितयेतिचेन्न
नैकत्वाभावोपलिप्सुरिहप्रयत्नेनतत्तदिंद्रियाणिच
नेव्यापारयन्नेवलभ्यते १० नन्वेवसद्दसपस्यापिपि।
शाचादित्रिषयमवहारोव्यतिरेकेणापिप्राप्नोतिम
हालोकंतुजेयथाघटाद्यस्तत्त्वदन्तिपिशाचादेरपित

देनदाशंकाह पिशाचः स्यादनालोकोप्यालोकाभ्यं
तरेयथा अट्टपयोभूतलस्यांतत्रनिषेध्यः स सर्वथा
आलोकपुंजोयस्यापिपिशाचाहनतिरिक्तोयद्यपिचालो
कोस्त्यपिशाचानामाशमितावस्तिष्यति तथाप्यत्रपिशा
चोनास्तीतितदशाकपमध्यवस्यातं घटोनालोकमध्य
मध्येपिसंभाव्योघटसन्निधौतत्रालोकस्यापसर्पेण
त् अतस्सिद्धांतीदमत्रघटोनास्तीतिपिशाचस्तुना
इकस्याभावोयोभूतलमध्येप्यालोकमध्येपिवाभववं
भूतलस्यालोकस्यवांतानिविडतोनप्रतिहंतिअना
आलोकमध्येतस्यसंभावनात्कपंचातिरेकेणनिषे
धव्यवहारः एवंरूपमध्येरसादेः संभावनात् तस्या
प्यनिषेधः यद्यप्यनालोकआलोकादन्यः पिशाचस्त
स्याप्यसोभूतलस्यांतर्मध्येदृश्योभवतीतिसंभाव्य
ते यथानहिदेवालोकस्याभ्यंतरेपिस्ति इतिसंभाव्य
तएवनतस्ययद्यप्यालोकस्तेनाम इत्यनेनपथ्यानि
षिद्धः पिशाचस्यापिसर्वप्रकारेणाननिषिद्धत्वः

दे प्रति ८४

विनदभावनिर्वंधनाःकथं तत्र व्यवहारः प्रवर्त्ततामि
ति श्लोकार्थः ॥ एवं प्रमेयगादभावव्यवहारस्यानव
गुपदर्शयप्रकृतेयोजयति एवं ज्ञप्त्विदाभावस्यप्र
किमतिर्भवेत् नमायरजतज्ञप्तेः स्यादप्रामाण्यवे
दिका ॥१२ यथालोको घटाभावश्मालोके गृही
तेशोगदहीनस्य घटस्य न किंचिदाघातं न ज्ञेयवस्तु किंचा
ते स्वप्नज्ञानाभावश्नियत्स्वभाव्यंते यथा घटज्ञानं घट
ज्ञानप्रामाण्यंसंवित् पटज्ञानाभावः पटज्ञानाभाव
प्रामाण्यंसंवित् स्यतावन्न स्वर्वेप्रहतं पटज्ञानमप्रा
माण्योभवति यथाहि तस्य घटज्ञानस्य स्वरूपविना
सर्वो न ज्ञानं न रस्या यप्य किमप्य्यवतेजातं एवंस
त्किरियमितिनरजतमिदं मितिवज्ञानमेवस्वात्म
नाप्रकाशतां एवं शुक्तौ रजतभावे वप्रमाणेन तत्र
जते इतिनावभातप्राक्तनस्यरजतज्ञानस्य न किंवि
हतमिति नविह्वयी कृतं रजतं कस्य संमंस्यात् ॥१३
न विद्दमिति न तद्विपरामृश्यते यत्र रजतज्ञान

मभूतं चैवेदनीनरजतमितिशुक्तिविनियज्ञानेधर्म
णभूतं ज्ञानं तदनोनमीयतेयस्मापेरजतज्ञानमप्र
माणमितिनहिनसंभवतिविरुद्धविषयावगाहि
ज्ञानद्वयंप्रमाणमेकत्रविषयीभवतीतितर्पयमत्र
मानिकोवाथव्यवहारोभविष्यतीमाशंकाह: धर्म
सिद्धिरपिभवेद्वाधानैवानुमानतः स्वसंवेदनसिद्धं
तत्प्रकाशैकप्रमातृजा २२ नकेवलंस्वसंवेदनात्त
सिद्धानिवाधायावदनमानतोपिनसिद्धतिधर्मिणो
सिद्धेरपिशाहाद्धेतोर्धर्मस्याप्यरुभयत्रैनेयः २३
धर्मिणोसिद्धेसिद्धेनहेतवः समर्थमाणव्याप्तिकेन
साध्यधर्मोयोगव्यवच्छेदोनुमानव्यापारः २४चप्रा
थमिकज्ञानेधर्मिणोप्रमाणसाध्योधर्मः तत्र
सीत्वानेवानरजतमितिज्ञानेवा तज्ज्ञानविषयी
कार्यत्वेवाविषयगतेहेतुःक्रियते नैवैतत्संकेतका
लेप्राप्यप्रवृत्तवोधस्यवाध्यस्यधर्मिणोभावात् नचापि
नस्यप्राक्तिज्ञानादयोधर्मानचापदधर्मोन्साध्यसि

६
प्रति
८
80

द्धिः अतः स्मर्यमाणेन द्वित्वमस्यात् इत्यप्यसत् यथा
शुक्तिरजतज्ञानस्य विषयः इति साध्यते शुक्तिका।
ज्ञानविषयत्वादिति तद्यदीदानीं तत्सिद्धसाधनेनात्र
थ्यसंवेदनात् स्वसंवेदनेन बाध्यविषयताः केन।
चैवं व्याप्तिर्गृहीता यत्रेदानीं मम ज्ञानेन तत्र सर्वमन्यत्र
भवतीति अनुमानांतरेणेति चेद् अनवस्थापत्तेर्नैन
न्यस्तु कंचैकस्मिन् विषये कथं ज्ञानद्वयं स्यादिति को
लिकविषयतां द्वयेर्ज्ञानयोर्ज्ञानीयात् नेदितावत्
स्वात्मनि स्वविषये च विश्राम्यत इत्युक्तमिमनुमान
तोऽपि न वाधानवतत्याश्रुत मपि अवधानमुत्रप्रती
तो संवेद्यते स्वसंवेदनसिद्धतयानुदितिमासनात्
अथ पर्वेनत द्वयापाकं वक्रं माभूद्वाधानामेति एवंप
रप्रतेनुपपत्तिप्रदर्शिस्वपत्ते पक्षमानपरिनिष्ठि
तेकादेवाद्वाध्यबाधकभावइतिवाकेन प्रतिज्ञातं
निगमयति उक्तांसेकस्मान्नमात्रयदिजायतेति
मपवर्दितयानिर्माते तेत्व्याख्यातमेवस्थिते चैवंय

द्व्यवहारसिद्धेरसमग्यात्तुपपत्तिरप्युक्तेनैतदुपप
न्नोकाममनुना सर्वंसिध्यतीति ११ नकेवलमे
नैकार्यकारणभावस्मरणवाधाव्यवहारः सक
लोकयात्रासामान्यव्यवहारस्नूतारस्नूतापकस्यमा
त्स्यतिष्ठायावदवांतरव्यवहाराश्चापियेक्कयवि।
क्रादयः समलाऽपदेश्योपदेशभवादयश्चनिर्म
लास्तेपिपकस्यमान्तनिष्ठापवमवंतिव्यवहारा।
द्विसर्वेः समन्वयज्ञाणइत्युपसंहारक्रमेणदर्श
यति इत्यसमर्थभिन्नाभावभासत्वेचितेविभा।
समलोविमलेवापिव्यवहारोनुभूयते १४ तत।
द्विभिन्नेतिस्मोकहृदयेकेनानेनोपपत्तिप्रकारेण।
न्वयव्यतिरेकात्मनातदास्मोकांतरेरुक्केनव्यव
हारोदाहरणप्रकारेणेदमपिमंतव्यंयद्विभोदे
शाकालानवच्छिन्नेः नपवामर्थ्यभिन्नेमांशावला
ह्नेदेकज्ञाणिनेत्रीलस्वात्वाद्यभासेः प्रतिबिंब
कैलैरनतिरिक्तनयावत्तेमानेः स्वचित्तेस्वरूपा

नमथाभावेनोपरक्ते विश्रान्तः सर्वो व्यवहारोऽस्य।
यते अत एव यदवादिष्ट तन्नंप्रमाणमिति यावत्
अनुभूयते च सोपदेशे च यथा नयनैः येनैवांयैव।
संसारसंमता व्यवहारदृशा सैव प्रमातृता तत्र व्याप्त्यो।
त्मिका शिवधर्मिः यदुक्तं संवेद्ये सा च यथा नेतेति प्र
त्यभिज्ञानात्स्य परमार्थानां समलो व्यवहारः अ
मेषां स एव निर्मल इति शिवम् ४४ अप्रदिनः ॥
इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वर।
प्रत्यभिज्ञानविमर्शिन्यामेकाश्रयनिरूपणं सप्तम
माह्निकम् स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवशीनयः
निर्ममहेश्वरः सिद्धः सिद्धान्तोऽत्र क्रमः शिवम् एवं
ज्ञानस्मरणापोहनानि व्युत्पाद्य तेषामेकाश्रयं
विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितं एतावता
तु चेदं न कृते नात्र यडत्यैक इति क्रमारियदितं
ऽनेनाभाससमर्थनेनान्तः कृतानन्तविश्वरूपस्य
पि निरूपितं यत्रैवं महेश्वरस्य मुक्तेनान्याद्दप्रयो।

स्वातंत्र्यद्रूपणादुचितमेव तस्य ज्ञानविषयं क्रियावि।
षयं चेत्युभयप्रकारं ततो भगवान् ज्ञाता कर्ता च य
स्यापि च प्रकाशविमर्शात्मकं चिदेकघनमेकमेव स
विद्रूपं तथापि सुमादनाय तत्स्वविघटितएवार्यं विभा
गः तेन ज्ञानात्मकक्रियाविषयं स्वातंत्र्यं यद्यपि क्रि
याशक्तिरूपं तथापि ज्ञानाधिकार एव निर्णीतं यतत
द्विषयत्वात् एवं च ज्ञानत्वशब्दार्थः प्रकृतिः प्रमय।
तस्य संसर्गेण तथा निर्हीनो भवति तत्र ज्ञानेन नामस्व।
यंभेदिनाभासभेदोपाश्रयं नियंत्रणमेकचित महत्
मिति संवेदनं तत्राभावेषु यत्स्वातंत्र्यं तदेव ज्ञानश
क्तिविषयं स्वातंत्र्यं संपद्यत इति तत्कालिकादसा।
मर्थ्यकेसादिनापुद्दे ज्ञानं क्रियेयत इत्यं ते न स्तोकेर्के
दशकेन तन्निरूप्यते तत्राभासं तत्रापेक्षी चाभासो
मथ्याविनिर्मोकेनैकाभास एवभासएक इति स्तोको।
त्तेरणोच्यते अर्थक्रियाभासोपि तथैवाभासनिय।
तत्रेति स्तोकत्रयेणोत्कास्यक स्मिन्नाभासे सार्थक्रिये।

६
प्रति
८२
82

तिष्ठतः श्लोकद्वयेन स्वभासान्तरविविक्तस्याभित्तिस्थानी
यस्यान्तरत्वमिति श्लोकेन ततो बाह्यत्वं स्वरूपतो विभाग
तस्य श्लोकद्वयेन ततः श्लोकेन ज्ञानादेशंकाश्रय।
स्यैकस्योपसंहारः श्लोकान्तरेण महेश्वरादृष्टोपसंहार।
नाभावितः क्रियाधिकारस्योपदेश इति संक्षेपार्थः स्व।
क्रिकस्य अथ श्लोकार्थो निरूप्यते ननु यदि परमेश्व
रनिष्ठत्वैवमसमलेयं व्यवहारः तदसत्स्फुटत्वास्फुट
त्वशायप्रसिद्धेवैचित्र्यानुपपत्तिः येन किलायमनुभा
णातः स्वपकपदभावान् नचतद्व्यतिरेकेण व्यवहा
रस्यैनर्जं किंचन तत्त्वमनुभवपाम इमामाशंकाहः तात्
कालिकात्तसामव्यसापेक्षाः केवलं कश्चित् आभा।
सास्तमथान तत्त्वर्यो धनमसादिभुः विशेषोयो वभा
सस्यसत्तायां तत्त्वतः कश्चित् विकल्पपुभवेद्गाविभ
वद्गुतां ऊणाभिष्ठः केवलमेतावतानुभासानां भेदो
न पुनरकाव्भासस्य स्वात्मगतः कश्चिदपि भेद इति।
श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य संबंधः यस्मिन्नेव काले स

शुभासः शुभातिनकालेपवभवन्तियदन्तसामन्यंवा
ह्येन्द्रियप्रमदान्तंनामशुभासोनंरपश्यामीमेवंरूपंनन
सोपदाः नद्यामिश्राः कश्चिदभासोभवन्तियत्रस्फुट
नाय्यवहारः स्वेथविषयोपकारस्यप्रमान्तविषयः शु
नयोःमोव्यवहारोस्फुटतामयस्तेचन्तशुभाश्रमप्यान्तथा
ह्निजानंथ्यस्यवाह्येन्द्रियप्रमदन्दलदणभासासोन्तरं
नैवोस्तिदृष्टवनस्नव्यीश्रनस्यसंतनससस्थितस्यचना
कालिकंनत्रास्तिश्रपितप्राक्तनमेववाह्येन्द्रियप्रमः
दानमन्त्रसंयेतेनस्मादप्योवभासस्यकेशुविदपिवि
कलेषुसंतायांसरूपेविशेषोस्तीतिसंभावनानकर्त
व्यानेहिविकल्पभाविवस्तुगामिनोवाभविष्यन्निष्ठा
वाग्रनीनवस्तुविश्रान्तावायतडक्तंभवन्तिनीलमिदं
पश्यामिसंकल्पयामितस्येदेः स्मरामिकरोमिविमी
न्यादेनीलाभासोसोस्वरूपनोऽननताधिकापवंपर्श्प
मीतिपवः यः पीनादिषुतेषुनराभासः स्यातंत्र्येणयदा
भगवतासंयोन्यंतेविषोज्यंतेवनदाप्यस्फुटत्वास्फुटः

ई
स्मृ
८२
83

नादिव्यवहारः नीलमित्याभासस्यान्येद्युरस्मादिभा
सान्तरव्यवच्छेदेन पश्यामीत्याभासस्यामिश्रणायोस्फु
टताव्यवहारः एवं त्रैकालिकव्यवहारे वैचित्र्योपपत्तिः
परमेश्वरस्वरूपानपेक्षत्वेन पुनराभासानां न कुतश्चिद्व्य
वच्छेदो नैकेन चित्स्वामिश्रणेनेति ॥ २ ॥ नन्वेतन्नीलादिषु
एव युक्तं यत्र बाह्येन्द्रियव्यापारोऽस्ति सुखादौ न तदभा
वात्कथं वैचित्र्यमित्याशंक्याह । सुखादिषु च सौख्या
दिहेतुष्वपि च वस्तुषु । अवभासस्य सद्भावेऽप्यतीतत्वान्न
तथा स्थितिः । गाढमुल्लिख्यमाने तु विकल्पेन सुखादि
के तथा स्थितिरस्त्येव सा स्फुटम् सोपलक्षणान्
सुखेषु क्वचन्दनादिके च तत्कारणे दुःखे अहिकण्टकादौ
च तद्धेतौ अतीतेऽनागते वा यद्यप्याभासः सर्वदा तथाप्य
तीतमिदमनागतमिदमित्याभासान्तरेण यतो मि
श्रणं सुखमभवदित्याभासस्य यतोऽव्यवच्छेदेन विद्य
मानेऽपि तेषु तस्य प्रमातृत्वेन स्वीकारेण स्थितिरभवा
ति यथा सर्वमभूदहमधुनाप्यस्मीति स्वीकृतः स्वीकृतिरर्जितः ।

नत्रिभिन्नाभासग्राहकौवैनियदान्तविकलेनज्ञानिवस्य
निगाफ्तुःलिखितननःयैनःशुण्पविशिष्टस्तुखेन
हेतुहेतुत्वेनाभिधानकारणाभासानुप्रवेशादाभा।
सांतरत्वमिश्रणानुमानात्तेनैवाःसडुकेनप्रकारेणन।
पुनरस्मेननयेतिसुखेहमिमादिकेनस्थितिर्भव।
तीतिसंभाव्यं नचित्रमिनत् यत्रस्तदानींस्फुटहाभा
समिश्रेसुत्वाभासमनुपलक्षयमसौप्रतीतग्रहणं।
भाविनोऽनुपलक्षणं १४ नन्वियताकिमुक्तंभवति
बाह्यरूपाःस्रगादयःसुखादिहेतवोबाह्यजनि
ताश्चसुखादयःसुखेहमितिसभिमानहेतवइतितत
श्चबाह्यताभावेतज्जन्यताभावेचननथेमुक्तंस्यात्
तत्रचनपवचनकेचित् ततश्चकथमुक्तं अर्थावभा
सस्यसत्तायांनकापिविशेषइतिसइयापवाभावा
दिम्नाशेकाहः भावाभावावभासानोबाह्यतेयापि
विष्यते नात्मासन्ताननत्तेषामांनराणांसतांस्फुटः
इहसुखमस्तिसमदुःखंवास्तिममेतियेभावाभासा

ई
प्रति
दध
84

अभावाभासाश्चेत्तेषांवाह्यत्वेनामात्मास्वरूपंनभवति
नहितुच्छमिमस्यस्वरूपंवाह्यंइतिवक्तुशाभातिस्वस्व
स्यहिस्वस्वमेवस्वरूपंकेवलंवाह्यत्वेनाभासांतरमे
श्वरेणस्वातंत्र्यवलादेवयदातत्रतुच्छाभासेमिश्रत
याभास्यतेतदाभास्यतेतदातत्तस्योपाधिरूपतास्वप
रंजकतांविशेषणतांगच्छतितत्तश्चनयानीलाभा
साभावेपितुच्छाभासस्फुटः तुच्छाभावाभासस्यकोंता
भासस्यचनस्वरूपतःकाचनंलाननेतिनिश्चेतराणां।
सदैवस्थितिरेषां ५ इहांतःकरणेवुद्धिदर्पणेनामा
नरहमप्यस्ति अंतःकरणमध्येभवनात् वाह्यत्वम
पिग्राहकात्स्वरूपप्रसरात्तद्विच्छेदेनावभासनात् वाह्यत्वे
चकेवलेवाह्यप्रमदेताश्चत्रयावस्थाद्वयेप्यर्थक्रि
यासमीकृतंदेशवअंतेतेज्ञानेस्वविषयेपस्तुनःप्रमा
तृताटान्यलक्षणमांतरत्वंतत्राभीकस्मात्तत्कोवि
दर्थक्रियांविदध्यीरत्रिमाणंकस्याहः अंतरवात्स्यमा
त्रेकोनेषांमेदनिवंधना अर्थक्रियाप्यवाह्येहमाभि।

ञाभासभेदतः प्रमात्रैकात्इतितन्निमित्तकंयदान्तरते
तस्माद्दितेरेषाभासाभासामर्थक्रियानकाचिदस्ति
सात्वर्थक्रियाभेदेसतिभवतिसहिनीलाभासःपीता।
भासाद्यतोभिद्यते यतश्चप्रमात्रभिन्नेनतनःस्वसा।
ध्यांनियतोभिन्नामर्थक्रियांतस्यप्रमातुःकुर्यात् न
चैषतदाभेदोस्तिप्रमात्रैकात् साह्यर्थक्रियाभासभे।
दनियतातथाचकोनाभासस्यवाह्यत्वेपिमन्त्राभासोन
रसस्तिंगनलक्षणस्यव्यपगमेड्डरीभवति इयमपि
चाभासोनरस्योपगमेमेवसाध्यंनाज्ञाद्विपरीताद्दृ
श्यतेर्थक्रिया अतःस्तुभासभेदाभावः यतःप्रमात्रैः
मह्मेन्द्रेनदेहेनस्मात्रार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासो
पिचाभासांतरमेवमर्थक्रियाकारित्वमपिनभावा।
नांसंत्वेयेनतदभावेस्वरूपतपवा भावःस्यात् ८३
उच्यवाह्याभासव्यतिभेदनकालेथ्रुंतराभासोविरोधा
द्विच्छिन्नइतिकथमिदमुक्तमांतराणांयस्तुभासःस
देवेनस्फोरिहवतिः विन्नयतेवभासानामांतरेषवस्थिते

ई
प्रम
८५
85

निर्भेदामाययाभासमानानांवाबाह्यत्वाद्विषयेसौः
स्वावभासानांभेदेवबाह्यताभासनतत्स्वभावयोरप्यंत
रेवप्रमातृप्रकाशापर्यवसितेति: यतएतेचिन्मयाः अ
मथ्यानेवप्रकाशेरत्रिमसुक्तेयतः यदात्ममायाशक्त्या।
विच्छेदेनावभासनस्यातेत्र्ययाबाह्यत्वमेषामाभा
सेतेतदनदवलेयादवभासमानानामसौस्थितिर्बहिर
प्यंतरपिनायमेनराभासोबाह्यत्वस्याविरोधीप्रसुतस
वेभाहमितिप्रतोसोतत्कथंविरोधइतिप्रकृतंस।
देवांतरागेणामेमेति: ननुबाह्यहेसमर्थक्रियातस्यवा
ह्येन्द्रियग्राह्यत्वेनचाविकल्पोहिविनानांतस्सेभवति
तत्कथममीषामर्थक्रियाप्यतद्रूपतेचविकल्पो।
हिविनः पिशाचादित्रासादिविधायीमापेक्षाकाद्रः
विकल्पेयोयमहोत्वः सोपिबाह्यः पृथक्स्थः प्रमातृ
कात्मयमानत्वेतनोभेदोहिबाह्यता: विमर्शविशेषत
पेविकल्पज्ञानेयतहिन्यमानः कान्ताचौरादिरर्थः सो
पिबाह्यः नकेवलंबाह्यइवलोक्यमानः यस्मात्सोपिप्रमा

तः सकाशात्पृथगेव प्रथनेयमिति यस्य प्रमातर्यहंदृशि
श्येव विश्रान्तं तेन तदान्तरत्वमन्तरितिनिकटं तस्य किं दे
दपेत्यापेक्षणीयस्य सर्वत्र प्रमातैवापेक्षणीयोन्तरा।
भवितत्प्रमातरि निकटं तादात्म्यप्राप्तमेवेति ततोव
ह्नित्वेन दाह्यमेवेति प्रकाशते लेखस्याप्यर्थक्रिया
नत्वं कुम्भकारादिव्यापारेण घटादेरस्त्वेवायत्नमंतः
करणगोचरस्यन्तु किं कृतं तदिमाशंकाहः उल्लेख
स्यसंवादेस्य प्रकाशो बहिरात्मना इच्छातोऽन्तस्थ
स्यतु स्मृत्यादिष्वेवायथाः श्वेनविकल्पप्रतिबिंबि
तस्य नीलादेर्यो बहिरात्मना प्रमातृविच्छिन्नत्वेन स्वभा
वेन प्रकाशः स भवत्वेनेनाभ्याससाधितो बहिः सृष्टिंव
प्रमातः ईश्वरस्यैवेच्छया यथैव दत्वादिविषयस्
नानां प्रमातृज्ञानशाहृवाप्येवाह्यात्मना प्रकाशो।
नीलादीनां यत्तु कुंभं भवति कुंभकारकारव्यापारो।
नाम परमार्थेन ईश्वरेच्छैव तदवभासितकायसंद
पर्यन्तां नत्तु नरमः कस्यचनमः ततस्य यथा ईश्वरेच्छया

ई
प्रस
८९
86

प्रकाशादर्वाग्दृश्यतास्वपि नीलाद्याकारस्य करणगोच
रीभूताः कल्पितात्ममात्रविच्छिन्नरूपेणावास्य वि
नभासे तेन तथांतःकरणगोचरीभूता अपीतिकी वि
शेषः स्यादेवं स्वप्नायास्त्र भवतामस्तकत्वपाः स्यायिव
भिचारित्वस्यापत्तिर्निर्वेदादयोंतःकरणैकगोचरा वेद्य
रात्मना भांतिसंकल्पेष्वप्ययद्यपि वेद्यत्तत्सेवस्या तेंथ्य
तथापि चित्समत्वार्थतायामसंभावितत्वमशाकसनादी
स्वरसैव वर्त्तनः यथोक्तं यज्ञकेनैव वयस्मर्थ्य स्थितिः
शाणस्तुर्यहकनिंयचित्रिते जीविविकहानत्रापि परमा
त्मनि स्थापितानन्दात्मनेवनस्य स्या कथं शाणेनंय
त्रेणेनियतत्वनिष्ठोयेववृदेवतस्य स्वस्य वाहित्यादे
पस्सा यासां कलिकीमयूहिः न त्वस्फटंस्वरसैव व्याप
रः तस्मात्सा कलिकानामपि वहिर्भावेपरमेश्वरेष्टे
वदेहनिर्निसिद्धांतः ९ अधुना सर्वलोकमेकं माहेश्व
र्येनिगमयति तैर्देकेन विना तस्यात्मसंविदालोकस्प
दतिः प्रकाशैकात्मदेकत्वमात्रेकः सदान्तःस्थितं स

एवविमृशन्नेवानेयत्नेनमहेश्वरः विमर्शएव
देवस्यशुद्धेज्ञानक्रियेयतः यदेतत्सर्वोकेनयत्के
नोपपादितंतदिति तस्माद्धेतोः संविदोज्ञानानामे
केनविनालोकपद्धतिर्लोकमार्गः सर्वोव्यवहारो
नसंभवेन्नसंभवतिचायंतस्मादेकमासां नचैतदु
चैतन्यतोविषयप्रकाशएवसंविदुच्यते केवलंवि
षयोपरागमहिम्नावहिर्मुखतयानीलप्रकाशोन्यः
पीतप्रकाशश्चान्यः परमार्थतस्तुप्रकाशस्यदेशका
लाकारसंकोचवैकल्यादेकत्वमेवैकएवप्रका
शोनीलविश्रान्तः सएवचप्रमातेत्युच्यतइतिस्थितमि
दानीमुपपादितः नचास्यसोप्रकाशलक्षणः स्वात्म
नीलाद्युपरागस्वपरामर्शेनशून्यपदवाच्योस्फटिकम
णिरिवस्वच्छापितस्सदेवविमृश्यमानत्वरूपः इतिविमृ
शत्वरूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शता स्वेनोन्मुखत्वमा
नंदैकघनत्वमेवाप्यमाहेश्वर्यमयवद्बाह्यंभावात्मा
विमर्शोदेवस्यक्रीडादिमयस्यशुद्धेश्वरमाधिकोक्ता

ई प्रम ८३
87

नक्रियेप्रकाशरूपताज्ञानंतदेवस्वातंत्र्यात्मावि
मर्शःक्रियाविमर्शांशोंऽतःकृतप्रकाशःइतिवि-
मर्शएवपरावस्थायांज्ञानक्रियेपरापरावस्थायां
तुभगवत्सदाशिवश्रुविइदंतासामानाधिकरण्ये
यत्राहंतास्वभावेश्वरपरावस्थायांचमायापदेइदं-
भावप्रधानेनवर्तमाने इतिविशेषः सर्वथाऽवि
मर्शएवज्ञानंतेनविनाहिजडभावोमण्यादिस्वके
सएवचक्रियेतिनिर्भाविनःक्रियाधिकारस्योपदेशं
करोतीतिशिवं ॥ आह्निकः ८॥ इतिश्रीमदभि-
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञायांमाहेश्व-
र्येनिरूपणसूत्रसमाप्तिकं ज्ञानाधिकारःसमाप्त :
ॐविततविमृष्टस्वात्मादर्शेस्वशक्तिस्तोज्ज्वलंप्रक-
टयतियोमाद्वैतांशाश्रमेयततद्द्वयेः वक्रतरभवङ्गे
गीभूमिक्रियामतितेयरंप्रकटयन्नवः श्रीमार्गेश्वरी
पतिःसततंपरं यत्रविश्रांतिसमायाचितेस्कीउवि
ज्ञेऽपितं क्रियशक्तिःप्रियामेतंदर्शयेतंत्वमृशिवं

अथ क्रियाशक्तिस्वरूपं वितत्य निर्णेतुं अधिकारान
रमारभ्यते तत्र श्लोकाष्टकेनानयेमादिना यद
वभासनरूपं तेन परमेश्वरे परमार्थतो क्रमा क्रिया
परिसितमांसारिकप्रमार्दगतक्रमावभासनयोगा
त्क्रमा चेत्युपपाद्यते तथाहि श्लोकेनैकपर्वपत्त।
प्रतिदेयः ततः श्लोकेन सक्रमक्रमत्वविवेकः
ततः श्लोकत्रयेण क्रमस्वरूपनिरूपणं ततः श्लोक
द्वयेन सक्रमाक्रमत्वविवेकः विषयविभागेवस्
तिवस्तुनयकत्रैवततो योगविश्रांतिरिति श्लोकेन नि
रूप्यत इतिनामर्थमाह्निकस्य श्लोकार्थस्त्र विभज्य
ते तत्र सर्वलोकैश्वरान शक्तिसमर्थनोपयोगिनि प्रमे
येसिद्धे प्रमेयांतरमप्ययत्नसिद्धमिममधिकरणं।
सिद्धांतस्थित्या दर्शयति: ॐ अतएवयदप्युक्तं क्रिय
नैकस्य सक्रमा यकेस्मादि प्रतिविंमतदेकस्य सम
र्थनात् यत्तावदुक्तं ज्ञानामेवानुभवविकल्पादि
भिन्नानि न तेषामाश्रयोस्ति कश्चित् संस्कारास्य स्मृ।

ई
प्र
८८
88

तिःसिद्धाज्ञानेचजडेचेत्यर्थस्यप्रकाशः अजडेचेदे
शकालसंकोचवैकल्यादात्मनत्वादभिन्नमिति न
ज्ञावत्मतिदितिं भिन्नानामनुभवादीनामनुपपत्तेर्वि
तमदर्शितत्वात् नच संस्कारमात्रात्स्मृतिरितिमेत।
दप्युक्तं अजडमेव वासंक्रुवितन्नूपंज्ञानेतत्वात्तेच्या
वभासितत्तेघोपरागवशात्तस्य संकोचावभासक
त्वोपदर्शितेयतः नेकेवलस्मतोहेतुकलापाज्ज्ञान।
शक्तिचोमानिनिवार्तितानियावत्क्रियाशक्तिर्वि
षयाण्यपिभूषणामनयवहेतुजातादपस्मारिता
नीमपिशाह्यार्थः यकाक्रियाक्रमिकाकथमाय्य।
यैस्यैकस्वभावत्वेसतिघटतइतियदुक्तंतथानत्रत।
त्रस्थितेइतिद्विष्टस्यानेकरूपत्वादितिचयदुक्तंतद
पिप्रतिदितमेवयतइयतिसर्वेपदेइयदेवजीवि
तमेकमनेकस्वभावंकथंस्यादितितत्रचोक्तंविरुद्ध
भावस्पर्दपेणमेवपकताद्रूपबाधनेनाभासभेदंसंभ
वेकःवविरोधइतितस्मात्प्रत्यभिज्ञानवलादेकोप

सोपदार्थान्तरस्वभावभेदान्विरुद्धाभावदंगीकुरु
तेनाविनेविरोधादेवक्रमरूपतयानिर्भासमानास्त
मेकंक्रियाप्रबंधंसंपादयंतीतिनतत्त्वसंबंधादीनाम
नुपपत्तिरिति । ननुचक्रमिकत्वमेवक्रियायाः स्व
रूपंक्रमश्चकालकलनाधीनेविश्वमयेभगवतिना
स्तीतिकथमयमाभासोभवेदित्याशंक्याह: सक्रमत्वं
चलौकिकाः क्रियायाः कालशक्तितः घटतेनत
थाक्षमाः शाश्वत्याः स्वात्मनोविभोः इतिपरमपदे
पतिहस्तमितियेपूर्वोक्तेतेषांलोकक्रमत्वंतः तत्र
तत्रयेषांतपवक्रियाकरणादनाभिवतेषांसाक्ष
माप्रमदोरोणैवभातियेनक्रमंतेतथाभूतप्रपरिदृश्य
मानभेदसंपादिकायासोकाचिदंतीद्रियाहृतग
ताशक्तिश्चापारेभोदोधरूपानिमातृमेयानस्ताःकेव
लंसर्वोपरिभूततत्त्वमनुभीयतेइतिलौकिकाः क्रियं
याः सक्रमत्वंकालशक्तेराभासविच्छेदस्यप्रदर्शन
सामंत्र्यरूपात् यास्यैस्वशक्तिविशेषाद्घटतेतः।

ई
प्रम
८९
87

यपमन्नेयात्तप्रभोः संवेयिनीतद्व्यतिरिक्ताक्रिया।
शक्तिःशाश्वतीकालेनाप्यहातस्याःसक्रमत्वमस्ते
तिसद्भावनापिनास्तियथाप्रभोःसक्रमत्वमसंभावे
तथातस्याअपि उक्तेहिद्धत्वस्यसक्रमत्वेनन्नृतापि
क्रियातथास्यादिति ननुकालोविशेषणभावः
मुपगछन्भावेस्वेनतद्रूपेणावछिन्नतितत्रकोसौका
लोनामेसापेक्षाकार कालःसूर्यादिसंचारस्तत्तद्।
षादिजन्मवा पीतोसैवायतत्तत्वाः क्रमपवसत
त्वतः येश्यतयापतिनिहिताप्तुभासाःसिद्धास्तद्य।
थावेद्वसूर्यादीनांमत्स्तकामसुहिकाऊटजादीनां।
पीतोस्सादेःपरभूतमदविलासादेःनपवकालः
यतोयदिनिहितेगमनपठनादिनेरियतयायदिति
हीयतेपरिवर्तकैरिवकनकेसपवचसूर्यादीनां।
स्वभावविशेषस्तत्त्वतःपरमार्थःक्रमोनामःकश्चि
त्क्रमोनामक्रमपवचकालोनामोसौकश्चिदिति
पवकारोभिन्नाभिन्नक्रमोयोन्यःयोगपसमप्राभा

सोयस्वपराभासापेक्षयाक्रमपूर्वचिरत्वक्षिप्रादिधीर
पिविततानांस्ववशादाभासभेदक्रमस्तुपूर्वपूर्वपरत्वाप
रत्वबुद्धिरपिस्फुटत्वादिनानैवैवेतितेनतेनप्रति।
मानवर्गेकत्वसेनसूर्यसंचारादिनाभट्टमीयमा।
नोहेमस्थानीयोदेवदत्ताभासस्यैवचित्रभेदस्यस्तु
च्यतेदिवसंगच्छतीति ॥ नन्वेवंकालोभावस्वभाव
भूतयवास्तुकासोकालशक्तिरिमाशंकाह क्रमो
भेदाश्रयोभेदोप्याभाससदसत्वतः स्वभाससदसत्वे
तुचित्राभासकृतः क्रमोः ॥ स्वस्वभावभेदमात्रेयदि
क्रमात्माकालः तदंगुलीचतुष्टयेभिन्नस्वभावमिति
भिन्नकालंभवेत् तस्मादरुणाभासस्यसद्भावःस्फु
टप्रभासुजम्बावासद्भावः इत्येवंभूतोयोभेदस्वभास
सद्भावाभ्यामत्रप्राणितस्तत्कृतःक्रमःकालात्मा।
नोचाभासानांभावाभावोन्यथास्यहेतुकृताविति।
विस्तार्योपपादितमितियएवंसंवित्स्वभाव श्चान्मे
स्वप्नसंकल्पादोस्वभासवैचित्र्यानिर्माणप्रभुःप्रभवि

ई
प्रम
ए:
९०

स्फुरितस्य संविदितस्ततनयवतो भगवतः सत्यात्मनि।
नीलादीनाभासानाभासस्य भिन्नतया परिमेययाभा
सयति तथाहि नीलोदिताभासे घटाभासे तन्त्रताभासे
टठाभासे च भासमानाधिकरण्येन च घटाभासे पटाभासे
च पृथक्कावभासेन क्रमोमत्राभासाभावेन स्वात्मनि।
चैकस्मिन्नाभासेन स्थितिश्च न क्रमस्योदयः यदा तु
घटपटाभासे देहेऽन्ताभासेन च सर्वथैव वस्तुत्वमाभा।
सयति देहेन्ताभासे च घटादाभासेन तदा कालात्मा
त्माक्रमनतिहन्तीति मेदमिन्याभूतनाभासवैचित्र्यप्र।
थनाशक्तिर्भगवतः कालशक्तिरित्युच्यते य विश्वा
भासकृत्तमेव स्फुटयति मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रम।
माभासयसेन क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रमम
पीश्वरः पदार्थस्य स्वरूपस्मृतिः तस्मा यदेव विश्वं वि।
भेदः तद्यथा गृहमिममस्तत्स्वरूपं श्रीगनसिममत
विपणिरिममत देवकुलमिमपरं उद्यानमिमम
त श्मशानमिति निर्दितरं तस्माद्वैचित्र्यादाभासमाना

द्देशरूपेणान्तरालस्यविच्छिन्नतावितन्तत्वादिःक्रमोभगवे
तावभास्यतेयदातुगाढश्यामाभिन्नाप्रकाशवलात्
देवेदंह्रस्वस्वरूपमितिप्रतिपत्तौमन्तेरभेदोऽपचाम्मा
म्मरूपंभातिनदापकस्मिन्नस्वरूपेयदम्मह्रूपन्तद्विरो
धवमादमद्ध्वाक्षिपेमध्यैते तस्मायद्वैविध्यंपरिस
तापरिमितरूपतात्मकन्तदेकान्तुसंयथानेनफलसि
द्धादिनिर्बन्धनवशाद्यथारुचिचर्वितेननिर्भास
यत्कालस्यक्रममिवभासयति नैवेतद्दाश्यंपक्षस
रूपस्यकथमन्यदमद्रूपमिति यतोनासौकश्चिद्रा
वोयएवंविकल्पनेसंविद्वहिस्तथाभाति तथाभा
सनमेवचास्यापेक्ष्यं नह्याभासेनविरोधःकश्चिन्न
भवति मह्यस्वरूपःस्वदेशभासनकृतएव तथाभा।
सनाभावएवह्निविरोधतत्त्वं यतदपिशब्देनईश्वर।
प्रसिद्धेनचदर्शितं ९ नन्वेवमाभासविषयाभ्यासेवदे
शाकालक्रमाभ्यांभवितव्यसनाभासस्यश्रमाततासदि
नकस्यचिदाभासते तस्यसर्वेसाभातिनूपलन्तस्यैतो

ई
प्रम
९१
91

प्रमातरि कथं रूपेते च अभवमहं भवामि भवितास्मी
ति शुद्धेतिष्ठाप्यरापि देवशुद्धे दृशि च किं च स्वरूपं देश
कालक्रमस्य स्वरूपं किंहेतुकं किमेतिकें किं वर्तमाने कि
मतीते किं भावीति प्रमात्राश्रयो भावेष्वपि क्रमो नत्र
क्रः स च प्रमातृनिरपेक्षेष्वपि तेषु स्वात्मनि हृवद्वादि
श्रुतनादिवानदेनन्तमर्थयितुमाह सर्वत्राभासभे
देऽपि भवेत्कालक्रमाकरः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मा
तुर्मितस्य नो सकृत् देशक्रमोऽपि भावेषु भाति मातु
र्मितात्मनः स्वात्मैव स्वात्मना पूर्णा भावा भान्ति महेशि
तुः तत्र सर्वेषु वस्तुष्वेकानेकरूपेषु यः कालात्माक्र
मः तस्य यत्तु कारणं तन्मतिनिवंधनमिति व्याख्यानत्र
भासस्वभावाभावकृतो भेदः शून्यप्राणबुद्धिदेहा
देर्भवतीति संभाव्यते यतः शून्यादिर्विच्छिन्नभाः
न हि तस्याभासनं स्वरूपे नीलादिवज्जडत्वात् अपि
तु संविस्फुरणस्याभासनेन यदात्मनास्ति यथात्र
मि देहस्य संसाभयाद्यापतितदेशून्यस्य प्राणादेस्तदा।

मभासमानेविछिद्यतऽस्याभासस्यसञ्ज्ञावाहकृतः का।
लक्रमोस्तिअतीतोहंबालदेहाभासत्वेनाभवामि
युवदेहाभासत्वेनास्मिवयतःप्रमाताहंभावस्याभावे
याभावनादपरिस्पर्शात् अतीतविकृकालक्रमस्या
ज्ञावेशयिकालक्रमस्याभासयति योहंबालोभवं।
तत्सहभावीघटाभासोप्यभवदितितत्वयः सकृदे
भातइमनयाबाधोप्युक्ताविछिन्नभासनः प्रमाता।
संविद्रूपः तस्यस्वात्मनिकालक्रमः नापितदपेदया
वेद्यभावजातेनछिन्नत्वाभेदेनभातीति एवंदेशक्र।
मोपिमितात्मनःपरिछिन्नस्वरूपस्यस्मादेन्देहो
तस्यस्वात्मनिभातिइहतिष्ठामीतिस्वापेक्षयावभा
वेष्वपियत्तस्यसंयोगपारिमित्येनवर्ततेनदंतिकस्य
नेरहूरमिति अमितस्यस्वरूपेयत्ताऽस्यमस्यानंसवि
तेन्वस्यभावाःस्वात्मनाहंभावेनयत्तोभांतितितः स
र्णोऽप्यपरिछिन्नस्वरूपेयत्ताकाः यतःस्वात्मान्तस्यत
थात्वनपवेतिस्वस्मस्वयोपमानङके अप्र्णोयपंरहीदं

ई
प्रम
९२
92

मूर्तितः क्रियातश्च सर्वं सर्वतः सर्वमिति क्रियाश्च
सर्गादिह कालक्रमः प्राकरणिको दृष्टांतत्वेन तथा।
तत्र सर्गादेशक्रमे निरूपितः दृष्टांतश्च सर्वं वाच्यः
इति वैचित्र्यनिरूपणावसरे देशक्रमस्यादावभिधा।
नेनाग्रे उपसंहारे तु प्राकरणिकस्य कालक्रमस्या।
दौ निर्देशः पश्चात्तु प्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति ७ न
न्वेवं सत्यश्रमानरिभगवति नास्त्येव क्रियेत्यायातं।
कालक्रमाभावात्क्रमाश्रयेणाचलनस्याश्रवस्यात्ता।
दिमाशंकाह किंतु निर्माणशक्तिः साप्येवंविदुष ई
शितुः तथा विज्ञातृविज्ञेयभेदो यदवभासते इह
तत्त्वतः परमेश्वरस्याप्रतिहतस्वातंत्र्यरूपाविच्छिन्नसं
त्मविमर्शमयत्वनोन्मुखिनारूपेच्छैव क्रियेत्युपसं
रिष्यते पिकारांते पचामिच्छैवेह तत्ता कर्तृता क्रिये।
ति चेन्न मैत्रादेरपि पचामीत्येवं तदिच्छैव क्रि।
या तथा चाधिश्रयणादिवक्ननरस्पंदनसंबंधेपि।
पचामीतिनास्याविच्छिन्नत्वेन यदुपचामीति इच्छाह

यं तदेव न तथा संदृश्यमानतया भाति न तत्र च न कश्चित्क्र
मस्तवतः एवमीश्वरस्यापि ईशो भासे स्फुरामि हृष्यो
ग्रसैव मृष्यामीत्येवंरूपं यदिच्छात्मकं विमर्शनमह्
मिमैतावन्मात्रतत्वेन न तत्र कश्चित्क्रमः यतदेव चोप
ने प्रमातृप्रमेयवैचित्र्यक्रमतत्स्वस्वभावनावाकेनत
दत्वापि न कश्चित्क्रमः यदा त्विच्छा तद्रूपं पचामीति सं
दनात्मनो कायपर्यन्तां गतेन क्रमाहृषितमाभाति तदा
भगवदिच्छा प्रमातृप्रमेयभेदपर्यवसितानन्तक्रमोप
स्थिताभाति दर्पणतलमिव विततप्रवहन्नदीप्रवा
हक्रमसमाक्रान्तं चात्र च केवले दर्पणस्य न तथेच्छा
नास्ति परमेश्वरस्य तु मास्ति इत्युभयथाप्यक्रियाश
क्तिः क्रमरूपक्रियानिर्माणसामर्थ्यं क्रमरूपक्रिया
परागयोगश्चेति एवं देशक्रमेपि वाच्यं तत्र तस्या वि
स्फुत्तिरूपतेन्मेः इह तु क्रियाशक्तिरेव स्वीकृतेति
पिंडार्थः अत्र तात्पर्यस्तनत्येति स्वरूपभेदेन देशक्रम
कालिनाक्रियाभेदेन च कालक्रमसंपादकेनोपल

ई
प्रम
[illegible]
93

दितोयोविज्ञानःस्मृत्यादेःप्रमातृभेदोमोमेज्ञेया।
स्यपवंचटादेःपरस्परंज्ञातृस्यस्यभगवतावभास्यते
यत्तदवभासनेसाईश्वरस्यनिर्माणशक्तिःक्रि।
याशक्तिर्नकेवलंस्मृत्यादेरेवक्रियायत्नस्यत्रिमि।
तेज्ञातृज्ञेयक्रियावैचित्र्यमसौविद्वान्वेमनवरतंत्र
तत्रैवहितत्स्फुरति ततोपितस्यसाक्रियाशक्तिः
स्वतोभासनविच्छेदाभावात् क्रमभावेस्पष्टदृष्टा।
यद्यप्यस्यभवेत्क्रियातद्वपपत्तिशंकाकिन्त्वेवमस्यक्रि
याशक्तिरूपपन्नेतिसंगतिरितिशिवं ८ आदितः ९ १
इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तकृतविनाया ई प्र
भिज्ञास्वयंविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेक्रियाशक्तिनि
रूपणंप्रथममाह्निकं। विरोधस्त्वविरोधंचस्वेच्छ
यैवोपपादयन्भेदाभेदौचयोमन्त्रतत्त्वविन्नेस्तुमःशि
वं यदुक्तमसतिहवसामर्थ्योभगवतोनिर्माणशक्ति
रितितदेवबाह्यत्वादर्शनात्नुपपद्यमानंक्रियासं
बंधसामान्यादिपदार्थराशिसमर्थनेनसत्त्वेननिर्वाह

यिते क्रियासंबंधसामान्यमादिनेन न शक्तिरीदृशी
संते स्लोकसमकेनाक्षिकं प्रभुपते तत्र प्रथमस्तो।
केनस्वलक्षणेनैकानेकरूपस्य क्रियादेवालवा।
देविकल्पयमोंध्यासरूपेणानुपपद्यमानस्याव
पपसमर्थनीयं वस्तुरिति दर्श्यते द्वितीयेन तत्रोप
पत्तिस्तच्यते तृतीयेन निर्विकल्पकसंवेदनसंवे।
यतेपि विकल्पकालेपवस्फुटमेषां रूपमित्युच्यते
चतुर्थे पंचमाभ्यां एकानेकस्वरूपतया विषयवि।
भागश्चिंमते षष्ठेन ग्रहणकस्वत्वस्तविनसंबंध।
स्वीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्य
ते सप्तमेनार्थक्रियोपयोग इति संक्षेपः नन्वेवंता।
यानिर्माणशक्तावभासनरूपपर्यायनिर्मीयते नस्याव
भासेनैव निर्माणेनास्मत् सावद्धिबंधादेरप्यस्ति नी
लादेरपि नीलादिनिष्ठस्य कर्मसामान्यसंबंधादेरपि
ततश्चासमं समसंहृतिमर्हामित्यपवंशायेन्नुपव
हारः सकृपंसंगच्छेन ननिर्मेयनत्वाविशेषादिमाशं

ई
प्रम
त्य
९४

काक्रियादीनाममूर्त्तत्वेनावज्ञोपपन्नमितिवदन्
हिचैत्रादीनांनिरूपमसत्त्वमितिसूचयन्नाह ॐ
क्रियासंबंधसामान्यद्रव्यदिक्कालबुद्धयः सत्याः।
स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः विभेदादमा
त्रयाक्रियाबुद्धिः कर्त्तृकर्मकरणादिषुचैत्रौदनजति
तेतुल्याविलिक्रियेतेपथाज्वलनेनौतिनतापकानेकत्व
पैवैत्रायार्थंस्वाश्रयस्वालंबने तथाहिनन्नेदेशाकत्व
पैवैत्रायार्थंस्वाश्रयस्वालंबने तथाहिनन्नेदेशका
लाकारभिन्नस्तत्रचैत्रदेहोनेकस्वभावोपिसपवाप
मिमेकरूपतासपरिमर्जनेवनिर्भासतेसपदवैका
नेकरूपार्थः क्रियाः तथैवप्रतिभासतेनास्थपारमा।
र्थिकीहिचैत्रादितत्तथाभासमानमपत्तनस्कालंस
मान्यापारानहितिरूपमस्थैर्यंसोन्मूलनेनेनहिचं
द्रोनाक्षीमेवरूपेणासंते इदमुनस्थलानिचैत्रमे
वेभूतोविमर्शोन्नवर्तमानोनकेनचिद्विदन्दसमानः
संवेद्यतेहिचैत्रादिवयमपिज्ञादौहिगयोगरूपसून्या।

नैनथापि द्विचंद्रमानीनत्रावंतीनत्रार्थक्रियामभि
मन्यते अपितथाहशीपकेनशशिनाकर्त्तव्यातिमि
रपसरणादिरूपताटस्थ्येवापरेणेतिनतहिरुणम
र्थक्रियांतत्राव्यवस्थति नस्योवासोनोपपत्रुज्यनेत्र
ज्यायंतत्रयामित्रयास्तशशिमव्यवस्थति नस्यामविक
लायामुपयोगोमसः इति स्थैर्योऽउपयोगाभ्यैकानेक।
रूपक्रियातत्रालंबनाबुद्धिः संभैव पवेसंवेयादिरु
कालपर्यंतेष्ववाप्यं उमस्कारिकामस्फटीभवि।
ष्यति १ ननेकतमेमनेकतंवपरस्परविरुद्धंकथमे
कत्रवस्तुनिस्यातां नतोर्थेववाधकप्रमाणाकृतः
स्थैर्योन्मूलनप्रकारस्माशेकाह नैकमातरंता।
नैतद्देवेंद्रियवेमनाम संप्राप्यानेकतोम्यातिदेश।
कालस्वभावतः रहताव्येन्नवलातिरूपनजात्वरि
त्रचलत्पयमितिबुद्धिजायतेनरजनमितिवत् हि।
वेदेपिनायंद्विचंद्रस्तिमिरवशादहमपलतनयनः
परमेवंवेमीतिमवमुहूलनाबुद्धिः पत्रकमेकमेव

ई
प्रम
९५
95

वकथमनेकंभवतीतितत्रोच्यते इहकारणमेवक
र्यमकरणंभवति अथोच्यते विषयभेदादनर्थेति त
द्विषयभेदेपतच्चविरुध्यते इतिकेनायंविनीर्णो।
वरः संवेदनेनेतिचेत्स्थूलतीमादौ संवेदनमेवास्मा।
भिः प्रमाणीकृतंकिमितिनसह्यतेविषयभेदोपि
चात्रावर्क्तेननशक्यते तथाह्याभासांतरेणासंभेदेन
नैदकाभासमात्रमनपवामायेद्धयावियोगादंतरंग
त्वादंतरमनुवर्तमानेतथाप्यस्थूलाभासमात्रग्रहणे।
चितांतःकरणवेद्यतयाध्यांतरंतथास्वरूपापरिच्छे
तेस्थूलाभासांतरयोगेनततनस्याद्दिस्तुदाभ्यंतर।
मेकमितिप्रतीयतेनदेवदेशाभासेनद्दामत्रेतिका
लाभासेनाध्वनातदानीमितिस्वभावाभासेनकृशः
स्थूलइत्यादिनादिनाभिन्नतयाऽनेकमितिवाह्येंद्रि
येवमनायाश्रतीयते तथास्यामिनश्चात्मसंस्थम्।
स्तकन्नीमाविषमेवांतरंसदेकंतदेवसांतर्विपरिव
र्तिनः उभयेंद्रियवेद्यमहमितिवक्ष्यमाणकार्यकार।

णभावहृष्टाइंद्रियवेद्यतायामनेकदेशग्राह्याभास
मिश्रणादिति एकत्वमाभासांतरामिश्रतायामंतः
करणैकवेद्यत्वे विज्ञप्तिमात्रतायामनेकत्वेपुनरभासांत
रमिश्रतायामुभयकरणवेद्यत्वे विदूतिविकृताभास
नैवेति स्फुटो विषयभेदः तस्यैव च तथात्वमिति यदा
मर्शबलादेवकारणाकारणवउपादानसहकारि
वत् अथव्यपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणं चेमा।
दि नेदिहाप्येकमनेकमितिव्यवहारमात्रं नीलपी
तमविकल्पकं सविकल्पकमिमपि सर्वमायाय
देव्यवहारमात्रमिति सर्वसमाने तस्मादेकानेकत्व
विरोधेन बाधकसत्त्वेन देवकारणैकं नत्वेति तेन।
शक्रियादिस्वयदांतरं तत्वं तदेकं न देवेंद्रियवेदनी
यतां प्राप्य देशादिभेदादनेकत्वमायातीति सर्वथः
नैवेति समत्वे स्थिते तयोर्व्यापकत्वानेकद्वयोर्मध्ये
एकत्वमेवमनेकत्वमेवमिति योजना: २ नन्वेवंवि
षयभेदेनुपगम्यमाने यदेकं प्रतिभाति भवति तदा

ई
प्रस
५८
96

नामैकनेकप्रतिभासे च नैकं प्रतिभातं इति कथमे
कानेकरूपं वस्तु स्यात् तथाहि कालेनेंद्रियेण चैत्रो
विचित्रदेशाकः परमनुभूयते न त्वनेकाभासं स्मि
श्रीकारे बाह्येंद्रियजन्याविकल्पसव्यापारः समिद्दृ
न विषयत्वेलम्बते विचारकत्वादिमाङ्गः विकल्पे
नापि मानसेन तथाभूते वस्तुन्येव दृश्यते इति कथं
मिथ्यावस्त्वेव कानेकरूपं गृह्यते इति परस्यासो हृदि
वेन्द्रगणयाह ततस्वथालेव नायतामनोज्ञमवसा
सत कर्त्तेनिमानैर्व्यापारमयीकर्मादिकल्पनाः इ
हज्ञानमालयाग्रंतस्त्वत्वकल्पः स्वसंवेद्यात्मा प्रमा
ताजीवितस्ततः स्वपयादिं तथाक सचस्वंतत्व इ स
पिनिर्णीतं सच विश्वद्रस्वभावः शिवात्ममायापदे
तसंकुचितस्वभावः पशुः तदप्यमानः सम्बलास्ताव
सरे विकल्पभूमिकायां स्फुटम्लानः येन्द्रियो केनि
र्विकल्पके सदाशिवेश्वरदशाप्युदयात् अविक
कबोधावद्दिर्भूतविमर्शव्यापारस्यापश्यन्त्याविनैव

वसायनिश्चयात्मकंविकल्पकमनुव्यवसायशब्दवा
च्यंविद्यतेऽन्तःकरणसन्तानक्रियासंबंधाद्विविकल्प।
संपादयति नेचविकल्पास्तत्स्वयमेकानेकरूपसंव
लंवेत्ते नह्यविकल्पेऽप्रतिभासमानमवस्तुनादिनिष्ठ
कंप्रकाशनेववस्तुद्दमितिनचविकल्पस्यप्रकाशरूप
तोऽस्वप्रकारेयणएवमायाभिमानादिनामधेयंव्यापरं
नरेशुक्तंततोवाह्यवाह्यसारोपयंतीमादिवदेवस्तुस्व
मेवनिश्चेतनुक्तंभ्रांतिर्द्वयावसायमेवमत्र अथघटस्यात्मरो
यदिंद्रियज्ञानेनप्रकाशनीयंस्वलक्षणंतत्कथंवि।
कल्पःस्पृशेदिति भवेदेवंयदिविकल्पोनामस्वतंत्रोभ
वेत् यावताप्रमातरसोव्यापारःप्रमातावसर्वोऽनुभव
तःस्वसंवेदनरूपःतदस्यचायमेवसर्वोऽनुभवसंस्कारो
यद्विकल्पनुव्यापारकालेऽपिसर्वोऽनुभवात्मत्वमनुज्ञा
त्वेवास्तेततःसर्वोऽनुभवोयावत्स्वलक्षणप्रकाशनं
मातावत्सर्वोऽनुभवतादस्यापत्रप्रमाणान्तरव्यापारो
पिविकल्पस्तद्विषयएव अतएवमुक्तमाचार्येणस।

ई
प्रम
९०
९७

वोनुभवसंस्कारः प्रमान्तरयमेवसः यदपोहनका
लेपिसर्वोनुपूर्वः स्थित इतिनस्मात्प्रमान्तर्यो व्यापा
रपकत्वानेकत्वमंयोजनात्मासएवप्रकृतोयत्रला
टपौः क्रियादिकल्पनापकानेकवस्तुविषयापना
इतिग्रहणकवाक्यस्यविनामनएवकरोतीतिस्थितं
यद्यप्यविकल्पेपिसामान्याद्यवभासोघटमात्राव
भासादोनथापिनतदासामान्यादिस्फुटंसमानोय
रेजकत्वेसंबंधित्वयोज्ञावक्रमिकत्वाणसेनानार्थ
गेः वयवकदंवकस्वीकारेवृथ्यवयिन्नमपिग्रहात्मे
सामान्यसंबंधक्रियाद्रव्यादिवादिपदार्थस्यपरमार्थ
नः स्फुरणादितिमानसविकल्पग्राह्यापकानेक
रूपाः सामान्यादय इतिस्थितं इयंचसंहतिविक
ल्पबुद्धिः ननथाडपपन्नो संहतिसमत्वसमनत्वसे
वत्तप्रकारस्मादितिद्विवेढादिवन्नासमनाः २ न
न्वायंसंविटवत्तरणक्रमोयत्क्रियापाकेवेवायंस
वैविस्फारः तत्रापिसंबंधएवमूलभूतः तथाहिस

मानानीयदेकंभातितस्मात्मांदेवदत्तस्यचैत्र
मेमात्क्रियाश्रवयवानांयदेकांवैतन्मंचदेशातः
मेवयवी इममवीर्यत्कृत्वायमिकंतनोस्यायंग्रर
स्तादिमादिन्दिकु ग्रस्यायैक्रियाश्रतानः सहभा
वेनास्तेविनाभावेनवैतिवर्त्तमानादिः कालः याव
द्विग्रातिपाटिकार्थसप्रहयानिवस्तुर्भातितदति
रिक्तसंवेसंवंधयवेतिकास्कानामपिसंवंधत्वपते
वकेवलंकचिदसोसंवंधोव्यपदेशांतरयुक्तिमद्
ते यथासामान्यादिमतांसंवंधोगावश्रमिकव्यपदे।
शासद्विस्तुस्तत्रसामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशांत
रंत्रकिंभगेतत्संवंधवाचेस्तुक्तिरेव व्रतपवस्तुहिस्त्र।
स्यपत्वादिप्रमाणपरिमाणेन्मानत्वपं नत्रोत्नोगते
वाणउमहत्वादिसंख्यपृथक्त्वादिवयतत्स्वेसंवंध
स्पैवविज्जंभितं येपिसामान्यादिवस्तुनवसमंस।
तेतेपितत्रसमवायसस्तुपजगन्तुजीवितत्वेनसम।
वायस्यसंवंधान्मानदत्तुग्राह्योवाकेर्योचित यतश्चा

ई
प्रम
५८
९४

ङ्गः तेंशक्तिं समवायाख्यामनुरुन्धन्तीति संबंध इति य
दपि च कारकं तदपि क्रियास्वभावेति सापि काल
क्षणेष्वरमाश्रयति सापि क्रियाद्वारेण सर्वभावान्
सापि संबंधमनुहरन्तीति संबंधार्थीनैवेयविज्ञालो
कयात्रा तदाह्यावार्थ्यपवैभेदाभेदात्संबंधमह सर्वा
र्थसापि नालोकयात्राकृतिर्येस्यच्छयेति अतः सं
बंधमेव प्रथमं निरूपयितुमाह स्वात्मनिष्ठाविभक्तं
भावाभावापकमस्मातदि अस्मोमान्वयद्वैपेकापुन
संबंधदीपदे राजपुरुषअस्ववहिरलटस्योस्वात्मेक
परिसमाप्तोऽप्रमात्तद्वयी यदेकां गच्छतः नचैकस्मा
त्तेनयोर्विगलनापत्तेः अपितु परस्परं रूपश्लेषात्म
केऽपृथग्भावे तन्नियंमजडेन्नं जडेटाभेदकोटिद्वयदो।
लोरेहणत्द्वाणमंश्चर्यं रूपं तटानावेव संबंधधि
यश्चालंबनं भवतो राजाः पुरुष इति तथाहि राजा
यदा संबंधिंयाशूहीतोपि न स्वात्मविश्रान्त्यानुपपत्ते
तदा स्वांतेरणपुंसा संबंधं भजन्कृतार्थीभवति पुरु

रोप्येवं सत्येव षड्रूपस्यैष एकपदो भयोश्चिदात्मनित
थावस्थानरूपः सर्वं प्रतिलब्धसंविन्निष्ठिततय
वाधिकसंवित्तिसंजननादनाभासमानरूपस्य भवन
लक्षणस्यात्तत्त्वे विश्राम्यतीति नैवैव निर्भासते स
मांकेदिनप्रकृष्टपरमार्थोपि यद्वं वहिरनेकता
प्रेतस्त्वपरस्परस्वरूपस्यैषैक्यमिति संबंधस्वरूपम्
जातिद्व्यावभासमानो वहिरप्येकरूपतां वस्तोकदे
शभेदेवाप्यालंबनेविकल्पनाः जात्याद्यवभासमाना।
भासमानरूपायाज्ञानेर्ग्राहिकायाः कल्पनांतानके
वलसंवेद्यवदनेकरूपतां वहिस्यानेकरूपतामा।
लंवेत्तैयावद्वहिरपिव्यक्तिभेदलक्षणमनेकं वहि
स्यानेकरूपतामालंवेत्तैयावद्वहिरपिव्यक्तिभेद।
लक्षणमनैकं वहिरेवचनदनुस्यतत्तारूपामेक
तामालंवनंत्वनयंति गावशतिद्विप्रतिभासेपि च।
कतावहिर्थक्रियेभांति येनचवक्ष्यवचनसंधयापि
चासंभावितविपर्ययंतपकप्राप्तिपादिकार्थपरामर्शो

प्रत्य ९९

99

नुगमः उभयं च न द्वहिरेव इमा इमं ग्रत्यानिर्देशात्
केवलं वासत्वमपि स्थितेः परमार्थप्रकाशान्तर्भावे
इति न तत्र भेदाभेदो ह्यसंगं चित्रसंवेदन इव अनेन
द्वयोरपि कारकादिविरोधः कृतप्रतिविधानः अं
नं हैकं संवेदद्वारेणान्तरेव सर्वत्रैव सर्वभासमा
नस्य घटरूपस्य विषयस्य ग्राहिकायाः कल्पना।
स्या न केवलं संवेदनं बहीरूपतया प्रकाशनेक
विषयाया यावद्बहिरप्येकं निःसंधिबंधरूपत्वेन भिन्न
बह्ववयवलक्षणैकदेशद्वारेण स्वीकुर्वते घट इ
ति हि निःसंधिबंधनैकघनात्मा विनन्तरूपस्वभा।
वोति ५ क्रियाविमर्शविषयकारकाणां समन्वयः
अवध्यवधिसद्भावान्वयात्तस्मादित्यादिधीः कारका
णां कर्त्रादिशक्त्याधाराणां द्रव्याणां योऽयं समन्वये
दृश्यते यथामार्ले मेयमानानां मिथः सोऽन्तर्लीनप्र।
मात्मकक्रियाविशेषपरामर्शैकनिमित्तकः न हि
प्रमापरामर्शमन्तरेणेति न विहायवस्तनः मात्वाद।

न्वयोत्रसंबंधसमते अन्नमत्रभावस्वरूपतानिमित्ततात्रवि
षयार्थः कारकशक्तीनामपियः स्वाश्रयैः संबंधः सो
पिक्रियापरामर्शनिमित्तकः द्रव्याणांचशक्तीनांच
क्रियया साकं सातात्संबंधः इतीयं क्रियैव भगवतीय
नावद्धिन्नंभिन्नंसंबंधमाविन्नावयति अस्मादिदंसं
बंधेहृदंइमेवंबहिर्भिन्नतयापरामृश्यमानयोर्भा
वयोरंतरभेदस्यैकंभेदावमर्शमध्यमभेदविश्रांते
च यद्रूपमास्पृश्यते तन्नहिगिरागम्यते अत्र हि तयोरेव
यवयववविशेषपरामर्शोदयस्तत्संमुखत्वपराङ्मुख
त्वादिनिश्चयः संयोगसंबंधकसंयोगात्स्पतादिपरिच
ह्णोपयोगीकालपरामर्शस्य पूर्वपरादिरूपतेज
न्मस्थितिसत्तादिविमर्शाश्चिरक्षिप्रद्वादिरूपत्वेचप
क्ष्यति पचत्यपाक्षीदित्यादौ तत्पत्यत्यति संभावितस्य
स्फुटस्यास्फुटभूतसर्वस्यात्मीयसंवेदनंयदि तस्मा
णादित्यादिक्रियांतरस्य फलविशेषस्य चोदनादेः प
रामर्शोऽप्युपयुज्यते एवं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग

६ प्रम ॥ 15

विभागश्चभुनिश्चसंबंधरूपतैववास्यासर्वथायंसंदे।
पः यत्रपदार्थाभासस्तात्मविश्रान्त्यासंतोषसमुत्पन्न
श्राभांसांतरपरामर्शविश्रान्तिस्ताकोत्तनयास्वरूपदि
ह्यानत्रसंबंधरूपतैवक्रियाशक्तिविजृंभामयीनत्रा
पिभावांतरापेक्षयासंबंधांतरमपास्तयथासंबन्धादो
समवायमप्येते नचानवस्थाभवेत्सपिदोषायसर्वोप
रकल्पस्तद्विनवस्थेवनह्यनवसंबंधस्तद्वाविनास्वर्वेसं
वेद्यावभासेहानिःकाचिद्येनम्लेच्छतिःशंकेत ८
एवंसकललोकयात्रानुग्राणानकल्पानल्पसंबंधः
वैधुरीभावभावंक्रियाशक्तिविजृंभात्मकमभिधाय
तस्यैवेयोपयेभ्योसर्वस्वविनेनिरूपयन्नुमाह प
वेमवार्थसिद्धिःस्यान्मात्रर्थक्रियार्थिनः भेदाभेदप
तार्थेनतेननभ्रांतिरीदृशी स्वभावानांनसंतसंबं
धः सनमव्यापकत्वादनवस्थावैयर्थ्यादिदोषात्
नार्थक्रियावसंतरत्वात् नतत्कारित्वंसंवेदात्।
दोषेशादर्पणात् उक्तंहि अर्थक्रियापिसहजाना

र्थीनामिति नत्कारित्वस्यचप्रमत्तानुपलंवात्म।
कोथयव्यतिरेकगमस्याप्रसत्वात सत्तोप्यप्रसत्।
त्वप्राभेनार्थक्रियाकारणयोगपत्वंतस्यसमासमके
निश्चयकालेऽरवथारितत्वात् सर्वस्यवास्याप्रकाश।
मानत्वेनरस्तुंगश्रायते अर्थक्रियाकारितांतस्यर्यै
षणेचानवस्थेतिप्रकाशमानंतेवानुभूलभ्मानत
थोविनविमर्शोपरिसंदाभावस्यसत्वम् सावभेदा
भेदवस्तुभांसंवेंथादीनामस्तीतिनिराशंकमेवते।
षो तथापियदिपरोतुवभ्रीवादिहलोकः शास्त्र
वैणार्थक्रियार्थीनतकारिणिसत्वंव्यवहरति।
तत्किंसंवेद्यादीनामस्तीति तदप्यादयमाश्र
य्यतेयदिनकम्पसितत्सर्वैवव्यवहारेयत्रापि
स्फुटासंवेद्यादियीत्रोदेतितत्राप्येवमेवेति सं
वेद्यादिरूपतयाभेदाभेदत्वामोक्तः तेनैवार्थक्रि
या नतस्यात्ममात्रविश्रांतेनकाचिदपिकदाचि
दप्यर्थक्रिया तथाहिसुखेनसमर्थमाणेनाभिला।

ई
प्रस
९९
101

धस्मादिक्रमेण सर्वो व्यवहारः स्वाभासस्यैवोत्
श्रुतः सैवाभिलष्यते नन्वयोऽनन्तश्रुतः सैव चेय
दिश्याप्यते तदभिलषितं श्याममिति निश्चीयते यदि चा।
नैतं देवं किमभिलष्यते श्यामत्वात्तथा नदेवतस्या।
पि कथमन्यत्वे ज्ञातत्वात् तस्मादेतद्देवं भवति यदि
नदेव चानदेववत्तदपि चा तदपि चेति एवं स्वाभासा
र्थेन प्रवाच्यं तदुक्तमाचार्येणैव हृष्टार्थितायामिष्टं वा
विमृष्टेनेष्टकारिता न चाप्यदृष्टमिष्टं द्वेषोरपीष्टादृष्टभे
गभूः दृष्टं च सदृष्टैव विनष्टमिति कार्थिता दृष्टे
नविसंवृतमिदमादि एवं वाभासात्मस्पर्शस्मत्संवेद्य
मपि प्रभासांतरं सामान्यसंवेद्यरूपतयानुप्रविष्टम
स्यानु कश्चिद्व्यवहार इति सकलदेशकालदृशा।
पुरुषोपयोगी यद्विषयव्यवहारो न समस्तो हि नायस्य
समस्तं विमर्शनेनात्र प्रांतिरिति निष्प्रमितव्यमिति शि।
वे ७ आदितः ९४ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तवि
रचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रिया।

धिकारेभेदाभेदविमर्शनेनद्वितीयमाह्निकं २ ॐप्रमा
णनिष्ठमावेशस्वलोकमणक्रमात् यस्सवक्राव।
लोकीनिष्ठमेयेनलमश्चिवे यवंक्रियाशक्तिविभार
निरूपणप्रसंगेनसंबंधपुरःसरेसामामादीनांतत्वम्।
पपादितमधुनातत्संबंधतत्वमेवैकत्वेननयाक्षुमाद
नीये तत्रद्विविधमेवपरमार्थतोज्ञाप्यज्ञापकतार्क
रकारणताच तत्रसर्वसांमानेमेयभावादिंविनाप्र
दभुतायांसर्वमुत्क्रचरंववत्यमाणेचायंतत्प्रमाण
यीनावस्तुसिद्धिरितितत्रतत्प्रसिद्धेः यवंचायंतत्प्र
माणाधीनावस्तुसिद्धिरितितत्रतत्प्रसिद्धेः यवंवप्र
कृतसमर्थनीयवस्थपयोगितयात्वयंवसंवंधतूप।
क्याग्रुपविचार्योमनादिस्थितिंनिरूपयितुमिदम
ताहगिमादीशादिव्यवहारःप्रवर्ततइत्येतत्स्नोकस
मकेनाह्निकांतरमारभ्यते तत्रश्लोकद्वयेनप्रमाण
तत्फलस्वरूपंततःप्रमेयस्यस्वरूपंनिरूपयितंप्रमा
णांसप्रमाणस्याभावेनतत्स्वलक्षणात्मकवस्त्व।

ई
प्रम
११२
112

कनिष्ठतानियमेनेतिदर्शयितंप्रमववमर्शबलेनस्वा
भासव्यवस्थेतिदशभिःश्लोकैःकथ्यतेतत्प्रसंगात्कि
ख्यातानंस्वरूपंश्लोकेनप्रमेयस्वरूपसिद्धिश्चाथकृत
मपीश्वरवादमवलंब्यघटनइतिश्लोकेनोपदर्श्यते
सैवेषसर्वैःप्रमाणतत्फलप्रमेयादिप्रविभागःसति
प्रदर्शितस्वैषप्रमातरि ततोनन्तस्यप्रमेयतायेनात्रापि
प्रमाणव्यापारसंभवःकेवलंव्यवहारमात्रसिद्धफ
लेप्रमाणमत्रेतिश्लोकत्रयेणनिनान्तदार्ढ्यः यत्तुके
क्रियासंबंधादिवद्रूपयोनंगीतिस्वभावाइतितद्वनि
र्णीतंप्रमाणतत्फलस्वरूपतावश्यसिद्धमत्रवदति
इदमेतादृगितिवयदृशाद्यवतिष्ठते वस्तुप्रमाणंत
न्नोपिस्वाभासोभिनवोदयः सैतंतलग्नाविमर्शोन्म
देशकालाद्यभेदितिपकाभिधानविषयोमितिर्वि
लयमवापिता यस्यवशात्तासाकंक्षादृष्टनीलसुखा
दिकंव्यवतिष्ठतेनियतंप्रकाशमर्यादांनपतिवर्त्तते
इदंमितिस्वरूपाणपनादृगितिचविशेषणाभूतनि

मानिसम्वादियंमेतद्योगेनतल्लोकेप्रमाणमिति।
स्थिते तस्यविवेचकेनविचार्यतेइहवस्तुनः स्वतंपर्व
न्तविशेषेणैवनतावद्भवतिहेतजत्वात् ममनीलप्र
काशतेचैत्रस्यवेतिचतदाकारमवभासः तस्मादस
विशेषेणभवतिहेते असावपिचेज्जडुलक्ष्येनांथस्पह।
स्वादाने तस्मादसोसौसंविदात्मासोपियदिस्वहे।
निर्विशेषाननर्हिनीलस्येवभवस्थाहेतुर्भवेत्सौतादा
वपितस्यतथात्वात् तदसौनीलोपरोक्षानीलोर्थे।
त्वोनीलप्रकाशस्वभावस्याभासः सन्नीलस्यव
स्थापकः तत्प्रकाशस्वभावेनैवहितस्यव्यवस्थापक
त्वास्यचनीलस्यप्रकाशोयद्यद्व्यतिरिक्तस्यतत्सौतः।
स्यापिस्यात् प्रकाशात्मकवित्तत्वतादात्म्याविशेषा
त् तेनव्यतिरिक्तीकृतस्यनीलस्यसप्रकाशः नीलं
चेत्स्यततोव्यतिरिक्ताभासयोगं यदिसोप्याभासो।
महतः प्रकाशाद्व्यतिरिच्यते महाप्रकाशव्यतिरे।
केतस्यततोनीलादेर्व्यतिरेकाभावप्रसंगात् महा

६
प्रत्य
९२
103

काशास्यानतिरेकं किंचिदपि महत्तेश इति तु तेन महा॰
प्रकाशेन संकोच आत्मनि निर्भासनीयः संविदो वस्तु
तो चान्योन्यसंकोचप्राणेन जडरूपोसौ शून्यमित्युच्यते
संकोचावभासप्रवणमायीयप्रमातृरूपेण शून्यपा॰
कयास्पृष्टिशक्त्या प्रमातृप्रमेयप्रमाणोल्लासः परमार्थ
तः तेन शून्यमयी प्राणदेहाद्युपाध्याश्रयस्वीकारात्म
कसंकोचपरिग्रहसंकुचितान्मायाप्रमातृरूपं न का
लोत्तीर्णत्वे संवेदनरूपात्म प्रमाणाभिमत आभासो॰
यावत्प्रमेयेनाप्रावर्तितस्वभावस्तावत्प्रमेयस्य देशका॰
लाकाराभाससंभेदवत्त्वात् सोपि तथैव क्षणक्षणे॰
सन्नाभासरूपस्सूक्ष्मः तदुक्तमभिनवोदय इति अ
भिनवः क्षणावासपरिम्लानमापि न कलंकिनस्तेनन
वनवोदयस्सूक्ष्मो भवति सोपि यदि तथा स्तेमाया॰
प्रमातृलग्नो न भवेत् ततो मम नीलावभासो यस्य
तस्य वा पीताभासो ममेति न स्यात् अस्ति चेदं स्वसंवे
दनं यत्सर्वो वाचा वाच्यमानमिमेयवस्तु तेनाभासमानोय

आभासोनवनवप्रमेयोन्मुखोत्रवबन्धोदयः स प्र
माणंयतः प्रमांविषयनिष्कासोप्रमाफलस्वभावेनिवे
नस्याह सएवबोधरूपआभासोमितिः प्रमाणफल
मितिसंबंधः नन्वेवंपर्यायपनस्तुक्तंभवेत्तत्फलस्वरू
पमाहबाह्योन्मुखतयाप्रकाशरूपयानत्रनत्प्रमा
णंयात्तु तस्यैवांतर्मुखस्वात्माविमर्शरूपेणताशश्रयपया
द्दितानस्वभावेनकेवलंविषयदशासंगविनेनस
वबोधःफलंयथाह्वियः स्फुरोहंसएवविजयीमिक
निहेक्ष्वरतविजयितेविवेकवताहेतुफलभावेन
सवस्थाप्यते यतोलहंस्फुरलतोविजयीत्येवंयतो
नीलप्रकाशस्ततोनीलमिदमितिपरामर्श इत्येक
रूपत्वेपिहेतुफलभावोयथोक्तंतत्वशानद्वावस्थ
नादिनिकिंचेहव्यापाररूपमेवफलंव्यापारस्यव्या
प्रियमाणाद्व्यापार्यमाणाद्वाऽनन्याकारएवसिद्ध
इत्यभेदः प्रमाणफलयोः विमर्शबलेनचयतः प्र
माणंविमर्शाख्यशक्तिजीवितः शक्तिस्वप्रभासांत

ई
प्रत
१५
८५

रैर्देशकालादिभेदैरनारूषितकैत्रैराभासमात्रैः प्रव
र्तन्ते च घट इति लोहित इति। ततो देशकालाभासोप
लक्षणनाम्नामाणप्रवणयोरनामिश्रणात्सामान्या
यमाने स्वाभासे प्रमाणं प्रवर्तते। अयमित्यपि स्वाभास
स्वाभासांतरानामिश्रे स्वेऽवस्थितनाभासमात्रेरस्वके
श्रीमदाचार्यपादैरेव नियतेऽप्ययमित्येव परामर्शः
परः स्थिते सर्वभावगतेदंतासामान्येनैव जायते इ
ति तत्र तदाभासमात्रे वस्तुस्वलक्षणं तु तदाभासमा
नाधिकरण्याभासद्वयमाभासान्तरमेकमस्त्येव न
त्वच पृथगेव च प्रमाणान्तरमंशेऽसिद्धो कारोऽस्तेष्वाभासे
स्वगृहीततया हि न प्रमाणाभिमतमेवाविष्यति अथवा
सायम्याः सदुक्तनये न काष्ठप्राणितस्य प्रमाभासवि
शेषेणीतदपेक्षमपि प्रमाणं यवदना प्रमाभासनिष्ठ
मेव प्रमाणमप्युपेक्षमिमामत्तो। किमसंबद्धेनानेन नु।
यदिदं विमर्शः प्रमाणव्यापारः सत्तदिदं चेदप्यस्ति
मेवं स्वाहंसत्कायोगाद्दात्मानमभिमतप्रसिद्धा

र्थक्रियाप्राप्तिपर्यंतमनुवर्तते यत्तदृढलितत्वहिः
स्थिरःसंस्तथाभवतिमध्येपुनरुन्मूलनेचेत्तदृढ
नेनतर्हिसंसेतत्तथाविमर्शःनार्थविमर्शःसर्वमप्येके।
नोतनर्सुखेनवस्तुभासर्वमेवतस्यनिर्मूलनात् स्वसंवे
दत्वचस्याद्विणो नदेवेनदेरजतमितिहृत्वसर्वस्य
वविमर्शस्याविमर्शीकरणेनसंवेद्यते उक्तंचैतत्प्रा।
थविचारे वक्ष्यतेचरजतैकविमर्शइमत्रयथैवस्थिते।
द्विवेद्धेपियावमरकत्वहलसंयादनमर्थक्रियासंमत
मवमदर्शनायचिकीर्षतितावदवज्ञोपहासशोका
दिविवशःपरजनवचनाकर्णनेनसमनन्तरमाने।
शाच्यंद्विवेद्धोयमितिपरामर्शस्यसंवेदनादेवाभिम।
मते नन्वेवंयत्रार्थक्रियांकाम्निच्छतितत्रकथंबाधा
बाधव्यवहारःसाद्धत किंनस्तोटने प्रतीतिर्हिनस
वेत्रप्रमाणतयव्यकिंतर्हिउपनसंशायतनयवाध्यया।
त्वाधिकान् प्रोथितनारनस्मादपिबाङ्कणादा सवि
षान्नभोजनेनास्मितसंभावितदृष्टप्रत्ययायेबबोध्या।

ई
प्रम
१०५
105

दोषवृत्तिदर्शनानन्तदृष्टिहानिशयः प्रवृत्तौनावत्रिवे
यन्तेलोकस्य प्रवृत्तः क्वचनानुमूलितप्रमितिकः प्र
माणतोप्रतिपद्यते क्वचिदमथाभवन्विपर्ययमेति
यवमाजन्मयतोनैनाभ्यस्तत्वात्सर्वजन्मशतेभ्योपि
वाप्रमाणप्रमाणविभागस्ततोमणिरत्नयादिवत्तत्
स्वरूपमात्मानमात्रपवविलक्षणमीतते प्रसिद्धि।
तस्यपरमार्थतोवैलक्षण्यकारणभेदादृष्टकृतेनतस्य
यदानियरिमितोसह्यमभिमन्यते ननपवार्थिनाम॰
ह्राअहेणयत्रनत्रनश्रेयंतेनतदाविसंवादमीहन्निश्चि
तप्रामाण्यादेशादत्रहेद्दृष्टेपिवाप्रवर्त्तमानोनर
विसंवाद्यतेइतिसंश्रेत्वात्सर्वकारीभण्यतेनेनलो
किकंप्रमाणस्वरूपमन्यदितेनसामाममसंबंधादिक्ता
नेयिमोहादप्रामाण्यंप्राकोशमयितम् अनपव
विभागविशेषलक्षणपरीक्षादिभिविह नया॰
सितोलोकः यथदवापितस्यैयमतपवाप्रतिहता
तद्दतिकंविमर्षफलेविचयमे ननदोषयत्रुपेवोष्पति

निहं प्रमातृस्वरूपविश्रांतं प्रमाणमिति नैयौंद्विध
केवेथेमृत्वादिसंवेदने योगिज्ञाने चाविवादमेवनु
त्वेनथैव प्रमेयरूपेष्वाभासेसाक्षाद्विश्रांतेः अनुमान
ज्ञानप्रतीतिराभासांतरात्कार्यरूपात्स्वभावभूतात्वा
भासांतरे प्रतिपत्तेः वरूपंतरस्य चैतेन साकं कार्य
कारणभाव विशेषस्य सामानाधिकरण्यनियमस्य च
रतिवृत्तिशास्त्रयजीवनपवाक्यार्थो भवति न तथा
नेन यावत्तिनियतिज्ञानानां वदिदेशकालेवानुमा
नेप्रमाणं आगमस्तु नामांतरशमहत्त्वरूपो हठीयस
मविमर्शनात्माविर्भावे स्फुरत्स्पांतरं गपवक्ष्या।
यारः प्रमत्तादेरपि जीवितकल्पेनेनयपदाम्नहं।
तत्र प्रत्यक्षप्रयाणेनेतद्धिं वं मांसारयति गारु उपवाहसि
तिततत्रतरणाविधशाह्वनात्मनिविमर्शे अनुक्ले
योभजनेशाह्वनासिः सोपिप्रमाणं यथावेदसिद्धांतं
दि अप्रमोपि वावेयान्हतागमादिने नहृियस्फुटतु।
प्रमादितं ज्योतिष्टोम कार्यं हस्वर्गंगं तेनिदीक्षितो।

ई
प्रम
१९
108

रूमपुनरावृत्तिभागीति कारुणिकोहंबुद्धपदंगंतेति
गाढक्लेशसंदिग्धस्वरूपमर्हत्पदेप्रतिपन्नेनितत्रनविप्र।
र्ययउदेतिनदाप्तस्यसैवतत्त्वातुष्ठानयोग्यत्वात् अन्य
स्यानदृढप्रतिपत्तिरूपत्वाभावादप्रमाणमेवतत्त्वावि
मर्शनात्मकंशब्दं नन्वेवंनदेवशास्त्रंकेचित्प्रतिप्र
माणंकेचित्प्रतिनेतिस्यात् नैवंतत्रकेप्रपन्नयाति
नाप्रमाणमेवेति अतत्त्वज्ञोसिप्रतीतिरूपत्वस्यतथापि।
नोपेत्यसिप्रपन्नप्रतिप्रमाणमितिकोस्यवचनस्यार्थः
किंयदेकस्यज्ञानेप्रमाणत्वरूपंतत्किंसर्वस्यनीलेभासय
तिप्रमत्तानेवाग्नि तेषांतत्रिविमनेनविधिनालब्धासे
स्तित्वरास्मिद्धादेशरूपआगमःसकिंसर्वान्प्रतिप्रमा
णेअथकस्यापिकदाचित्किंचित् नद्याइद्वापिदृढ
विमर्शरूपशब्दनमाममेताद्दंग्यगमयतोसागमस।
त्रकेप्रमाणंसर्वस्यतावद्भवतिनत्रयथामिथ्याज्ञा
नेमहायतोमजमानमालोकेंद्रियादिकमप्रमाण
तामसिचवमप्रमाणंनैवतावतामप्यप्रज्ञानस्वरूपस्य

प्रमस्यकाचिमत्यपातिता। तथा स एव ज्योतिष्टोमादि
शाब्दः स्फुटादेरष्टविमर्शात्मनिश्चत एव प्रमाणेष्वा
गमाभासेस्मादिङ्ग्यविदथदृपिष्ठविमर्शात्मकस्मा
गमत्वपशाब्दनलक्षणप्रमाणेप्रयोगिनायांप्रमाणेप्यभ
जन्मपदत्पापातापत्पापातोदोषघ्नतिदेयपयोग्यः स एव।
ह्यागमोनियतनाधिकारिदेशकालसहकार्यादिनिय
त्रितमेव विमर्शैर्विघ्नतेविपिनयोनिषेधात्मा वा स्वत
एव प्रसिद्धिरवगीताहिमत्पावाचीगोस्त्रीमतातन्येति।
यत्रहियदायत्तज्ञात्वामशोकिमैवितिश्लोकेयत्र्ययदे।
स्वकं तेनप्रमत्वागमोभायकावर्तमानस्येतितन्नभव
न्मर्वेहरिमायभाष्यकृत्मभूतयस्तस्मात्प्रमाणलक्ष
णेज्ञातेसर्वप्रमाणस्वरूपंज्ञातंभवतिकिंविशेषल।
क्षणैः यस्त्वविसंवादकत्वप्रवर्तकत्वप्रहानियोग्य
शकाप्रमाणिकवस्त्वपदर्शकत्वंप्रमाणलक्षणंभव
तानकिंचित्प्रमाणाभिमतवोपविश्यांतस्वरूपस्वकं
तस्माद्देनेनलक्षणेननिर्वाहितेनतन्निर्दिष्टं भवत्यत्याथा।

ई
प्रस
९७
107

स्वभेगासर्वकंयांगुलीमोटनादिमात्रतत्वंतदि॰
मंतंविस्तरेणः २ ननुचैकाभिधानविषयेमिति।
रितियदुक्तंनन्वेकमभिधानंवाच्यंबलक्षणपवश।
वर्तितेनयदितत्कथमुक्तंप्रत्याभासप्रमाणमाप्ना।
समिश्रीकरणाभासंतत्स्वलक्षणमित्याशंक्याशम
यत्राभासानामप्यन्यमेवेतत्परमार्थतोनिरूपयितव्य
ह यथारुचियथार्थितंयथाक्रममाभिर्मियते प्राभा
सोप्यर्थएकस्मिन्नवसंस्थानमापिते यत्नपिचटइति
वहिःपरिहृहःएकोर्थस्तथापितावान्नेवासौनत्र
यितुपृथग्विभज्यमानतामपिसहते तथाहिखंते
वाविवेचनमर्थितात्तसारेणवासर्वत्रसिद्धुपजीव
नेनवा नचात्रियापिविवेचनेक्रियमाणेपृथगेव।
भांताभासाः नन्वेवंचेत्कथमेकेस्वलक्षणमुच्यते।
तेषांपृथग्भासमानानामप्याभासानांयोविमर्शो
तुष्टागनात्सतःसकदाचित्तत्त्वाभासमेववविश्राम्य
ति तदापरापरमातामात्रव्यवहारःकदाचित्सुवर्णं।

णोभयानन्तापादनेनात्रेदमित्थमितिव्यामिश्रणाभा
णोविमर्शस्तदानदेकेस्वलक्षणेऽपिभिन्नक्रमः स्व
त्रुसंथानेनमिश्रताविमर्शनेनस्थापितोयथकोऽर्थः
स्वलक्षणात्मात्रैकस्मिन्नपिसतिकथंचित्सातत्यम
थिन्नमर्थक्रियाभिलाषप्रवशान्तोक्षुमतिहृदयव
हारश्चरणेनाचानतिक्रमाभिघतनयवभासः २ क
यथेतिनिदर्शयितुमाह दीर्घेहृतोः वपुरुषसमवा।
देनतादिभिः यथाभासाविभिद्यंतेदेशकालाविभे
दिनः नैथेवसर्वेटदृश्यकांचकोज्ञलतादयः आभा
सभेदाभिन्नार्थकारिणस्लोपदंधते २हतावदेक।
स्मिन्नपिचेतननयाप्रसिद्धेपुरुषस्वलक्षणेवितत
देशव्याप्तत्वंदीर्घतामेवकदाचिद्विमृशतियात।
भृणामप्यालिनिः संबंधिन्नपतोवाहृत्ततोयाशि।
लानामपिसंबंधिनी ऊर्ध्वदिगाक्रमणञ्चपोवाऽध
तोयास्याणोरपिसंबंधिनी गमनागमनादिस्वतं।
त्रताभावयोग्यतारूपंवापुरुषत्वंयदन्यपुरुषसा

ई
प्रम
१०८
108

धारणंतथाहिस्वतंत्रयावाइच्छयाहिचिद्रूपयाएवं
कुर्यात यथोक्तं प्राग्व्यवसायस्याध्यवसातःस्वर।
सोऽस्तीति विततदेशव्यापिनएववार्थास्तिरोधित
स्वरूपाणामर्थक्रियामर्थयमानोविभजेत एवंव्यवहा
रेहहेःकीदृग्दीर्घेगीयते इतिव्युत्पित्समानोव्युत्पा
दयितुमिच्छुर्वाविभागंकुर्यादित्येवंतत्राभामानो
भेदः एकस्वलक्षणंतुएकस्मिन्देशाभासेकालाग
भासेचविश्रान्तेः देशकालावभासावेवहिसामान्य
रूपताप्रयोजकव्यापित्वनिमज्जयंतोविधानम।
वितथयन्तीविशेषरूपतांवितरन्तः एवंपुरुषवद।
न्योपिब्राह्मणाद्याभासाअपिनिरूप्याः एवमत्रना
वत्यसिद्धतरश्चाभासभेदोजडाजडसाधारणबहि
तरधर्मास्पदत्वात अनेनैवनिदर्शनेनधर्मेष्वपिधर्म।
त्वंचेदनत्वप्रीतिवेदवेदनोत्पन्नत्वादयः प्रसिद्धा।
आभासभेदाविभजनीयाः अनेनतुप्रसिद्धेनदृष्टां
तेनाप्रसिद्धभोगोपियोषित्स्तत्राप्याभासभगोभेदो

भवति तथा हि किंचिदप्यत्र नास्तीति सङ्गा।
मिथ्याप्रमाणो घटं पश्यन्नसाविदमिति सञ्ज्ञाभास
मेव पश्यति अपराज्ञाभासाज्ञाप्नापितनाविद्यते
तथा तदकाहरणार्थी घटाभासं स्वत्रेव नयनान
यनयोग्यवस्त्वर्थी द्रव्याभासं म्लानार्थी कांचना
वभासं हृदयनार्थी डोज्वल्याभासं आदित्यहरणाद
फलरभावार्थी दार्पणाभासमिति दृष्टव्यं एवं रुवि
भ्रुलत्वोरपियोजनीयं एवमेतेषामाभेदापवव
स्त्रस्रुभासमानतासारहादस्त्रनायाः योप्पाभा
समप्रामाणभूतो विमर्शः सोपिप्रमाभासमेव।
शास्त्रस्याभिजस्यात्मनो बोधजीवितप्रत्यक्षमप्रमा
भासमेव विश्रान्तः सर्वे घटो लोहितस्माघथ्येक्ति।
याकारित्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाभासमेव
नियतं सदाभासेन लिङ्गं गयविहारमात्रस्य सेपा
दस्मात् तत्राभासांतरस्यपाः पेदासागम्याभासेना
र्थक्रियायोंसाध्यायांपात्राभासस्यैवतदाभासत्वं

ई
प्रत
११९
109

तदीयकत्वेनाभासांतरस्यानियतस्यापेक्षणात् एवं
येनयेनरूपेणार्थो विचार्यते तेनतेनाभासमात्रात्म
कत्वेनैव प्रतिभासनाद्विमर्शनादर्थक्रियाकरणा
च्चेति सिद्धं एवं प्रसिद्धतरसिद्धातिशयेनैकोप्यर्थो
ग्रंथकारेणैवं निरूपितोदीर्घंहृत्नेनिश्चमेतिसर्वं
टेति ५ नन्वेवं प्रमाभासमेव वस्तु त्वेपकोघटान्मा।
नवस्तुस्यादिमाशंकाह आभासभेदात्वस्तुनोनि।
यतार्थक्रियापुनः सामानाधिकरण्येन प्रतिभासा
दभेदिनो आभासानां मिश्रणं यद्रूपं तत्रावश्यं कश्चि
दाभासः प्रधानत्वेनाभासान्तरो विश्रान्तिपदीक
र्तव्यः सतेषं समानमपिकरणेतेन सहस्तेषां संबंध
तत्समानाधिकरण्येनेनोपलब्धिनो यः प्रतिभासो
र्थोन्तु वेः प्रकाशस्तदनुप्राणकस्य कस्मिन्न यदा
त्मापरामर्शास्तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्तता निय
मात् तस्मात्सामानाधिकरण्याभासेसमनुप्राण
यति वाचकात्मावाचकाद्यपरामर्शात्मको विमर्शः इदं

दानीमेष घटोऽस्तीत्येवंरूपः ततो हेतोर्येऽत्र भेदिन
यकस्वलक्षणतामाभासानां स्वरूपभेदस्तु ज्ञातः ते
षाममविशिष्टास्समुदितरूपा अर्थक्रियायाम् आभास
विमर्शभेदे पुनरस्यानियततायैकैकमात्ररूपा आभा
सप्रतिभासणाह्वाभ्यां तत्रैव विमर्शोऽप्यादिमो मंत
व्यः पुनः शाह्नो विशेषसोनकः काकादितिपडभय
त्रयोऽन्त्यः बहुवचनेनैकोऽपि स्वरूपभेदायविभाग
उक्तः तत्र चैकावभासेऽपरतत्रैस्तत् पृथक्केयदाभा
सानां तदासमानरूपधर्मतत्त्वयं जनकत्वेन परामा।
र्थिकेऽर्थमात्ररूपत्वे घटाभासमपत्तु स्वदसत्त्वान्तस्य
परामर्शो योग्यतामात्रेण सामान्यरूपतानवलत्तो
इत्यादमो हि सर्वः पदार्थः परं तत्रतास्वारः परमे।
के घटान्मेमपि सन्नमेव आभासविमर्शार्थक्रि।
यावत्त्वेन तथा व्यापकत्वादितिः ९ नन्वेकेनैवा
र्थक्रियाननत्र अपि नाभासस्वदयादर्थक्रिया
समुदायः आभासास्वभिन्नात्र अपि पन्येका मर्थक्रि

६ प्रम ११

याकांतेमिश्रीभवंतिनटाकस्तेषामियनावधिरि
तिचेन्नमपदति एष्यन्दीपप्रभासानोंशेन संसा।
गेयथा अविकलावभासानामेककार्यानर्थेका।
थीः एष्यवर्तिमोयाः प्रदीपस्यप्रभाः सत्मनमाश्रव
लोकनसामर्थ्ययानलक्षणमर्थक्रियांनकुर्वन्ना
लामेवैकभवनाभ्यंनरेसमवस्थितात्मानोविदध।
तेननत्रार्थक्रियाणांसमुदायोस्तिमागरयतिन।
निचस्वेतांसिवस्त्रनरतरंगांरभार्थक्रियाकारीणि
नहष्टः कांचनेलोहितस्तनोयंशिवलिंगशिरःस
मार्जनोचितसलिलाहरणार्थक्रियोचितोदृष्टमा
त्रपवनोत्रप्रतीतिलक्षणार्थक्रियाकारीतिसिद्ध
मेकार्थक्रियाकारित्वं यस्तुनराभासानोमिश्रण।
कामीमेति नत्रउच्यतेयेषामविरोधस्तएवाभासा
मिश्रीभवंतिनहिरूपाभासोमाहतनाभासेनमिश्री
भवतिविरोधात् सोपिनियतिशात्तुन्यापितःएष
गेयदीपप्रकाशास्तेषांसंबंधियदेकंसागरेस्रोतन।

सोवयदेकंवस्तुतेनकार्यंयथापेक्षतेतथाविरु
द्धायेवभासाघटलोहितकोचनादयस्तेषांसंबंधि
यदेकंस्वलक्षणंतत्कार्यापेक्षादीतिसंबंधः ये
कापियाप्रतिभासोविमर्शोर्थक्रियाचेतिस्वीकृते॰
नन्वेवंप्रमाभासंप्रमाणस्यविश्रांतत्वादयाभासेति
ज्ञानेप्रमाणंभ्रमज्ञानेचभ्रमाभासमात्रेकार्यकार
णाभावाभासोपितावन्मात्रेणतत्रभ्रमाभासोपर्यं
भासेव्यभिचरेदित्यादिवक्ष्यतेरीपलवप्रसंगइति।
शंकांपयोहितमाह तत्राविशिष्टेवन्मादेकार्य॰
कारणतोसत्ता नतुक्षुद्रार्थताद्याभाप्रमाणादेक
तोमतः तेत्रेतिप्रमाभासंप्रमाणंविश्राम्यतीति अ
स्मिन्नपिपदेनकश्चिद्दोषः तथाहि अविशिष्टोयध
पिवह्न्याभासोदेशकालभासप्रभृतिराभासैरसंकी
र्णोनेनभासामात्ररूपत्वात्क्वापिसपवाभासोया
वह्निराभासैरविनाभूतोभगवत्यानियतिशक्त्याति
यमितः तावतोवभासान्स्वीकृत्यैवप्रमाणकृतांते

६
प्रम
॥

ष्यपदवीमवतरति तथाच वस्त्वाभासं इदन्तका।
येनाभासेनभ्रमकारणेनाभासेनउस्तनस्वभावता।
भासेनवस्त्वाभाविकाव्यभिचारित्वसाहचर्यः प्रती।
यमानोविषस्तैवसर्वदैवचतथाश्वेतोनोभवमेक।
त्वात्तस्यास्वाभाविकोपियः स्वभावः पुरुषकृतसम
यादिसुलभेस्वीनययथाअग्निशब्दवाच्यत्वेघटश्रु
कात्वित्वमित्येवमादिः सोप्ययकप्रमत्तादेवनिश्ची
यते तस्यच्छिप्रमातः कृत्रिमेणनेरेणवाऽस्पेणाभा।
सान्तरेणानान्तरीयकतयासोवस्त्वाभासः संविदितः।
सर्वदेशकालगतस्तथैवसंविदित इतितत्रकिंप्र
माणान्तरेणातस्यतस्यपदस्य स्वपुरुषसमयेनति।
पुनपशब्दस्यार्थो येनचलक्षणं वाऽऽकारआभास इमेने
नेनियतिशक्तिरेवसर्वत्रशरणमितिपिसुनयति
यतउक्तंभवतियत्किंचित्त्रिमभिनरताभावाभा
सस्याभासान्तरेणानान्तरीयकत्वंप्रतिभातितत्रनिय
तिशक्तिमात्रमेवपरंविजृम्भतेततननियतिरूपेसर्वो

परवितन्तकालं इति । यत्र कार्यं नेष्टमकारणेनेड ।
स्वस्वभावहेत्वाभासमाने स्वन्निचिरकालं तत्वज्ञा
दिवाच्यशब्दत्वाभासादाविनिशेषः ननस्वनियति
शक्यरूपणीवनेनसमाभासोप्यभासाव्यभिचारी
निकश्चित्तविसम्बवः कार्येनाकारणतोऽस्मताचन
स्वतस्यार्थतोऽनस्यचूभियेयनाच्यादिग्रहणाद्धे
यरसम्भूतोर्ध्वदिकं योगिनाजलविरोधिनाव
श्मेवभूतोयश्चात्मास्वभावोवकादोसपकस्मादेव
प्रमाणात्मतः संविधितश्रतियावत् अवेच्छेदः ।
निकायेयं सम्प्रयोनयके इति द्वितीयन्नीययाद
योः सामस्त्येप्यदोषः प्रत्यक्षभावप्रत्ययप्रयोगोवर्त्त
न्तरायेद्वानपेक्षतः कृतकत्वाकृतकत्वाभ्यांवर्गभे
दं सूचयति ॥ यवभावस्वभावव्यवस्थापने प्रमाभा
संविश्रान्तेनैकेनैव प्रमाणेन क्रियते तेषां मध्याभा
सानांयथ्योचिंतंयदमोमनान्तरीयकत्वेनमेकेनसं
वेदनरूपेणतदनेकप्रमिताभासविषयस्येवप्रवृत्त

ई
प्र
११२
112

संवेदनकलापानुप्राणकांतर्मुखस्वरूपेणानिश्ची
यते तथैकाभासमात्रेण संस्थापनरूपप्रमाणेनाव
संथीयमाणेष्वाभासेषु गृहीतया द्वित्वादप्रमा
णेन तत्तत्प्रमेकैकशाक्यमेव प्रमाणेभावस्वभावव्यव।
स्थापनात्मकमानसप्रत्यक्षमतिरिक्तकायप्रत्यक्षमुप
योगस्तथ्यथाप्रमाणविषयस्तत्प्रकारंदर्शयितुमा
ह। साद्वैतदेशादिकाख्यत्वान्तरभिन्नस्वलक्षणेन
कालिकीप्रवृत्तिःस्यादर्थिनः व्याख्यातावदर्थक्रि।
यास्वलक्षणतः स्वलक्षणेषाच देशकालाभासन
योजनस्यैवांतरंगत्वेन तत्रापि च विशेषरूपताप्यप
रामर्शविनानकिंचित् परामर्शद्वारेणतुप्रमातरि
विश्राम्यन्तीप्रमातृः संवेदनैकरूपस्यदेशकाला
योगेनैकादृश्यरूपमेवविशेषरूपतामितिसंवेद्या
दयंपरमार्थतः तथापितयाविशेषरूपताभान्तिन
स्याः परमेश्वरस्यातंत्र्यमेवनिमित्तंयत् तन्मायाशा
किविलसितेनतत्रविशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषेण

योर्थीनस्ययास्वलक्षणेनुस्मिन्विशेषत्वेप्यर्थेनैका।
लभाविनीवाद्यनेककार्यप्रवृत्तिस्मादेशे आदियद्दृर्णे
कालेस्वरूपान्तरेस्वरूपान्तुसंस्थानादौचयामध्यंतात
गाणिबहूनिप्रमत्ताणितेषांभिन्नेभेदेनिमित्तेसतिभ
वन्तिनान्यथानैकैकतः प्रमाणात्साप्रवृत्तिरपितु।
प्रमाणसमूहादेवसमूहताचयरसनोपपन्ना प्र
स्माकेन्तुयकस्वसंवेदनविश्रांतिमयीसाप्युच्यतेइ।
त्युक्तेश्चकानचेदंतः कृतइमत्रइयमेवस्थाप्रमाणा
नांयोजनायोजिकाचशुक्तिरिस्युच्यतेगंधद्रव्यावि
शुक्तिवत् एवंप्रमदसमूहादेवप्रवृत्तिरितिनान्य।
थे देशादिकेष्वप्यध्यक्षेषुमुन्नदेशाभासयोजना
मप्यतः प्रमातरिप्रभिन्नेयत्स्वलक्षणंतत्रैनिवासग
तिः देशादिकैरथ्यन्तांतरैः अन्यदीयैस्तैराभासांत।
रैभिन्नैस्वलक्षणेनिमित्तेसतिप्रवृत्तिरितिवायोज
ना अत्रापिप्रमेयवहुत्वनिरूपणादिष्यात्तदनुयापि
त्वेनाभिधीयमानःप्रमाणसमूहोनिमित्तत्वेनोक्तोभ

ई
प्रम
११३
113

वति ननु घटसत्तामेव गृह्णतो प्रमाणमस्तु तत्पयो
गीनेमाह घ्रणानुमानतः नकेवलं प्रत्यक्षतः प्रह
निर्दैशादिकाध्यक्षोत्तरभेदरूपप्रमाणसमूहनि
मितायावदनुमानतोपि तथैव घटमाभासमात्रेण।
ध्याभासमात्रे प्रमाख्याभासाव्यभिचारिनियर्तेनाभा
सेनयानिश्रसक्तान्तराणायत्नगृहीतानिरिकेघ
गघवस्क्रेदेशगिरेत्रेमेवंभूतेनएथगनुमानेनप्रमाणेन
समूह्योदेवार्थिनस्तान्कालिकीप्रवृत्तिरितिसंबंध :९
यदैविमर्शावलादेवभेदाभेदव्यवस्थानदेवहि परमे
श्वरस्यसंवेदनात्मनः शिवनाथस्यस्वातंत्र्यशक्तिर्वि
जृंभितं ननस्वपरैर्यंडच्यानेहरंतिकादावर्थस्या।
भेदइतितदप्युपपद्यतेनन्वमथाकथंचिदितिनिरू
प्यते हरांतिकनयार्थोनांपरोदाप्यतनात्मना वा
स्तांतरतयादोषैंग्रंजकस्यामथ्यापिवाः भित्रावभा
सकक्षायानामपिस्वात्मावभासनः यकशमवमर्शा।
त्मादेकक्रमनिवारितं घनिभासमात्रेणव्यवस्था

ऊर्वतः कथं दृश्यादृश्ययोर्वस्तुनोरभेदः प्रतिभासस्य
सकलासकलादृष्टतानादृष्टतादिनयायथाकथंचि
दपिभेदात् ननुविमर्शेपिप्रमाभासेनैवविभिन्न।
नाभासेनतथापितत्परोयोविमर्शः सएवायंपदार्थइ
मेकप्रत्यवमर्शरूपः तेनप्राणितकल्पेनप्रासमंता
नत्वानंतप्रथनेयस्यमुख्यावभासस्यएकरूपभावः।
भासस्यैकप्रत्यवमर्शेनउचितोपिह्यलेपिवैकावभा
सप्रमाभासविमर्शयोरस्मोसमसमवियोगात् तस्मान्मु
ख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमास्तेयदेवानुमिते
नैदेवदृष्टमिमंप्रत्यवदर्शीतत्रानुरूपेणान्यत्राप
भावेनभिन्नाप्यवभासच्छायाप्यमुख्यावभासोयेषां।
तेषामेकत्वंमुख्यावभासमंतरेणप्रत्यवमर्शान्तरा
णितादितिसंगतिः वाह्यांतरतयाभिन्नावभासाना
मेकंयथा यदेवदृष्टंतदेवानुरुद्धमुल्लिख्यामीति।
व्यंजकादीनांदीपालोकादीनांदीर्घैर्भिन्नावभासा
नामेकंयदेवरक्तोत्पलंदीपेननीलंदृष्टंतदेवसूर्यो

ई
प्रम
११४
114

ञाभिन्नो हि तं स्वरूपामीति श्रमेन वापि प्रकारेण।
द्रियापाटवादिनापकपार्थसंसृत्वेनादिनावाये
षांज्ञत्वभासस्वच्छायाभिन्नानेषामपि सुखप्रसवम
र्थात्तु वर्णवभासस्वरूपबलादेकमेवेति स्थितं ॥
ननु हृष्टादृष्टादावस्वरूपवार्थः प्रमात्रव्यवसितार्थ
क्रियां प्रत्येकैवेषप्रयोगात् वास्तेन रहादेकथमा
नरस्यार्थ क्रियायां प्रमात्रव्यवसितायामनुपयो।
गादिति श्रांति मेक्रमाह अर्थक्रियापि सहजाना।
यां नामी स्वरेच्छया नियतमाहितेनाम्यना क्रिया
तोमतामवेत् इह कार्यकारणतोस्तेनमत्रस्वरूप
मिवार्थक्रियामध्ये गणिता सा सहजार्थस्वरूपस्य
तानभवतितत्कारित्वं हि यस्मादीश्वरेच्छया नियतं
भवेन वाभवेन स्वयोतनेषां स्वरूपं तेन न तस्याप्रकरण
हेतोः भावस्यानन्तं नाशकानीये स्वरूपभेदाद्धि।
संभावितानामत्वे नच स्वरूपमर्थक्रियाकारित्वमि
त्युक्तं वक्ष्यते च वक्ष्यः स्वरूपं च प्रमवमर्थाबलादे

कमेव वास्तान्तरादव्यापीतिः ॥ ९ ॥ ननु विमर्शोवला
देव यदि वस्तुनो भेदाभेदव्यवस्थानर्हिदानीं त्रिज
गतिनिहन्ता भ्रान्तिसंकथाः शुक्तिकायामपि सम्य
रजतैनैवायतनात्तिरस्यै रजतमिति विमृश्यमानत्वा
त् ननु तस्य भ्रान्तत्वभावेवाबाधानुपपत्तेः किमर्थं तु कं र
तिवस्तुमबाधितेति व्यभिचाराभावविहार्यबाधितमस्य
विशेषणस्य व्यवच्छेद्यं न लभ्यते इमाशंकानिरस्या
तिः रजतैकविमर्शोपि शुक्तोन रजतस्थिति अपा
पिदेशसेवादौ द्विचन्द्रेपि नभोमस्थाः इदं रजतं स्थि
रं सर्वप्रमातृसाधारणमर्थक्रियायोग्यमिति इद
मेश्रेरजतास्पेशो शुत्तसम्मेलनांशेवाभासविमर्श
बलात्तनावत्किं विनिमिष्याते किं स्वतः कालं येभ
विष्यति विमर्शोनेदं रजतं वस्तु स्थिरं प्रमात्रन्तरग
स्यमभिमतकार्यकारीति तद्विमर्शनीयेयत् न
सर्वं विमर्शकालस्तु समुचितमेव रूपं न तस्मिन् सर्वे वि
मर्शकाले नैवामृष्यते भाव्यं च तेनामर्शनीयेन

ई
ग्रन्थ
११५
115

तत्रैवकालेनेदंरजतंनलक्ष्मदितिस्फुरः परामर्शः
नन्वदितप्रमस्त्वमित्यायोयानस्फुदायामिवेदानी
मेवेदंनेतिविमर्शः ततोयावन्नास्पर्णेनत्वेपणाश
ख्यातंवेविमर्शपर्यंतेतावन्नग्रख्यातीतिग्रस्पर्णे
ख्यातिरूपाग्रख्यातिरेवभ्रांतिनत्वेतदर्शनाः सद्वि
परीतानिर्वाच्यादख्यातयोग्युच्यते ननुसमरूप
ज्ञानस्तुपासर्णेख्यातिः ततस्तर्हिकिं इदमतः सं
वेंभ्रांतिरिमागच्छेत दिह्यादृष्टिरुन्मीलितबद्या
युष्मतः मायापदेहिसंवेभ्रांतिः तत्रापितत्समेख
प्रस्त्वयंडेस्फोटइवापरेयंभ्रांतिरुच्यते अवहन्त्व
चित्तस्यापिविमर्शस्यास्थैर्यात् अतएवएथगिदंता
याभासेषुनकावत भ्रांतिः मत्तत्तोशेतविमर्शात्र
हतिनिर्मूलनेविमर्शोदयकात्तादेवारम्भवाय
केनक्रियातइतितत्रैवभ्रांतिभावइतिसिद्धं रज
तस्यश्चान्तिकयासहयत्यपिकोविमर्शास्तथापि
सुक्तोरजतस्पेतेनज्ञानेनयाव्दताभ्रिक्रतिविदंरज

नमितिमानयतः अथापि शुक्तौ यदेशात्र रजतमिति
रजतच्छायामात्मना उपरंजयन् शुक्तिदेशस्य तस्यासे
वादात्मस्य विमर्शनेन तद्रूपाभासनेन संवेदनेन वदिर
त्राभासनविषयः तस्याभावात्कारणात् नन्वेवमेव
तच्छक्तिकारणेन द्विचन्द्रज्ञानेऽपि द्वौ चन्द्रावित्याभा
सेशक्तिकयैवमेलनेन केनचित्साकभासास्ते
यत्रबाधः स्यात् एकाभासांशे च न बाधस्तु केभा
वेनैवकयतदाह मेलनेन केनचित्स्यादिति यद्वेदे
सति स्वालक्षण्येन नियतदेशकालतया कथ।
माभासस्य देशकालाभ्यां सह तत्राप्यस्ति मेलनं
भासः यद्विमर्शेन विद्युत्वमभिदूष्यते द्विद्वाभास
चन्द्राभासयोरपि मेलनाभासे विमर्शानुवृत्तिवा
वेतेनवाच्यं तदेनदाह द्विस्येच चन्द्रेऽपि नकेवलं
रजतपवनम इति देशविशेषः कश्चित् अत्रैष
तिद्विचन्द्राद्यवहद्धौयोरनुभवमहिः मनन्तथेतिबाधके
नोन्मीलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकः क्रियत इति

ई
प्रत
११८
118

एवमाभासान्तरमेलनं च नियमानुप्राणितमित्ये
तावदेव प्रमेयं एतावन्मेवायमेतन्न हानिवर्त्यते वस्तु
तत्तेव प्रमेयप्रमितिपर्यायाः तथा च काठिन्याभासस्य
निपृथिवीलिहिताभासस्य तिङ्रूपं तेजस्त्वमेलनाभा
सोरजः सन्निवेशास्तु नियतिरूपः नियतिर्हि निय
मः सत्ताभावप्राणो भावस्फुरणमेव च पृथिव्या
भासस्य विचित्रतया च कम्बुग्रीवोदराकार
ताभेदाभासस्य मायान्तर्गतेस्य प्रकाशाभासस्व
शिवतत्त्वमिमासत्ता तावदयमविभागमेतत् सर्वथा
तावदत्र प्रमेये भगवत एवं भेदेन चाभेदेन च स्था
नत्वं घटगताभासे भेदाभेदस्थितिरेव च परमार्थ॥
इयदृष्टिप्रवेशेनपायः समवलम्बनीयः न तत्र
व्यवहारोपायं परमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशाविरोधीति
प्रतिपादितं १२ एतदेव स्फुटयन् सकलप्रमेयपरि
द्धिपरमेश्वरव्यवायमेतिनिरूपयति श्लोकेन शाब्दा
दिभिर्भेदोजात्यादिभिरभिन्नो भावानामित्ययमे

कत्त्वप्रमातृत्वमुपपद्यते स्फाटितं व्याहतं चकास-
त्वलकन्तरेणव प्रधानसमस्तव्यानामभयत्रापिवा
यकाभावात् सत्यतो हि यदिवाथकपकनरसम्मा
त्वनइदयेमपवभागः पुनरन्मजनसहितस्तनारद्धि
नोविद्धहिलायंविलीयते नैवमनपवभेदाभे
दयोर्विरोधं इसमर्पयेश्रभिमनमानेरेकेरविषा
हेनानिर्वाच्यत्वमपरेष्वाभासन्तरानयासंहतनवम
भिदयद्धिरामायरश्चवेंचितः संवेदनविश्रान्तेन
इयमपिभाति संवेदनसस्यानैच्यात् सर्वस्पति
रश्मोप्पेनतत्त्व संवेदनसिद्धंयत्संविदंनविश्रान्तम
कत्ता माप्याघमानेजलज्वलनमप्यविरुद्धं ततप
वोक्तं अतएवयथाभोहस्तमुहेलोवेति अनमय
णैरूपापिदैवेविशेषापिनयाविवदितेः शाह्या
दिभिर्वादंडादिभिरपिवायोभेदोजातिवशान्मा
हरूपाद्भेदोयहणोद्धायश्चाभेदोभावानामित्यभि
स्तकनीमाक्रियासंबंधेमतः प्रभृतिनिरूपितः स

ई
प्र
११०
110

एकत्रप्रमातरिसकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियो
जनादिविचित्रसंरम्भक्रमप्रपञ्चोचितस्तात्तेषु भग
वतिप्रसदीयहृदयेकोन्तशायिनिशिवशब्दव्य
पदेश्येसत्युपपद्यतेनान्यथाविशेषणमेवचभे
दकानीतिकिमसैरस्मैर्विशेषैः अयंसपरमाणु
यंयतद्देशादिविशिष्टघटारम्भनाकालेपश्चात्त
नसंघटितद्व्यणुकारम्भकालेसर्वेमिलिताः अथे
सश्चात्मायःपुरःसर्गसदनेस्वरयोषितमिमामि।
त्येषुपरिरक्षवानितीयेनैवयोगिसर्वज्ञादीनांसिद्धः
परमाण्वादिषुभेदवभासस्सम्भलमवान्तरेणसि
द्धेनावच्छेदाभेदस्वरूपप्रमेयतत्वमेकप्रमातृविश्रा
न्तानिशंकनोपपद्यतीतिः ९४ नन्वेवंसतोयप्यये।
प्रमातानन्तैरेववर्त्तिप्रमाणोपमासेप्ययतनीयेनप्र
मेयेयदाहप्रयानेहियत्रःफलवानितितदेनदा
शंकाप्रणमोयान्दितिमेवप्रमेयंस्मरयमाचार्यः त
थाहिप्रजडात्मानिषेयंवासिद्दिवाविदधीनकर

तियदुक्तन्तदेवेदानींज्ञातेप्रमाणस्वरूपेपरमेश्वर।
स्वरूपेचनिर्वाहणार्थमेवमुक्तंहिप्रमाणंतदेवस्व
हिभगवतिकण्ठोक्तमतामितितदेतस्फुटयितु।
माह विश्ववैचित्र्यचित्रस्यसमभित्तितलोपमे वि
रुद्धाभावसंस्पर्शेपरमार्थसतीश्वरेः प्रमातरिपु
राणेतुसर्वदाभातविग्रहे किंप्रमाणंनवाभास
सर्वप्रमितिभागिनिः परिमितप्रमात्रलग्नोनव
नवश्चाभासःप्रमेयोर्थस्तुवःप्रमाणमित्युक्तंतत्र
प्रकाशवपुषिप्रकाशमात्रस्वभावेसर्वसिद्धेकः
प्रमाणस्योपयोगःसंभावनावा तथाचसर्वप्र
सिद्धेप्रमातरिसतितर्जेलत्रप्रकाशांतर्भूतविम
र्शमयीमभूतसर्वोप्रमेयस्यसिद्धिंवितरतिप्रमा
णंप्रमातरिश्चादिसिद्धस्यकिंलग्नासिद्धिरस्तुवि
स्ववैचित्र्यंहितत्रपरमेश्वरेप्रकाशैकात्मनि
सतिभातियथाचित्रंभित्तौ यदिहिनीलयोः
नादिकंप्रत्यगेवपराम्रष्टयनेनतदास्वात्मविश्रां

ई
प्रम
११८
118

तेषुतेषुतथावाभेम्नविषयेजडांथवापिरकल्पा
निक्तानानिस्वविषयमात्रनिष्ठानानिविकल्पा।
श्चनदनुसारेणभवेनस्त्वर्थेवेतिचित्रमिदमिति
कथंकारंप्रतिपत्तिः यकत्तत्रत्तनिमग्नोन्नतादि
रहितेभित्तितलेरवेविभक्तनिमग्नोन्नतादिवि
भागंत्रपिगंभीरनाभिरूपत्तत्तलनीयमितिचित्रा
वभासोपुरूपत्वदेकप्रकाशभित्त्यग्रत्वेनैवेवि
श्वात्मकभेदोपपत्तिनिभावभेदग्रहः प्रयाकाश
भित्तेरनपायिनीस्वप्रकाशतामाह नत्वस्वप्रका
शोनभवतिनर्हिस्वपवनास्तीतिस्याप्रकाशमा
नत्वपत्वात्स्वनचाप्रकाशात्मभावेनसर्वोऽपप
नोयतोत्वभावेवपरमार्थेनस्मान् प्रकाशस्ये
वसत्वात् मनस्यासदूपतायोगात् अथोच्यते
ईश्वरतानस्यप्रथमिनायसमाप्यते तदपिनयतो
त्वमिप्रमात्रन्तेनचनाचकामपत्कामपायमनुष्य।
मः वकाक्तिचेनर्हिप्रमाततैवेश्वरता तदोहस्य

रेप्रमाणविसंवादाभावविग्रह इति विशेषेणाह्यस्य
न इति विग्रहो माध्यायेण स्वरूपमनपवस्तेत्र प्र
काशाद्रूपत्वादभावस्पर्शो योग्ये प्रभावात्रुपवेशो
नयः कालव्यवहारः सोत्र नास्तीति पुराणे इत्युक्ते
तत्र किं प्रमाणं उक्तः प्रयोजनात्प्रमाणं कस्तत्र प्र।
माणस्योपयोग इति तत्र च किं प्रमाणेनार्थं किं वि
उपपत्त्या घटत इत्युक्तेः यतः प्रमाणेनाभाभिन।
वाभासरूपं प्रमाणविश्रमितिलक्षणेन विश्रान्तिवि
दर्थस्य माणं भवति प्रमाणाचाविच्छिन्नाभासः स
र्वस्य श्रमितीः स्वात्मसंतन्तुरावरूपेभजनेन तस्मि
न्केथमभिनवस्याभासस्तन्यमिति स्युक्तं त्र विश्रा।
मात्र तस्माद्देहप्रमाणं सुर्वेषकस्तप्रश्नायपवस्र।
मानविश्रमाणं ग्रुच्यते तत्रापि च वेद्यांशो यदिना
मनत्व कथं चित्संविद्देशेन त्राप्यविषयार्थस्त्वेनत
यवसंकुचितत्वादभिनवाभासो संकोचविहीन
ममप्रमानत्व ग्रन्तापेलयाकथ्यतां स्वसंवेदनेप्र

ई
प्रति
११९
119

प्रमाणं सौगतेनापि समेदं त्वान्नमिति कल्पितप्रमा
ण्यैकत्वमेव तदपेक्ष्य न तु परमार्थप्रमाणतरि प्रमा
णेन किंचित्तत्त्वं चमत्यैव प्रत्यक्षमेयीकृतो स्तीति
सर्वेषामनिलज्जनेकण्ठप्रमोघीकरणेन सहतो।
तन्महेश्वरः ९८ नन्वेवं यदि भगवति प्रमाणमत्र
पयोग्यत्वमपयाति च किमर्थं तदिह सर्वं शास्त्रं तद्विप्र।
माणमेव परार्थानुमानात्मकं हि मा स्त्रं तत्र च प्र
माणादिशोऽन्यपदार्थं तत्त्वमयत्त्वमेव परमार्थः
यत्त्वसौगतैः पंचावयववनादि नष्टेनेतदाग्रहमा
त्रेषो दृश्यमहिपदार्थेषु निरूप्यमाणेषु समाक्षति
पांशयरः प्रतिपद्यते हि नाहि नश्यामिपरिहार्योयोवि
न्यादिना च ग्रन्थेन परस्य किं प्रयोजनं न हि परस्य प्र
तिपत्तिः साचपरार्थानुमानान्नत्रैव प्रतिज्ञादेरुपयो
ग इति तत्परिहारेण परप्रतिपत्तिकापि परमार्थतः
सकलमेव शास्त्रं परार्थानुमानमागमप्रतीति विके
न्द्रायनिर्माणव्यवसादनपादेनान्निरूपितमिति श्रा

पिसर्वोकमेव किंतु मोहवशादितिः मारयितुमा
हृ अप्रवर्तितसर्वोचकेवलं मूढतावशात् शक्ति
प्रकाशेनेशादिव्यवहारः प्रवर्त्यते इह परमेश्वरस्य
दृमेव परं स्वातंत्र्यं यदः मातृशप्रत्यपस्तुदशाविशे।
षासंभाव्यमानातिदुष्करवस्तुसंपादनं नाम इतस्य
किमिति दुष्करं भविष्यति यत्प्रकाशात्ममात्रेऽडित
नादुःखेयव प्रकाशमाने प्रकाशननिषेधावभासः
प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वरस्येदं तत्परं स्वातंत्र्यं
यन्नाम्याभासनेयपत्रस्पतावभासनेनाम ग्राहको
पासमत्व्यानंतद्वारेण च ग्रालोहासनमपि सेशाभ।
गवतो मायाशक्तिरुच्यते यथोक्तं मायाविमोहिने
नाभिनिनदेवं सूतान्मायाशक्तिरूपात्स्वातंत्र्यात्मूढ
नाविनहप्तएं चेतनास्वात्मदृत्तिनरचकासंदोद।
यस्फुरितविश्वभावनिर्भरतात्मनः सर्वेणावसरः।
मादिशत्यात्मनः स्वातंत्र्यस्य देशकालसंकोचैवे।
कत्वादयत्नसिद्धैवं भवति यन्नाथमस्य च प्रकाशमा

ई प्रप १२० 120

नस्यापियदप्रकाशमानतयाऽभिमननंतस्यावस्था
त्मासन्कृत सर्वंयेनप्रवर्त्तितः समन्त्रंतस्लोकव्य।
योलस्वरूपप्रमाततिभगवतिर्ईश्वरब्रह्मादिनांलोके
नैवसर्गणवादिनाव्यवहारोयःत्वत्त्वहमितिभाति।
ससर्गः विभुः स्वतंत्रोनित्यइत्येवमादिरूपःतेप्रवर्त्त
येनव्यवहारसाधनपरार्थोनुमानानानाशास्त्रेण
तेव्यवहारंप्रवर्त्तयतांतत्समर्थाचरणंक्रियतेप्र।
वर्त्त्यतेइतिह्येणिबोकेवलमितिनतुकिंचिदपूर्वं
क्रियतेनापितमतोप्रकाशमाणंप्रकाशतेप्रका
शमानपवयत्नप्रकाशतइत्यभिमननंतदपमार्यं।
तेनतदपसरणमेवहिपरमेश्वरनाम्नाभोस्वक्तिदत्त
दनपसरणमेवसंसारश्राभिमाननमात्रसारंहेत
इयंऽभयमपिचेदंभगवद्विज्ञंभितमेव यतऽक्तं
भवति यथाभोतस्यभासमानेपवात्मस्यपदार्थवि
त्मेदमितिमोहात्मस्यमानस्यमोहापसार्यतेकः
खल्वनंयस्पेदर्शवंतत्रखमोहपामितिचेतस्य

तदस्तिभवतइतिचेन्नः पुनरभिदधतानचास्यास
वैकिंचनरहितेनतथापशुलोकस्यभासयवात्म।
निनाहमीश्वरइत्यादिमोहादभिमन्यतेमोहोपे
ल्पितेयोहिज्ञानक्रियाशक्तेश्चप्रत्यकः सर्वेश्वरोयथ
सिद्धांतपुराणादिषुप्रसिद्धः तथाचतन्मितियद्दे
वायस्मिन्प्रदायतेसततेश्चोराजेवस्वमंडलेन।
याचद्दयिविश्वमितिस्वरताऽव्यवहारोनात्मनि।
भिन्नकइतियामिः यतवल्लयलग्नेभातिततेनप
र्णेनियतामिवमलिनाभिः त्वहृद्ग्नेचविश्वमितिय।
स्यदंतंवेतिभातिमनोवर्तिव्यापकः सत्तुहृद्गरव।
मणिषुहृद्यचसंविडूपेपरादिसदाशिवांतेशास्त्र
प्रक्रियोक्तेविश्वमितियस्मिन्स्थितेयदुदेतिलीय
तेचतत्सर्वोपरभागव्यापियथाभूमावंकुरः तथा
चतयिप्रकाशरूपेविश्वमितिएवमन्येपिधर्माः स
हस्तशोप्यागमादिसिद्धायोज्याः तदेवंप्रपोहिते
वामोहेस्थितेपितत्संस्कारमात्रविधूनेपारीयादा।

ई
प्रम
१२१
121

वनात्मताभिमानप्रसरः सरेपवात्मताभिमाने घटा।
दौचप्रकाशमानपवनात्मताभिमाने ज्ञाते इन्द्रजाल
नतत्स्यपश्यतोपीन्द्रजालं यथा न तत्त्वतो व्यामोहः
तथा प्रत्यभिज्ञातात्मस्वरूपस्य तततोभिनि हृतप्रयाण
प्रापितपर्यन्तेन देहपरमेश्वरैनैवस्वाभ्यासभावनाव।
लेनतत्त्वशिवशासनोपदिष्टेन देहघटादावेव परमे
श्वरतासमावेशाभिनिविष्टपश्यत इहैव शरीरे
परमेश्वरयोगधर्मोत्क्रमः नतुव्यक्तनः सर्वतादेह।
हस्यैव संकोचशाणस्य गलनेयथास्थितविश्वा।
त्मकतापत्तेः यस्यतु व्यवहारसाधने हेतुकलापस्य
सिद्धताभिमानस्तस्य तत्रापि व्यवहारसाधनैरेव व्या
सोहाप्रसार्यः यस्यतु सर्वथानापसरणितत्रेश्वर।
शक्तिबलात्मप्रैवनस्यापिकरणपथ्यगमनात्स
स्कारपाकेनावश्यं कदाचिज्जविघ्नमेवं स्वरूपलं
भालाभः नतदेवकन्यैमादिश्लोकद्वयेनयडकेन
देवविषयैव चित्रोमादिश्लोकत्रयेणापक्कपपुनत्रे

रूपितेन एवंभूतेनात्मवर्णनमात्रेणैतदेवं सूत्रेण भगवतिक
थ्यमुपपद्यते तेन तत्स्वप्रक्रमनुकेशास्वादाविनिर्भा
गयोगेनेदानीं तदेव निर्वाहितमिति शिवं ॥ ८ ॥ श्रा
दितः ॥ १ ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिताया
मीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे सानन्त
फलमेयनिरूपणं नाम तृतीयमाह्निकं ॥ १ ॥ भावा
नाभासयन्कर्ता निर्मले स्वात्मदर्पणे कार्यकारण
भावं च यश्चित्रं तं स्तुमः शिवं ॥ क्रियाशक्तिस्फारस्य
यसैवं याभिधानप्रसंगाज्ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तत्त्वं
प्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसाधयितुं स्लो
कैकविंशमाह्निकान्तरमारभ्यते पञ्चैस्माधिपवा
मिच्छावद्रेतता कर्तृत्वा क्रियेसंतेतच्छ्लोकेन स्वम
ते कर्तृकर्मभाव एव कार्यकारणभाव इत्युपदि
ष्टे ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं पराक्रिय
ते ततः श्लोकषट्केन चेतनस्यैव कर्तृतारूपा कार
णता प्रसाध्यते ततः प्रसंगादनुमानेन नियतिशक्ति

६
प्रम
१२२
122

रवोश्यपजीव्येति श्लोकत्रयेणोच्यते सौगतोक्तका
र्यकारणभावपरमार्थोप्यः संपन्नमेवावलम्बते
नो चेन्न किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्योपदर्शि
तोपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते यद्यः सङ्केचे
तनस्य कर्तृत्वं नांगीक्रियत इत्यपि त्रिभिः चेतनस्य।
प्यनीश्वरतायां नैतन्मटन इति द्वाभ्यामिति संदेया
र्थोऽत्र कार्थलक्षणाख्योयेन एवं क्रियाशक्तिस्तेव।
नप्रमात्रेकरूपतां भगवति व्यवहारनयोऽप्यसाध्यका।
तृरूपतापि तत एवाद्यन्तसिद्धेति दर्शयितुमाह॥ ए
षवानंतशक्तिर्देवस्याभासयत्यसून् भावानिच्छा
वशादेषा क्रियानिर्मातुर्नायस्य सा॥ देवथारणोय
षपवप्राणः प्रमाता सन् भावानाभासिन एवान्
आभासमानान् आभासयति अविच्छिन्नेन संबंधे।
न कथमिच्छायाः ईशितरभिन्नाया अविकल्परूपा
या अक्रमायावशेन सामस्त्येन सद्भास्यते भावाः इ्य
नाः आह अनंतशक्तिर्हादिति विशेषद्विभावास्तेषे।

वशक्तिरूपेणस्वरूपात्मत्वेनस्थितात्स्वसंकेतस्याभि
नस्यात्मसंस्थस्येत्यत्रयदेतदाभासनेयासाविच्छा
साक्रियास्यभगवतोनिर्मातृत्वे । नन्वबीजादंकु
रउद्भवन्दृश्यते नचात्रकश्चिच्चेतनोऽनुप्रविशन्दृ
श्यतेतत्कथमेतदुक्तमितिमाशंक्याह जडस्येति ।
साशक्तिः सतोयदसतस्सतः कर्तृकर्मत्वनैव ।
कार्यकारणतोभ्रतः जडस्यबीजस्येवंभूतसामर्थ्य
नास्तियदसद्रूपंसद्रूपंवांकुरंपरिदृश्यमानस्वा
वेनेकरोतिबीजादंकुरोजायतेइतिवांकुरस्यम
हिमाश्रयत्वात् अंकुरोजायतइतिमहिमाकथं ।
बीजस्यततोंकुरादन्यत्वात् यतएवंतस्मात्कार्यं
क्रियाशक्त्यावभासमानंकर्मैवतिष्ठतीत्यनेनवावि ।
क्षते कार्यंतेनेनकर्तातत्समर्थाचरणेनेतिकार
णमपिकर्तैवेतिचेतनेविश्राम्यति असतः सतइत्य
सद्रूपस्यसतइत्यर्थः वार्थोवात्रगंभीकृतः असतो
ङ्कुरस्यसतोवाबीजस्येति अंकुरस्यसतोऽसतोवेत्य

हे
प्रस
१२३
123

वेवा २ ननुजडस्यकथमेषाशक्तिरितिभवतोमाहृ
यदसुतदसमस्तुकानामतः मन्त्रस्वरूपता सतोपिन।
पुनः सत्तालाभेनार्थः सत्ताकार्यमस्तुहासंभाव्यते
उभयात्मकमनुभयात्मकमप्यनिर्वाणमितितत्त्व
वाचैवविकथ्यते तत्किमनेनययसर्वमेतत्कर्हितस्य
सद्रूपतैवपरमार्थतः इतिकथंस्वरूपविरुद्धंतत्त्व
मभ्युपगच्छेत नह्युत्पादयननशनैरपिनीलमा
त्मनिपीतिमानेष्यते अथसत्तैवघटस्तर्हिकि।
ममडपयाप्यतेदंडचक्रसूत्रजात अभिव्यक्तिविष।
यत्वस्फुटत्वादयोपिसदसद्रूपतयाविचार्याः नन्वे
वेत्तर्हीमास्तुतेनैतदपिप्रकृतमित्याह अथवे।
च्यतेः कार्यकारणतालोकेः नतत्त्वतःसमर्थोय
मर्थइतियावत् ततश्चेत्यमनुपपाद्यतइतिदर्शय
ति सांतविषयविवर्तिनः उभयेंद्रियवेद्यत्वेनास्यक
स्यापिशक्तिनः कुंभकारस्यदर्थेतन्मनोगोचरत्वा
त्सर्वमपिस्वसंविदेकात्मतयाविचित्रत्वेनविषयस्य

भेदाभेदात्मतया परिवर्तमानस्य संदेहेन स्फुरतो यदं
तःकरणं बहिष्करणं तयोर्वेद्यत्वमाभासते एषैव
स्याकार्यकारणताउभयग्रहणमुपलक्षणं यस्या
वतिस्पूर्णार्थक्रियासमाप्तिरिति यावत् सुखादीना
मंतःकरणैकवेद्यतापादानमेव निर्माणं न चैतन्म
करेशप्राणपुर्यष्टकबुद्धिसूक्ष्मदेहप्राये तदेतस्मिंस्थिते
तस्यापि जडत्वात् ततः संविदेव विश्वात्मनिभास
यतिशक्तिवैचित्र्यात् तस्य कस्यापीति सर्वं खल्वा
स्याचिंत्सामर्थ्ये तु योऽन्यसाहित्यन्न इमर्थः तथा वाच्यम
भेयेन्द्रियवेद्यत्वमपि सदसद्वेति यतो यस्तु परमा
र्थः यथादर्पणान्तः ऊँभकारनिर्वर्त्यमानघटादिस
तिबिंबैदर्पण एव तथावभासमानमहिमा तथा
स्वमदर्पणे संविदस्तथापि तन्महिम्नैव यते नेदव
हिः स्फुटत्वं क्रियत इत्यभिमान उल्लसति एवं सं
विदं हिम्नाऽभक्ती दंडचक्रादौ घटे वा स्थिते तत्
महिम्नैवापि मानो जायते यथा मये देहकृतमनेन

ई
प्रस
२४
124

देहान्तेसमस्पदवेस्फुरितमस्पहृदयेस्फुरितमिति
तत्रजडस्पसत्तादेहादौ ताचेतोभिमानइतिसंवित्स्वभा
वकर्तृत्वंव्यवस्थाप्यते: ननुभवतुरूपसंवित्स्वभावस्पतो
किंत्वयेंद्रियवेद्यत्वेनउक्तमात्रस्फुटमर्थक्रियात
मेतद्रूपमनेनोक्तमितिकोविरोधः ५ अनेनचविचा
रेणाथवाऽत्नमपिक्रियास्वरूपंसिद्धंभवतीतिदर्श
यति एवमेकाक्रियासेयासक्रमान्तर्बहिः स्थितिः
एकस्येवोभयाकारसिद्धेस्योत्पपादिताः सेयेति
यस्याः स्वरूपतयाश्रयत्वेनोपपद्यतइत्युपालम्भ
स्ततः माउपपन्त्यास्थापिता यतःसंविद्रूपादोतदा
त्मभूतिरिंद्रियगोचरतयाबहिर्भ्यर्थतयास्थितिरा
भासरूपातनएवैवयात्मककर्मोल्लिगतेनसक्रम
तातावउपपन्नाकर्तरेकस्मैकाश्रयतादात्म्याश्चैका
स्वैकश्चाश्रयः संविद्रूपत्वेनस्वच्छहृदस्वतंत्राभ्यात्र
भयमप्यन्तर्बहीरूपंसहतइति ५ ननुभवतुचदा
दावेवंयत्रतवीजांकुरादौचेतनानानुप्रवेशोनदृष्ट्या

नत्रकथंवीजस्यैवांकुरः कार्यो न भवतीत्याशंक्या
ह वह्निस्यैव तत्कार्यं यद्वद्रूपेत्तया प्रमात्रैकत्व
याद्यो का ह्यी वा स्यांतरस्थितिः मातैवकारणंते।
नस्वाभासद्वयस्थितौ कार्यस्यस्थितयैवैकत्वेद
कस्य क्रियोदिताः अंतराभासमानस्य तथात्वप्रापद्रि
त्यागेनैव वह्निराभासनेनिर्माणेन तत्स्वयंद्वत्वयम
पेक्षांतनिमुक्तेनद्वत्वतस्यैवांतरवत्त्वरूपविषया।
विष्टतिमात्रस्य वह्निकारणान्नं भवति सैवद्रूपेव
प्रमातारमपेक्ष्य अंतराभासितेनाभावात्तद्रूपत्वे
वाह्याभासा इतितेनैव तेषां वह्निकारणत्वभास
नेष्टुक्तेनतत्स्वप्रमातैवकारणं भवतिनजडः स्या।
दैवंः यस्मात्स्वप्रमातार्कार्यस्यांतर्वह्निराभासत्वा।
द्वयनिमित्ततयास्थितत्वेन विनात्तद्रूपत्वस्याभास
नयस्यात्रुपपत्तिः तस्मादेकस्य प्रमातुरेव नन्वकथं
भिन्नस्य तदितास प्रसाधितत्वपाक्रियानिर्माणत्वा।
भवतीति ७ अत एवांकुरे पीहनिमित्ते परमेश्वरः

ई
प्रम
१२५
125

तदस्माभिपिबीजादेहेत्वतानोपपद्यते यत एवं चे
ततएव निर्माताऽऽस्त एव नैयायिकादिभिरंकुरादे
र्बुद्धिमान्नैव परमेश्वरो हेतुत्वेनेष्टः वन्तु नैमित्त
कारणताऽङ्गीकृता क्रियाविभागादिक्रमाया
उपरमात्स्वोदिद्धारकतया समवायिकारणं निजा
वयवारम्भपरम्परया तु तनैश्वराद् अस्माभिपि बीजभू
मिजलादेहेतुत्वाकथितासम्यक्थितामात्रतनोपप
द्यते उक्तस्य कार्यस्य देहे तत्वायोगात् ततश्चेश्व
र एव बीजभूमिजलाभासस्वादिमेनांकुरात्मना
भासत इतीयान्ततत्परमार्थः ८ ननु परिहृष्टबी
जादिव्यतिरिक्तबुद्धिमत्कारणकत्वेन विनाङ्कि
रूपरूढ्ममन इति यस्य भ्रान्तिर्विद्यतान्त तथा हि कुं
भकारो भावि स्वर्यं एव मम वस्थया तत् इदादिसर्व
रक्रमेण जनयेद् घटं तथा हीति निदर्शनोपक्रम
णस्माभिरेवं भूतेवहहेतिद्दफयतिजउद्देतत्वस्ये
ततश्चेविनाः कार्यं कुर्वन्ति मृदादयो यदि स्वतन्त्रि

मात्रेणविदध्युः ॐ अकारेणकिमत्रकृतेनेशिवि
कस्यूपकादिपरमरयानेजनयेन्निसाचॐभर्क
रायनेतिचन्निहॆनःसाध्यंशिविकसंपादनेपिने
चेतनप्रेरणमपेक्षतेनइतिनजडकारणानांचेतन
प्रेरणामन्तरेणनकदाचित्कार्यकारित्वं यदिहिमा
हृदादीनामपिस्यादिमेकोनपक्षः ननस्वयदृदि
तनेकार्यकारित्वंनतनापिदंमृदादयस्वतथा।
ववीजादीनिस्वभावः अचेतनकार्यकारित्वंहि
कादाचित्कत्वात्मनिमित्ते नचात्मदृष्टनिमित्तउ
पपद्यते अनुपलंभादितिचेतनप्रेरणंयदिनिः
मित्तीकर्याज्ञापकविरुद्धमन्निमित्तकत्वेप्रस
ज्येतेनचमुक्तेनन्हदादावपितस्यप्रसंगादितिसि
द्धात्मान्तिः अनन्तस्वॐभक्तदेवतत्रेश्वरःनदेनदा
ह ईश्वरतुपायावत्सव्यातन्यायःससस्हृदंडचक्रा
दीनांसंस्कारःमृदोमर्दनेदंडस्यभ्रमणेनचक्र।
स्यापरिवर्तनेनमिश्रणादिसुदारंभोपयःक्रमःशिविक

ई
प्रम
११९
120

स्यपकादिरूपः तेन च घटं नियोगतो जनयतित्यास्य
येति नियोगे लिट् किं च यदि न कथ्यते न वस्तुतः कुं
भकारोपिपिपर्यैवस्वतन्त्रविश्वात्मना रूपयाव्यवस्थ
यास्मदादिसंस्कारापेक्षया प्रदर्शितेन नियमाभिधा
ननिजशक्तिविजृम्भितो घटं जनयेत् अन्यथाह्येव
नास्मदादयः कथं कुम्भकारेच्छामनुरुध्येरन् तेन।
वैम्पिवापटंसमापादनेच्छां किं नाभिप्रेयस्व नदेनद
ष्टुकमनेनैवस्वतन्त्रेण तथा हीति नन्वेवं कुम्भकारो
नास्तिकर्तृत्वमितिमस्तु नामीदृशं साधम्यं व्यवस्थाय
दिषुमेषिबुभुक्षागोमयोस्तदेवमेवः तथापि समस्त
नरनिर्माणमप्यपेक्ष्यमपि परमेश्वरेणैव निर्मिते।
यदविचलत्वमस्य कुम्भकारस्य पशोर्मिथ्याकर्तृत्वा।
भिमानः प्रतिश्च वस्त्वाथ मर्णाताभिमानः जडेहतत्वो
वीजस्थमयस्यैतन्नप्रेरितं न च विवृत्तमर्हति कार्यारम्भ।
कत्वात् योयोजडः कार्यारम्भकः स स चेतनप्रेरितः
यथास्मदादिः तथा चैतेस्मदादयः कार्यारम्भकत्वा।

भिमानः यदि पुनरीश्वरस्येच्छैवेयमीदृशी साम्या
भिमानस्तुक्रमादिनिनदानासोकर्तात्रकश्चित न
दिदमप्युक्तं स्तत्रैणैव नथाहीतिक्रमकारस्यापि
मृदादिसंस्कारस्वरूपेणकिंचिदंजनत्वयाप्युतनजनया
मीतियथकपदनिस्वयायसंप्रथात्माविचारः
सईश्वरसंवेधिनयववविविधात्स्वरूपावच्छादन।
नत्वप्रकाशनस्वपादनवस्थानादिनिसंप्रमीलितद्
तस्माद्वस्तुतईश्वरएवसर्वत्रकर्ताग्रहेवसएवे
तिनयरिमितेकर्तापित्रसर्वत्रकर्त्रैमेनावनिसर्वे
ष्याहृदयेनावधानवामितिस्थितं १ दृश्यतेचा
प्यचेतनस्यस्थानेच्यमेवसर्वत्रजंप्रमाणंजदानपि।
यत्स्वात्मतामापादयति नतुजडनांवस्तंत्रतावि।
स्फरोपसामान्यविनियाडकेनतसर्वेवादिप्रसिद्ध।
निदर्शनेनद्रढयति: योगिनामपिमहीजविने
वेच्छावेशेनतत्र घटादिनापनेनतत्स्थिरस्वार्थ
क्रियाकरं यदिदेवेतनमेवेतिकारमितिप्रसिद्धं

ई
प्रम
१२७
127

मृदादियश्चनतद्रूपेहेतुंबीजादिघटादेरंकुरादेश्च
जनकंनदेवयदिपरमार्थतःकारणंस्यात्तन्नव्यति
रेकेणघटांकुरादेःकथंयोगीच्छामात्रेणजन्म।
स्यात् अकारणत्वप्रसंगात्तेषांवाकारणत्वापत्तेः
अथोच्यते अस्मेएवतेघटांकुरादयोमृद्बीजादिज।
माः अस्मेएवचयोगीच्छादिजन्माःइतितत्रापिअवो।
च्यसेविमर्शाभेदात्तावदभेदइतिसर्वमेवोक्तंतत्रा
पियोगीच्छवमतिहतेच्छलस्यचेच्छानादृगेवच
टेभवतुयोमृदादिकृततत्रभवमूर्त्यर्थक्रियाकरणं।
वतरहनिर्मितेनदेनदाद्द नस्यतस्यास्थिरस्यार्थक्रि
यांतरानुबंधिनःकालांतरानुबंधिनश्चस्वस्यात्मी
यस्यार्थक्रियाविशेषस्यकरणेहेतुनच्छीलानुक
लस्यंघटादिजायमेइतियेद्वाऊःनोभादानंविना।
घटाद्यमतिर्योगोहिच्छयापरमाणुमश्रपन्नसंघट
यतीतितेवाश्याः यदिवल्वन्वयव्यतिरेकागमा
दिपरिदृष्टाःकार्यकारणभावोयोगितत्रनाविपर्येः।

छायावान्तग्निकं प्रमयमिति न स्यादनुमानं प्रसिद्धत
लोकस्याशंकाह॒ः योगिनिर्माणेनाभावे प्रमा।
णान्तरनिश्चिते कार्यहेतुः स्वभावो वानयोर्मस
त्रिम्नलजः योगीच्छापि सर्वथा तादृशमेव न तु।
वृश्चिकयोमयादिसंभूतवृश्चिकादिमायेन कार्यं
श्चित्तस्य वीर्यादिना भिन्नं कार्यं जनयतीति यत्त्व
श्चितमनयवास्मादेव हेतोः कार्यं वा प्रमाणम्यन्तु।
मानेशिंशपात्वादि स्वभावो वा दृष्टत्वाय अनुमाने ए
वं हेतुर्भवति यदि प्रमाणान्तरेण लोकप्रसिद्धा
योगिनिर्माणत्वस्याभावो निश्चितो भवति नान्यथा।
अनुपपत्तानुमाने जन्मान्तराभ्यासलोकप्रसिद्धादि
कमवश्योपजीव्यं सा च प्रत्यक्षानुमानप्रवृत्त्यान्वी
जमिति च अत एव भराविषयस्तु वाचयानं जलेः प्र
मेव योगिकाः योगिप्रभृतिकल्पसंज्ञां च समस्त
वस्तुग्रहणाय कल्पितवेतः सोऽयं व्यवहारिके च प्र
माणेनास्माकं भरः प्रकृतेऽस्माकं मीमांस्यतं पतनस्य

प्रम
१२८
128

स्वप्रकाशमेवानन्तरमेवोपदर्शयिष्यत इत्य
लमसमञ्जसेन ननु स्वभावहेतौ किमनया चिन्तया
स्यात् हन्त स्वभावाव्यभिचारिण्याः शिंशपाया उत्पत्ते।
यन्मूलकारणेन तत एव सत्तामात्रानुबन्धी स्वभावो
जायत इति तत्स्वरूपकस्मादप्यर्थान्तरोत्पादे स।
तोगतिः हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवदिति
स्वभावहेतुन्यायः ननु च वृश्चिकादीनां कीटगो।
मयाद्यनेककारणकत्वेनावस्थितेरसर्वीयादिभे
दस्तत्रैव समदेतत् तद्योगिजस्यैव मवृश्चिकस्या
पि धूमस्यासत्वेनाम स्वभावस्यान्तकर्षे विपर्यासंभा
वना नहि नीलं सदेवानीलं योगीच्छया भवतीत
ति कश्चित्प्रामाणिकः प्रतीयात् उच्यते इह हि वि
धौ हि स्वभावहेतुरन्तर्हीनकार्यकारणभावस्ता हि
यदीनस्य वह्निमानयं पर्वतो धूमवत्वादिति तत्रा
ग्रस्य तावत्कार्यकारणभाव एव मूलमिति किं
तत्रोच्यते अपरस्तु विचार्यते यदितावन्महानकत्व

नीतिहृदयमावर्जयतीव । नकिंपरमाणुग्रहेण
नोचेद्घटस्यकपालादिशरीरस्यस्वावयवाः तेषांऽ
जनितंप्रसिद्धंतृणशक्तिलवोप्यन्यथात्वभवत्।
मसह्यमानंलौकिकमेवकारणमितिघटेमृद्दंड
चक्रादिदेहेस्त्रीपुरुषसंयोगादिसर्वमपेक्ष्यंपरि
दृष्टंदीर्घेनकालपरिवासमितियोगीच्छयात्तस
मंतेनरोदितव्यटदेहादिसंभवोदुःसमर्थएवचे।
तनएवतथ्यान्तथाभवतिभगवान्स्वविमर्शोमहादे
वोनियत्यनुवर्तनतोहेतुचनत्रननरस्वातंत्र्यइमत्र
पत्तेनियमनुवर्तितिनिलौकिकेप्रसिद्धेकार्यका।
रणभावेस्वातंत्र्यंतदुल्लंघनमाश्रियमाणस्यतु।
योगिनायप्रसिद्धेलोकेतरेशतिनकश्चिद्विरोधः
इयांश्चलोकएवपरमार्थतस्तमक्रमाक्रमस्वरूप
विश्वसृष्ट्यादिकृत्यपंचप्रपंचस्वभावःप्रकाशते
चेतनोऽहिस्वात्मदर्पणेभावान्प्रतिबिंबवदाभास
यतीतिसिद्धांतःयदाहसर्वेगुरुःनिरुपादान।

हे
प्रम
१२८
129

नसंभारमभिन्नावेवतत्त्वतेजगत्सिद्धंतेनमत्स्यैक
त्वामन्याच्छायस्थूलिनेरुति ।१। नन्वयदिप्रसिद्धकार
णेहेतुत्वेनापितत्कारणजन्यकार्यविशेषतत्त्वस्यहे
तोस्तेवकार्याणिजायंतेभग्नास्तर्हिवर्त्तमानकथाः
नथाहिकथमस्यदस्मत्रनियमवङ्गवेदिमाशंक्य
प्रामाणिकत्वंरमन्तैस्तादात्म्यतदुत्पत्तीनियमनि
दानमुपगतेनहिनिःस्वभावंवस्तुभवतिनापिभिन्न
स्वभावंस्वभावभेदेनभेदात्मर्थोयशस्तत्स्वभावद्वया
भावेचनिःस्वभावताप्रसंगात् यथेनिर्हेतुकेभिन्ने
हेतुकेचकार्येवाष्पस्वभयत्रापिवहेतुकत्वेनैवव
वस्थास्वहेतुतयवहिंशिंशपाद्यत्वस्वभावाव।
भिचारिणीजातास्वहेतुतस्थफतस्तथाभूतमजन।
नस्वभावः तदिदानींनियमस्तुहेतुचिनिकार्यकार
णभावेसर्वमिदंविघटेतयोगीस्थ्याहिशिंशपा।
पाप्यहत्वस्वभावाभवेत भ्रमेतहिद्व्यणेचोद्ये प्र
स्याभिमानमयोयोगीस्थोङ्गाभूमंनजनयेद्योगी

स्वकारणायत्तहेतुनासत्वंभावः कथंमभवनपरि।
छिन्नभवनस्वभावत्वानामानिमित्तस्वभावः सा
त् स्वाभासभेदात् स्वभेदेनाभासस्य हेतुसिद्धावेव
साध्यस्यासिद्धत्वात् यदिपरं व्यवहारः साध्यतेन उ
रयं हेतुत्वादिनिमायेन व्यवहारस्य ज्ञानाभिधाना
त्माकार्यएवंतत्रैवनियतिशक्तिरङ्गीकृताभव
तापि तस्मात्सर्वेषुस्वभावहेतुष्वाभासभेदंकिंवा।
व्यवहारमात्रसाधनमेवहेत्वाभासमयत्नादेवानीय
कोहि तत्रसाध्याभासोव्याहतीनामेषेववाला सा
मान्यानामियमेवसरणिः तस्मान्नियतिशक्त्याय
तः शिंशपाभासवृक्षाभासयोः सर्वंनीत्या सामाना
धिकरण्याभासोहेतुबलान्तः स्वभावोयंहेतुर्हे।
तुसद्भावमूलयत्नतयैवसामान्येनेदं उक्तं हृष्टवे
सर्वः स्वभावहेतुरस्मातिमूलजस्तित्याभासएवभव
त्यितिचसमर्थितंप्राक् ततश्च शिंशपायामेकस्या
मेवस्वज्यमानायांशिंशपात्वादिपदार्थान्तराणामस्त्वे।

ई
प्रम
९६

130

हेत्वाभासस्य सामान्यात्मनः साध्यस्यानामपि ना।
स्तीति संभाव्यत एव यन्न नटे कद्रूपं विशिष्टं हेतु।
त्वेन नवत्व शिंशपात्वमेव तस्य सिद्धमिति न साध्ये
करुणायत्तमिदमिनाभासेपि न स्यादनिमत्ताभा।
सः एवमर्थक्रियाकारित्वाभावेपि तत्क्षणिकत्वाभा
वाभाव इति नियमपेक्षयैव सर्वैस्वभावहेतवो
नानयमेकांतपक्षः ॥ ननु आभासवस्तुत्ववादे र
नाभानस्याग्नेर वस्तुत्वमिति धूमाभानकथं धूमोज
नतेतस्य धूमादग्नेः कारणस्य कथमनुमानमि।
त्याशंका समर्थयितुमाह धूमस्तत्त्वमात्रेकव
ह्न्याभासादितो भवेत् प्रत्यक्षादपि धूमाभा
सादिन्नतं कार्यमव्यभिचार्यस्य लिंगं एकवार।
तावत्स्वरूपाने सप्रत्यक्षानुपलंभवलेनाग्न्याभास।
धूमाभासयोः कार्यकारणभावो गृहीतः तत्र वि
ज्ञानवादिनो दर्शने प्रतिसंतानमसत्याग्न्याभा।
सः इतिस्वाभासयोरेव कार्यकारणता गृहीतान

तुसंतानांतरगतो यस्तदीयस्तुतांन स्मासंवेदना
त् स्वसंतानागतास्थूलाभासक्रिमिसर्वज्ञापित्र
मात्संतानांतरनिष्ठस्थात्याभासस्येतिनिश्चयः॥
हत्वदर्शनेव्याप्तिग्रहणावस्थायांयावंतस्तद्देश
संभाव्यमानसद्भावाः प्रमातरस्तावंतोमेकोसौ।
स्थूलाभासश्चवस्त्राभासश्चवाह्यनयेइयतावति
तेषांपरमेश्वरेणैकंनिर्मितमितिस्फुटंततःस
परसंतानविशेषभागेनस्थूलाभासमात्रंवस्त्रा।
भासमात्रंचकार्यमितिव्याप्तोगृहीतायांभूयोपि
पर्वतेयोस्थूलाभासःसोपिवस्त्राभासादेवेतिव्याप्तेः
स्मृत्वाअनुमिमीतेअत्रपर्वतेऽस्थूलाभासइतिता।
वतिस्थूलाभासविशेषप्रमात्रंतरैःसहैकीभूय।
वस्त्राभासमामाम्नांशेपरोदस्यांशसद्भितेवि
शेषांतरविविक्तेप्रमात्रंतरैस्साकमेकीभवतो।
तियावत भूयइतिव्याप्तिंगृहीत्वापुनरपियोध
माभासंतदिग्रहणादंकुराभासादिर्गृह्यतेसो

ई
प्रत
१३१
131

णाभासोनूननोपवैनतक्षमजक्षमवदप्रमाग्रः स
चापिपनेरसंचेसमानाद्दव्याभासादीनाभासादे
ववामेवेत ननपवजनितेशक्तोतिनाम्नतःशाकि
लिट् सव्याभाससेत्स्वतेष्वप्रमात्रषेकपवप्रनेक
त्वेनतत्पुरुयतपवैनदिमाशायः यतश्चसपकोपि
पतिश्चवद्याभासोक्षमकारणंततोक्षमाभासो
सेवाप्यामासस्यव्यभिचरितेकार्यलिंगयोगि।
हेतनाभावेनिश्चितेसतीतितस्मात्कार्यात्सोनुमे
यतेयतः परोक्षोमावपिपतिहादेवः नन्वेवंगो
पालचटिकांनवालचिरोषितन्निर्गनादपिक्षमा।
भासात्पाद्दव्याभासानुमानस्मिमार्शकाद् अन
प्रमानुगात् तदाभासः तदाभासादेवत्वापिपनेः प
रः परोक्षतनादग्मोयोरमाभासः मक्षमाभासादेव
प्रमांत्रंतरवंतिनोपिपतिप्रत्यामरोक्षादितितथा।
ह्सत्वाहूमाभासात्कथमकारणक्षतोवव्याभासो।
नुमीयतामितिमभिप्रायशोषः ऊषातायलतयंमे

वविवेकं प्रसाध्यमानुमानिकबक्रमनस्यबद्धारोप
योगिनो यत्नेन बुभुत्सितः कार्यस्याशयेन नूनमिति
यदेव सूचितं तदेव यथावस्थेयदोषेण स्फुटीकृतम् १२
नन्वेवं सूक्ष्माभासो व क्रमाभासादिसंगीकृतं चेन्नहि।
चेतनं सेवकर्तृत्वमिति यदुक्तं तत्कथं तथा हि वी
जे समं क्रमो भवतीति यदेतत्स्वरूपं मा भूदेव न
क्रमः कथमनादरास्पदमिमामाशंक्याह अस्मिन्सतीद।
मस्तीति कार्यकारणताधिया सापेक्षा विरु
नानांजलानां नोपपद्यते: एकस्य च भावस्याविनाका
र्यकारणभावः भावद्वयमपि च न युगपज्ञाविका
र्यकारणत्वं घटपटवत् क्रमभाव्यपि नानियता
क्रमकं नीलपीतादिज्ञानवत् नियतक्रमिकत्वे
पि न सर्वभाविकार्यस्तु नरकालभाविचकारण
मित्येवं नियत सर्वभावं कारणेनियतपश्चाद्वेच।
कार्यमिति नियतस्यतावत्सतं तत्रसत्तूपादनथिका
चेत्सर्वेनापरताच तद्भावद्वयमात्रं सच सर्वेनिया।

ई
प्रम
१३२
132

योपिवानकश्चिन्नस्याप्येतादृपत्वात् समस्त
मेवहिस्यात् अथसर्वेतानामप्रयोजकसत्ताकत्वे
परत्वाचप्रयोज्यसत्ताकत्वंतर्हिवीजस्यांकुरप्रयोज्यो
सत्वांकुरविश्रांतास्वंकुरांतर्भावमानमानयति अंकु
राभावेप्रयोजकत्वमात्रेस्यात्तदपिनकश्चिदप्यपेक्ष
त्वात्तस्यएवंप्रयोज्यसत्ताकेपिवक्तव्ये नकेवलं
भावमात्रेएवकार्यकारणभावादयःपदार्थाउपप
न्नाःयावदस्मिन्सत्यनिभूतविभक्तासत्तस्याप्रयोज
कसत्ताकत्वमितिएवंरूपापिधाकार्यकारणतासा
धिनोपपद्यते प्रमाणेननसंभवतीतिजरनाम् अ
मोक्षापेक्षाहस्वजीविनंसाचजडानांनसंभवति १४
कथमितिचेदुच्यते नहिस्वात्मकनिष्ठानामनुसंधा
नवर्जितो मदसत्तापदेष्वसमस्तमार्थःप्रकल्पनेः
जडाकिलात्मोत्परूपमनुसंधातुमप्रभविष्णवः अ
मोक्षानुसंधानरूपत्वंजडविरुद्धेनचैतन्येनव्याप्तं
अनुसंधानंचापेक्षाचैतन्यस्वरूपमेवअस्मन्मतेमोक्ष

वरितानोत्तुसंधानविहीनताञ्चतोभावः स्यात्।
मात्रविश्रांतिसंतोषसंकुचितशरीरकथंपरत्रप्र
सरेत् ततश्चयदिबीजसदंकुरोऽसत्तथापिविप
र्ययः उभयमपिवासत्पदिवासदथापियकेसोपाख्ये
ऽसत्वान्निरूपाख्यंद्वयमपिवासोपाख्यंनिरूपाख्यंवा।
तथापिप्रातिपदिकार्थमात्रंधर्मांतरेणसम्बध्यया।
दिनाघ्राणानालिंगितमवतिष्ठतेनसप्तसमस्तस्यापेक्षा।
त्पत्वेनचैतन्यविश्रांतत्वात् १५ यस्मादचेतनेषुना
पेक्षोपपद्यंते अतएवविभक्त्यर्थः प्रमात्रैकसमा
श्रयः क्रियाकारकभावाख्योसम्बन्धोभावसमन्वयः
सप्तमीतत्पाया विभक्तेरमस्या अपिवायोर्थः क्रिया।
कारकभावलक्षणः सएवतावज्ज्ञावानांसमन्वयः
नामःसृष्टः कश्चित् सचयदिस्वतंत्रैचिद्रूपेभावा
द्रूपेविश्राम्यति तदोपपद्यते अन्यथातनकथंचि
त् तथाहि विकल्पेनापिश्रमोयवक्रियमाणेना।
वस्तुनिष्ठतयोपपद्यते वस्तुसमर्पणप्रायोहिवि।

६
प्रम
११२
133

कल्पोनुभवानुसारितयैवभवतिसाचेहनास्तिव।
स्तुत्वभवत्वेनवस्त्वनुसारीत्यनुभवोवस्तुचस्वात्म।
निष्ठमित्युक्तम् तस्माद्वीजेसत्यंकुरोवङ्कोसतिध
मइतिचसतेचचिद्रूपप्रमातृविश्रांतेनसर्वमेतत्स
ङ्गतेनान्यथेति ९ ननुप्रयोज्यप्रयोजकसत्ताक।
त्वलक्षणापेक्षायदिस्वात्मैकनिष्ठत्वेनोपपद्येतेत
र्हिकार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनांमतेनोम
तेसांसमवमेवनकिंचैतन्यविजृम्भात्मककर्तृत्वाद
समर्थनेनेत्याशंक्याह परस्परस्वभावत्वेकार्यकार।
णयोरपि एकत्वमेवभेदेहिनैवाभोन्यस्वरूपताः य
दिवीजस्यांकुरःस्वभावस्तर्हिकुरएवनवीजस्यात्किं
चिद्विपर्ययोवास्यादितिकिंकारणंकिंवाकार्यं स्व
थामद्वीजमंकुरोनास्तिहिनपरस्परात्मकत्वेभेदाभे।
दौह्येकदेकविषयौविरुद्धावेव १० नन्वेकमपि।
वीजमंकुरादिविचित्रमवभातेदीर्घदीर्घपरामर्शशा
लिभिःस्तानेवदविच्छिन्नस्वरूपमेवतिथार्थत्व्य

वगम्यते । तथा चक्रगतं बीजमिति प्रश्नेव कारो
भवेति न कश्चिदृतसंक्रान्त्यात्मनावर्त्तते क्रमीभूत ।
मयं संकल्पादिमेवं प्रथाने महदादिपर्यन्तीभूते
यावद्विभवीभूतमनेन सर्गप्रलयपरम्परात्मतांश्रा
समितिविततयाहिणीप्रतीतिर्भगाभिनिवेशव
मानं कार्यकारणतापरिकल्पनेन नैव भावस
विशासनप्रायमिमाशंक्याह । एकात्मनोविभेद
स्य क्रियाकालक्रमाद्युगा । तथा स्यान्तत्त्वैवं तथा
परिणामतया । स्फुटदीर्घदर्शितोऽप्रमदात्तु मानाग ।
मात्मनम प्रमाणाम्बुलोप्रमभिज्ञो ग्राप्रिमतदेवंस
स्वकः स्वमोहसाम्यमनेन प्रकारवैषम्यावलम्बनेन
विम्बीभूतमिति समस्तेनैतत्प्रमाभिज्ञानबलेन य
देकात्मकामेव स्वभावं तस्यैव भेदो मात्मत्रयं तत्र
यमेव सा क्रियेत्युच्यते । यतः कालक्षणेन क्रमेण
तु गच्छते त्वमाम स्वभावा भ्रयत्र भांति सर्वोपरी
स्वत एव वक्र क्रियोच्यते । यत एवं क्रियानयेतितेः ।

ई
प्रम
१३४
134

नप्रकारेण प्रधानादेः क्रियाविशेषलक्षणेन कर्तृ
नैवस्मात् ननु सुष्टं कारणतामात्रं यतो हेतोस्त्व।
येति तेन महदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकं न
थाभासनरूपं परिणामलक्षणां क्रियामाविशतः
परिणमता किंचिद्रूपपरिवर्ज्यमन्काखावन्तमत्तुवं
नयितव्यवच्छवस्थाप्यनिर्वर्त्तमानस्तीयतद्रूपप्रकृ
ता प्रधानादेस्तयाद्वैतमुनया ८ ननु प्रधानं परि।
णामक्रियायां कर्तृत्वमिथता समर्थितमिति को
दोषो न हि पुरुषवदस्या कर्तृत्वमिष्यते इत्याशंक्या
ह नच प्रोक्तं जडस्यैवं भेदाभेदविरोधतः आभास
भेदादेकत्र चिदात्मनि तत्प्रसज्यते यथाभिन्नाभिन्नरू
पस्य धर्मिणः सततप्रवहद्रूजनस्य धर्मभेदसंभेदा।
स्थाने यल्लक्षणं परिणमन क्रियाकर्तृकत्वं यदुक्तं
तत्प्रधानादेस्तदुक्तं जडत्वात् जडो हि नामपरिनि
ष्ठितस्वभावः प्रमेयपदपतितः सवरूपभेदाङ्गित्वे
व्यवस्थापनीयो नीलपीतादिवदेकस्वभावत्वात्म्या

भिन्नोनीलवत् नत्वसपवस्वभावोविज्ञानस्याभिन्न।
स्वभावविभ्रमर्हतिविधिपनिषेधयोरेकत्रैकथाविरो
धात् कश्चित्स्वभावोभिन्नःकश्चिदभिन्न इतिचेन्नहि
नह्येकोस्वभावोविकस्यस्वभावस्यभेदेना नचैवंवस्तु।
नंभेदाभेदद्वयवस्थैववस्तुच्छिन्नासर्वंवस्तूषितिम्ना।
यात् यवंजन्तुस्येदमितिपरिनिहितानाभासयतास
वेनःपारिच्छिन्नरूपत्वेनप्रमेयपदपतितस्यनायस्व
भावभेदपकत्वेमस्तुपपद्यते यन्तुप्रमेयदशापतै
तेनभवतिकिंतविद्रूपनयाप्रकाशपरमार्थेन
पंचिदेकस्वभावस्यस्कुतत्रभेदाभेदरूपतोपलभ्य
ते अनुभवादेवहिस्वच्छमादर्शादेयवंडितस्व
भावस्यैवपर्वतमन्नेगजादिरूपंस्वत्वसंभिन्नवस्तु
रूपपद्यते नचरजनहिचंद्रादियथास्फटिकैक
चेद्रूस्वरूपतिरोधानेनवर्ततेतथाचर्मणेपर्वतादे
नदर्पणस्यहितथावभासेदर्पणेनेवस्वरूपतामुन्मी
लति निर्मलीयस्त्वात्कृतोयंदर्पणइत्यभिमानात्

ई
प्रम
१३५
135

नद्यः पर्वतो वा तत्र संक्रामति स्वदेशत्यागप्रसं-
गात् स्वनवाससमूहे सोऽभाति दर्पणेऽनवभासप्रसं-
गात् न च मध्ये निबिडकठिनस्य प्रतिच स्वभावस्य ।
तत्रानुप्रवेशसंभावनाभावात् नपयानत्रादर्शना-
त् । इयत्तयैवावभासनात् । न च तत्र निपतनो न स्फलितप्र-
माहत्यास्माद्द्वयाम सागोपवनमेव धृष्टं भवेति इति
बिंबप्रतिबिंबयोरुभयोरपि पर्वतयोर्गगनदर्पणावभा-
सेऽवलोकनात् । तस्मान्निर्मलतामात्रमेवेतत्तय-
दनंतावभाससंभेदक्षमत्वाननता च गिरिशिखरो-
परिवर्तिनश्चैपकस्यैव बोधेन गगनपदार्थसह ।
स्वावभास इति चिद्रूपस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नमभिन्न-
स्याभेदावेशसहिष्णुत्वेन क्रियाशक्त्यावेशसंभवा-
त् ॥ १२ ॥ नन्वेतावता विज्ञानमेव ब्रह्मरूपमिमं वि-
श्वरूपतां वैचित्रीमयीं गच्छत्तत्किमीश्वरतापरि-
कल्पनयेत्याह । बाह्यमपि विदेकत्वेन स्यादाभास-
भिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रि-

याः चिद्रूपस्यैकत्वं यदि वास्तवं भेदः पुनरयमविद्यो
पप्लवादिरुच्यते कस्मादयमविद्योपप्लव इति न संग
च्छेत ब्रह्मणो हि विद्यैकरूपस्य कथमविद्यारूपता
न चान्यः कश्चिदस्ति वस्तुतो जीवादिर्यस्याविद्या भवे
त् अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत् कस्मान्निर्वाच्येति किमे
तत् प्रमाणेनोपपद्यत इति चेत् संवेदनतिरस्कारि
णी काचिदलब्धशक्तिर्नाम प्रत्यवभासमानस्यैक
स्याभविष्यति न ह्रूपमेव ब्रह्माभिन्नं च कस्माद्विकल्पे।
न विकल्पबलात् भेदोऽयमिति चेत् कस्मादयं विकल्पनया
पादेनास्य ब्रह्मणः भेदविद्यायोगान्न चान्योऽस्ति अविक
ल्पकं च स्वसंविकल्पकस्य समयमिति कुतो विभागः भा
समानत्वस्याविशेषात् भासमानोऽपि भेदो वाध्यत इति
चेद भेदोऽप्येवं भेदप्रभासेनैव तस्य बाधात् विपरीतसंवे
दनोदयप्रबाधो नान्यः कश्चित् बाधोऽपि च भासमा
नत्वादेव सन्नास्यत इति भेदोऽपि भासमानः कथमवि
द्याभासनमवधीर्यागमैकप्रमाणकोऽयमभेद इति

वेदागमोपिभेदात्मकपदावलम्बनःप्रमातृप्रमाण
प्रमेयविभागस्थेतिनकिंचिदेतत् तस्माद्वास्तवं
चिदेकत्वमभ्युपगम्यापितस्यकर्तृत्वलक्षणाभिन्न
रूपसमावेशात्मिकाक्रियानोपपद्यते परामर्शल
क्षणंतत्स्वातंत्र्यंयदिभवतितदाउपपद्यतेसर्वंपराम
र्शोहिचिकीर्षारूपइच्छातस्यांचसर्वंसंतर्भूतंनिर्मा
तव्यमभेदकल्पेनास्तइत्युक्तंस्वामिनस्वात्मसंस्थस्य
सेत्यत्रेतेनस्वात्मरूपमेवविश्वंसमस्तरूपप्रकाशात्म
नापरमार्थमभ्युदितप्रकाशाभेदमेवसत्प्रकाशपर।
मार्थेनैवभेदेनप्रकाशयतिमहेश्वरइतितदेवास्या
तिउद्घटकारिवलक्षणंस्वातंत्र्यमैश्वर्यमुच्यते आ
भासभिन्नयोरितिक्रियापेक्षासंबंधसामान्येषष्ठीप
श्चात्यथोचितंविभज्यते आभासेनभिन्नोजडाजडा
भासोजडेश्चघटादिकस्तद्रूपःचिदाभासःकर्तृरूप
स्तिनयोःक्रियायाकस्याक्रियमाणत्वमपरस्यकर्तृत्वं
नभवेत् चिकीर्षारूपेणनिर्मातव्याभाववर्गाभेदप

रामर्शात्मनाविनापेक्षावासौक्रियाकथंभिन्नयोः
स्वभावभूताभवेत् कार्यकारणताप्रस्तावात् कार्ये
कर्मणीऽङ्गीकारकान्तराण्यपित्वपककर्तृत्वात्तु।
प्रवेशीनिपरमार्थेनोमध्याकरणाचोभिन्नेकारक
त्वेनकथमभिन्नासायदिवाभासेनयोभिन्नो।
जडचेतनत्वेनतयोर्याचिकीर्षापकसैषमाणतापर
सेषितत्वात्तत्स्वभावत्वमेकपरामर्शविनेति यद्वा
आभासाभिन्नयोरहमिदमितियः परामर्शापकीव
आंतित्पश्चिकीर्षात्मानंविनेति आभासभिन्न।
योरेकपरामर्शविनाचिकीर्षालक्षणाकथंक्रि
येतिवापवंक्रियेवाचिकीर्षावापरामर्शावापेक्ष्य
षष्ठीनिमसापेदतत्वात्ममासः २० यतउपसंहरतिः
स्यंतथाचघटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोर
वमिच्छेवहेतुताकर्तृताक्रियाः यतोनजडस्पर्क
रणतानकर्तृत्वात्तथानीश्वरस्याचेतनस्यापि स्म
नेनहेतुत्वप्रकारेणेदंजातंघपवत्तथाचिकीर्षुत्वं।

प्रत्य
१३०
137

सैवसाविकीर्षाबहिष्ठंयततोशमाक्रियेत्यभिधी
यतेसैवचकर्तृतानानावेदवेदेहत्वेनास्मिन्किंचित्‌ ते
नघटस्तिष्ठतीत्ययमर्थःघटात्मनातिष्ठासुःस्वातंत्र्ये
तस्थानमभ्युपगच्छन्नतद्रूपमसहमानोयोमहेश्वरः
प्रकाशस्तिष्ठतीतिघटपटाद्याभासरूपजगदा।
त्मनायत्तिष्ठतितेनतेनजगत्मतजन्मस्थित्यादि।
भावविकारतन्भेदक्रियासहस्ररूपेणयःस्थातुमि।
च्छुःसतेनकलस्याप्येवमितिविचित्ररूपाइच्छासैव
क्रियेतिसंबंधः।तेनमहेश्वरएवभगवान्विश्वकर्तेति
शिवं इतिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामी
श्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यांक्रियाधिकारेकार्य
कारणतत्वनिरूपणंचतुर्थमाह्निकं ४ समा।
प्तायंक्रियाधिकारोद्वितीयोविमर्शः २ येप्यागम
वागमसिद्धसंवेदःसार्थानामयेतिकृतार्थंनोच तो
त्रोस्पदंशांभवनम्यचिंतारत्नोचसारंपरमागमाद्वि
श्रीमत्सदाशिवोदारशरभंवस्तथांतकं यदंतर्भाति

तत्त्वानांचक्रंतंसंस्तुमःशिवं एवमधिकारद्वयेन
ज्ञानक्रियास्वरूपंविततमनिर्णीतं अथेदेवक्ष्ये
यानामविस्पपदार्थावभासनलक्षणेस्तकंसमने
नरमेवकेचनेतिविश्वेपदार्थं इतितत्राभासरूपाएव
जडचेतनलक्षणाः पदार्थाः लिवक्रियताद्रूपेणसं
शयंतेनहिप्रमदंमायाप्रमातृः सर्वज्ञस्मते अत्रा
मानमप्येवंनहियद्यदस्तितत्तत्स्लिंगवाम्यादिप्र
हणसंभवः आगमस्तुपरिच्छिन्नप्रकाशात्मकमा
हेश्वरविमर्शापरमार्थः किंनपश्येदितितदनुसारे
णपदार्थनिर्णयंविस्तप्रमेयीकरणप्रतिलब्धतद्दि
शोनीर्णप्रमातृपदरूढयंगमीकरणाभिप्रायेणा
रूपयितुमाचार्यआगमाधिकारंतृतीयमारभते त
त्रश्लोकेकादशकेन एवंमंत्रवेद्विरिमादिनास्व
त्तस्वात्मनाभेदरूपंतेनागमासिद्धंशिवादिधरणीश्रो
नमेकैकाभासरूपात्मकंदर्शनान्तरेसामान्यमिति
यद्यावदलंतेयस्यसामानाधिकरण्यप्रयोगादनेनस्य

लक्षणावभासनसूक्ष्मविशेषसर्वकः समस्तोयं
शरीरभुवनादिविभवस्तत्परमेश्वरागमप्रसिद्धं।
युक्त्याप्यनुगतं प्रतीकतस्तत्त्वग्रामं दर्शयतीत्या।
ह्निकतात्पर्यं तत्राधिकारिसंगतिं योजयन्सर्वेप।
दप्रतिनिर्देशपूर्वोपसंहारं शिवतत्त्वस्वरूपमेवदर्शयि
तुमाह एवमंतर्वहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमानुगा
मातुरेवतदन्योन्यावियुक्तेज्ञानकर्मणी एवमिति
यतः परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावो जडरूपप्रति
ष्ठेनकथंचिदुपपन्नः किंतु चिद्रूपएवांतर्वहिरात्म
नाप्रकाशपरमार्थेनापिवस्तुषानथाभासनरूपेण।
वर्तमानः कालक्रमसादिपत्क्रियाभिधीयते तस्य
प्रमातुरेवज्ञानशक्तिवपुषोधर्मस्तदिति तस्माद
विप्रक्तं ज्ञानं क्रियायज्ञानं विमर्शानुप्राणितं वि।
मर्शएवचक्रियेति नचज्ञानशक्तिविहीनस्यक्रि।
यायोगइतितदेतदविप्रक्तज्ञानक्रियारूपंक्रिया
द्वारेणसकलतत्त्वराशिगतसृष्टिसंहारणातसहस

प्रतिबिंबनसहिष्णु यत्तदुपदेशभावनादिषु तथा
भासमानमप्यनाभासरूपमपि वस्तुतश्शिवतत्त्वमिश्र
कं भवति नन्वेवंभूते शिवतत्त्वे चेत्तर्हि ततो नातिरि
च्यमानमिदं विश्वमिति किमसमनत्वं स्यात् एकवि
नत्वविश्रान्तौ च तत्त्वानां कथं क्रमो भेदो देशकाला
भेदात् एवमेवैतत् किं त्वान्तरदशोद्रेकात्मादावे
तत्त्वमादितः बहिर्भावपरत्वे तु परतः परमेश्वरम
यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं तथापि तदीयमेव स्वातन्त्र्यं
स्वात्मनि स्वरूपभेदं तावत्प्रतिबिंबकल्पनया द
र्शयति स्वरूपवैचित्र्यमेव देशकालक्रमः मूर्ति
क्रियावैचित्र्यमयो ह्यसौ ततश्चान्तरीज्ञानरूपाया
दशातस्या उद्रेकावभासेन मादाख्यं सदाख्यायां भ
वेयतः प्रभृति सदिति प्रख्या सदाख्यायामस्य सदा
शिवशक्तिरूपाया इदन्ताचान्तत्त्वस्फुटिक्रमोपदेशा
दौ प्रथमसृष्टित्वेन तत्सादाख्यं तत्त्वं बहिर्भावस्य कि
याशक्तिमयस्य परत्वे तत्रैकाभासे सति पारमेश्वरं

ई
प्रत्य
१३९

शब्दवाच्यमीश्वरत्वंनामतत्त्वसादाख्यस्यपश्चा
दुचितावभासत्वेनयतउक्तंभवतिइदन्तस्पभावत्व
मितिभिन्नानांवर्णानांवर्गीकरणनिमित्तेयदेक।
स्तुविभक्तंभातितत्त्वं यथागिरिवृक्षदशुरप्रसूतनोभो
नदीसरःसागरादीनांचपृथिवीरूपत्वेप्रद्रूपत्वे।
चेतितत्तत्त्वस्पष्टचैतन्यवर्गीयोमंत्रमहेश्वराख्यक
स्पष्टयमस्पष्टावस्थाकमंतःकरणैकवेद्यमिव।
व्यासलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पयद्भावच
क्रंसंहारेवर्धमानत्वेनयातत्थाभूतमेवचकाल्ल
प्रतिबिंबकल्पतयातस्यचेतनस्यवर्त्तस्ततादृशिभाव
राशौतथाप्रथनंनामयस्मिन्हिविशेषत्वेनसदाशि।
वतत्त्वे मंत्रेश्वरादिरूपस्यतच्चेतनराशेःस्फुटीभूतम
सत्त्वाधिकरणसरणिसंप्राप्तंभाववर्गंइदमेवविश्व
प्रतिबिंबनयाभाति तस्यतत्तथाप्रथनमीश्वर।
तत्त्वं यतसदाशिवभट्टारकईश्वरभट्टारकस्यध्ये।
योप्यास्यादिरूपतयासमन्तलिविस्फुरद्रवसःपृथगे

तासदाशिवताअहमिदमितिइदमहमितितु
दमित्यंशेस्फुटीभूतेनेधिकरणेयदाहमंशविमर्शो
निषिच्यतितदेश्वरत्वइतिविभागः २ ननुकस्मा
दियंशुद्धाविद्येत्याह इदंभावोपपन्नानांवेद्यभूमि
मुपेयुषां भावानांबोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलो।
कनात् अवलोकनंप्रथनंवेदनंविद्यायथावस्त
त्ववस्त्वनुसारित्वंचतस्याः शुद्धिः अविपरीततावे
द्यदशांचोपगतवतामंगीकृतवतामनयवइद
मित्येवंशेनोदितेनपरामर्शेनोपपन्नानांपरा
मृश्यमानानांभावानांबोधस्यप्रकाशात्मासा
रत्वंयद्वस्तुप्रकाशस्थानमोन्तर्विमर्शात्मा अह
मितितदेषांयदेवपारमार्थिकंरूपंतत्रैवप्रथन
म्हादहमितिसमस्तइवेदनद्वयत्वं ४ अपिहात्
रूपादेवतादृश्यात्तत्रहृदयंविमृश्यमित्येतद्भंग्या।
प्रतिपादयमागमव्यवहारेण अत्रापरत्वंभावाना
मनात्मत्वेनभासनात् परत्वाहंतयाछादात्मरा

ई
प्र॰भ
१४॰
148

वताद्वयगतेकरणे विद्यातत्त्वमाह सामानाधिक
रण्यंचसद्विद्याहमिदंधियोः प्रकाशस्ययदात्म।
मात्रविश्रमणमनन्योन्मुखत्वात्मप्रकाशतानाविश्रां
तिलक्षणो विमर्शः सोहमित्युच्यते यत्वन्योन्मुखः
स इदमिति स च स्वप्रकाशमात्रे पुनरप्यनन्योन्मुखे
रूपे विश्राम्यति परमार्थतः तत्राद्ये विमर्शेपि शिव
तत्वं द्वितीये विशेषतामप्युन्मेषरूपे सहमिदमि
तिसमधृततुलापुटन्यायेन यो विमर्शः स सदाशि
वताख्य ईश्वरभट्टारके चरइदंभावस्य व्याप्तलाभाम
लताहृतो विशेषः येयं तेहमिति इदमिति धि।
योतयोर्मायाप्रमातरि पृथगधिकरणत्वमहमि
ति ग्राहकः इदमिति च ग्राह्यं तन्निरासेन एकस्मि।
न्नेवाधिकरणे यन्संगमनं संवेधवस्तुरूपप्रथनेन तत्स
तीशुद्धविद्या तेशुद्धविद्यातो मायाप्रमातृगता।
याश्चैवतत्त्वपदाहमिममस्य यदधिकरणं भिन्ना
त्ररूपं तत्रेवेदं मधमहामायत्तितदा नस्याः स्फुट

मायाशक्तैवसाविद्येत्यस्मेविद्येश्वरायथा मायाप्र
मानरिसूक्ष्मादिरूपेणतूल्लसितेचिन्मात्रयवप्रसउ
रिकन्देरिचसतिचिदेकरूपेष्वपिभावेष्वयदवि।
द्रूपतयानन्दप्रकाशनलक्षणंस्वानंत्र्यस्याःशुद्धवि।
द्यामायाशक्त्यात्मस्यावेद्यभागभेदप्रकाशनात् न
यमायैवग्राहकस्यचिन्मात्रभागेनावटविपर्यासना
त् येनप्रकारेणविद्येश्वराभगवंतोनंनाद्यावंतते
तैरिस्फुटचिन्मात्रगृहीताहंभावःस्वतस्त्वभिन्नंवेद्यं
पश्यन्तिस्थ्याहेनवादिनामीश्वरःएवंग्राहकेस्वे
शानस्थेनमतृयामरमार्थरूपेग्राह्यविपर्यासनश।
क्तिःशुद्धविद्याविद्येश्वराणं ८ परेशाजृंभगवतःप
रमशिवस्याप्रह्रप्रभेदावभासनेसदाशिवेश्वरता
नत्रास्फुटत्वेरछाशक्तिरीश्वरस्यावाप्रियतेस्फुट
त्वेज्ञानशक्तिःप्ररूढिरभेदेग्राह्यविपर्यासेपिग्राह
कचिन्मात्रमायांविद्येश्वरेष्वक्रियाशक्तिःसाचपशु
प्रमातृष्वग्राहकग्राह्योभयविपर्याससंस्कारेतानि।

ई
प्र·ति
१४१
141

परदशाहिमाः परत्वंस्फुरणत्वंश्चनमापेताहमिति
अपरत्वमस्फुरणता॰ मापेदमिदमिति अत्रचतत्वद
येभावानांध्यामलाध्यामलरूपाणास्तुभयांशस्य
र्शीमयापरत्वमितिवेमभावनिष्ठादर्शानतस्तद्रूपा
नदवभासयितृमेतेस्यादिस्तुहमात्तस्येवेमवस्तु।
स्मारायात्वतन्निष्ठस्येवेदनदर्शास्मास्फुरद्वावियात्मत
मात्तवर्गापिष्ठात्तत्वंश्रीमदाभिवेश्वरभट्टारकतद्रूप।
नेतिसंक्षेपः ५ यदमेकेषांमनेअहमिमाच्छादको
योभागस्तत्प्रथाप्रथानाशुद्धविद्याश्वमेतत्मम्मेते
योमाविदंभागआच्छादनीयस्तस्य यदवभासते
तत्प्रथानाशुद्धविद्या अमयाहिसश्दसेशः केनभा
स्यतो मायायास्तत्रभावाज्ञावेवाशरीहमंगात्
अनपेवेयंशरीहास्महिंस्युपनश्दंतोभासयतितनः
शुद्धाभासनास्याविद्येति ननपवाशक्त्यमायाक
लत्वान्महामायेयंश्रीभीरवादिशुरुभिरुपदिष्टान
देनदाह मट्योरेवभावेशुकर्तृत्वोथात्मनोपिया।

वमंतव्योनत्वनाममात्रप्याद्भुमितवं यदाहुरेके
ब्रह्मविष्णुरुद्राद्यपितत्वमध्येकिंनगणितेनइति ॰
नामधेयांतरमप्यत्रतत्वहृदयेदर्शयति ईश्वरोबहि
रुन्मेषोनिमेषोंतःसदाशिवः यस्योन्मेषादुदयेजग
तःसत्रईश्वरतत्वमेवोन्मेषशब्देनोक्तंविश्वस्यहि।
स्फुटत्वेबाह्यत्वमुन्मेषणंनिमेषणंतुस्फुटतापाद
ने अंतःस्वरूपतोऽवेचनमितिनिमेषःसदाशिवतत्वंय
तोजगतःप्रलयइतिसूक्ष्मोयंस्पंदः परमेश्वरस्य।
चलस्यापिस्वप्रसिद्धचलनंनतायनिलक्षणः किं
विश्वत्वनात्मतयास्फुरद्रूपत्वात् परमेश्वरस्यहि।
परमार्थेनयतःशक्तयोयस्यत्वयामःकाचिच्छ
क्तिरन्यत्रज्ञानरशक्तिक्रोऽहीकारेऊर्ध्वंतीनिकटद्वा
उपासनापटस्यैवघटनात्मिकाकाचिदन्यापिहि
एषीस्वरूपमात्रनिष्ठाद्रयघटस्यैवसत्तात्मिका प
वेनिमेषोन्मेषशक्तीयवसदाशिवेश्वरौ तयोस्त्व
यिष्ठान्दैवतेऽपितथ्यानामः अयतदापिष्ठान्दै

ई
प्रत्य
१४२
142

हृत्तेपियदेतत्त्वस्यपरमार्थंप्रथनंतत्रविद्याशक्ति
व्यापारोयोगिज्ञानिप्रभृतिषुपशुप्रमातृषुतदेत
द्दर्शयति: तस्यैश्वर्यस्वभावस्यपशुभावेप्रकाशि।
का विद्याशक्तिः पशुभावेविपर्यासैकरसत्वलक्ष
णेयाशानीयतेस्वस्वतंत्रत्वेहस्पष्टस्फुटदर्शनभेदसम
पिजानेत्पूर्वोक्ताशुक्तिरलेनयदेतत्वैदैश्वर्यंशुक्कंतस्य
याप्रकाशिकापरमेश्वरशक्तिर्यत्वशात्केविदेव।
तापुत्कीराटत्मनदाप्रस्तात्यदयःकृतिनोभवन्ति
माविद्याशक्तिः अयमेववचषडवमारादिदृष्टीप्ण।
स्यादार्थस्यहृदयमावर्जयतिपत्तः अप्नेहस्मत्तुकेः
यतदानंतर्योविमेनचमायाजत्वनिरूपणानदारू
तिरोधानकरीमायाभिधापुनः मायाशक्तिःपुनर
विद्रूपेस्वात्मादोप्रमातृताभिमानेप्रवृत्फंदयतो।
भावानपिविन्मायाछेदेनाभिमानयंती सर्वथैवस्व
रूपंतिरोधयतिस्वात्मरणुतेविमोहितो भातितोधानम
त्रनविलयरूपंमंतव्यंयत्ककृमप्येवकमप्यभ्याग।

मेघुगणएयतेदोहितस्यापिगुरुमेज्ञादिनिदंनशा
यमपिनावरणमेव तिरोधानमावरणत्वंपस्फुट
यतिः भेदेनेककासमभातेः हुनयानामनीदिते स्
मेवद्वैशरीरेवामायाशक्तिविजृंभितेः सपुमेश्रा
लयेनेसभावसमायोचनावस्कूनमाकाशाकल्प
मनात्मत्त्वंवेनभावेचिनमहमिन्यात्मत्वेनवीदप
ते उच्छ्वनिः स्वमनादोवाहम्तुच्छसामितिशा
णेवाशुकल्पः स्थावरजंगमणिवत्सामस्त्रज्ञल।
नादोवाश्रणयवतेजः सम्बपहृहितः स्वछेदया।
शायकस्तावियप्रतिविंवनवतोवाबुद्दिरीभानिवि।
षपते ग्रंनरहंवेमिडः खिहमितिविंमायवस्यात्त
शरीरमेवष्टथिवीशायंकुपोहमित्यादिदपांदेस
त्यात्मतयाभातिसर्वेचैवेदंस्रुपादिवस्तुनमिथ्यात्र
सारमेवमाययैवतावदचिद्रूपतयाभासितंतर्थ
विथमेवतमदहमितिसेविदूपताभिनिवेशास्या
नेसंपादितमप्रशांतजडत्वभावमेवेति उक्तरनम

ई
प्रम
१५३
153

वस्तुसंपादनाद्भुतीत्वात्तद्रूपापरमेश्वरस्यमायाश
क्तिरिमेनद्विरंभनेश्वमेनेनदर्शितेवाग्रहणेनवैस
त्रणाणेस्तनयनदारादौनाममण्हंताभिनिवेशावि
षयत्वमसंख्यातेस्तुचयन्तिः नन्वचिद्रूपहादन्यात्मा
यदिस्तम्भादिस्तदात्मनायामावभिनिर्विश्यमानः
श्चिद्रूपएवेतिसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिविशिष्टैश्वर्यथ
मैवस्यादित्याशंकाह यस्मात्प्रमातास्तम्भादिःप्रमे
येव्यतिरेकिणि मातास्वमेयःसकालादिकंपंच
कैर्वेष्टितः स्यादैश्वर्यधर्मयोगःस्तम्भादेर्यस्तद्भि
नोऽभिनिविश्यमानोपिमेयतांजह्यात् तथाहिसति
प्रमेयमस्यनीलादिव्यतिरिक्ततयानभासेनयाव।
नीयःस्तम्भादिःप्रमाताकथितःसयावदेवस्वरूप
व्यतिरेकाभिमनेनीलादौप्रमेयेमाता तावदेव।
स्वयमपिमेयस्तेनपवसन्मामा मेयंहिमीयमान
त्वादेवपरिमितमितिनाहत्पादेवमेयांतराडयप
तेव्यतिरेकंननेवंचिद्रूपमपरिमितत्वात् परिमि

मितत्वंचसूक्ष्मादेरहंभावस्ययत्तदेवकालादियं
चकं तथाहिकालःक्रममात्रञ्चयत्प्रमातरिवि
जृंभमाणस्तदनुसारेणप्रमेयेपिप्रसरतियोहिले
शोभवंमस्यलोवमेभविष्यामिस्खलनर इमेवमा
त्मानंदेहतत्वंक्रमवंतमिवयरामृसन् तत्सद्ववा
विशिप्रमेयेपिभूतादितत्वंक्रमंप्रकाशयति अ
स्यसूक्ष्मादेर्जडस्यविद्याकिंचिज्ज्ञातोन्मीलनरूपा।
बुद्धिदर्पणसंक्रांतेभावराशिनीलसुखादिवि
विनक्तिकलाकिंचित्कर्तृत्वोपोवलनमयीका
र्येमज्ञावयतिकिंचिज्ज्ञानामिकिंचित्करोमीति
अत्रचांशेनतल्पाकिंचित्त्वेकस्मादिदमेवकिंचिदि
मत्रार्थोऽभिष्वंगरूपः प्रमातरिदेहादौप्रमेयेचवु
णारोपणामयश्चरागोव्याप्रियते नचैतद्बुद्धिगु।
तमवैराग्यमेवतद्धिसत्वेहितत्सद्धिप्रसादायोतं।
भवेत् अपिरागस्तुभवमेवबुद्धिधर्मोह्यकेपिव।
दृष्टोभिष्वंगः अत्रैवकस्मादभिष्वंगरूपमयमर्थोऽत्रै

ई
प्रत
१४४
144

यमनियम्यते इत्येवं कलाविद्याकालरागनियति
भिरिति प्रोतो माययापशूकृत इति स्वयं सर्वज्ञः सोऽपुनरवि
वितीर्णसर्वस्वराशिमध्यगतभागमात्रपर्वेक्षितो।
यमितः प्रमाता भाति इदानीमिदं किंचिज्ज्ञानान
इदंकुर्वाणोन्नरकोऽज्ञैववयस्मोऽहमितिपशोश्चभिन्न
विषयत्वमपिभवतिकदाचित् यथाग्रस्मन्नरको
पिनियमात्मकार्यते इतिपतेच्चप्रमातृत्वत्रतये
वमातीतितत्सैवशक्तिरूपाः प्रतिप्रमातृभिन्ना।
पवकदाचित्तनटमल्लप्रेक्षादावीश्वरेच्छयापकी
भेदेप्रपिनतेषामीश्वरेच्छातिरिक्तंनिजंकिमपि
जीवितमस्तीत्यसकृदुक्तंवक्ष्यतेच: ६ यदुक्तं।
मिदमित्यत्रप्रमेयेव्यतिरेकिणिमातेतितत्रनन्य।
मेयंदर्शयति त्रयोविंशतिधामेयंयत्कार्यकरण
त्मकं तत्सर्वविभागरूपकंप्रधानंमूलकारणम्
सत्कार्यकारणरूपंत्रयोविंशतिप्रकारंयस्मात्तस्य
मूलभूतंकारणंसर्वकार्यकारणविभागरूपप्रधा

नैनामतस्तत्सर्वमेयमितिसंबंधः योगिमैत्रनदीश्वर
प्रभृतीनांहिभूततन्मात्रकारणप्रधानवशीकारयो
गिनास्तर्वमेवप्रमेयं संसारिणामपिश्रुतमानाग
मादिदिशाप्रमेयमेवेतीयत्प्रमेयं कालादयस्तप्र
मेयाश्चपिप्रमानर्थैवलम्बाइतिप्रमातुशक्तिस्वभा
वत्वात्तन्नप्रमेयत्वेनरहावसरेप्रमातव्यतिरिक्त।
प्रमेयप्रस्तावात्मनिरापिताःवलस्तोस्त्वत्रयोयप्रमा
णापिप्रमेयपवसन्तप्रमाणीक्रियमाणश्चाक्षादि।
नप्रमेयताकस्माहोच्यते ॥ नन्वत्रत्रयोविंशतौकिं
कार्यंकिंकारणमित्याशंकाह त्रयोदशविधावा
ह्याभ्यंतःकारणावली कार्यवर्गस्त्वदशधास्य
लस्तदमतविभेदतः प्रमानःसर्वेकारणोपयोगतः
महाहंकारेन्द्रियदशाकरणानिनत्रबुद्धिव्यवसायस्व
मात्ममात्ररूपा ग्राह्यग्राहकाभिमानरूपोहंकारः
संकल्पादिकरणंमनःसंतःकरणंत्रिधा बुद्धोश
ह्याम्यवसायरूपायमुपयोगीनिर्बुद्धीन्द्रियाणि

६
ग्रस
१४५
145

पंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमिति कर्मेणिद्रपयो
गोनिपंचकर्मेंद्रियाणि तथाहि समागोग्रहणं हय।
मितिबाह्येविषयेयत्नत्रपाणिः पायुः पादइतिकर
णानि यत्नदेवांतः शरीरेयेनक्रियतेतन्नहांगिंद्रियेत
त्र देहेभ्रमणंमाविश्रांतिक्रियोपयेयस्तुपस्थः सर्वदे
हव्यापकानिपंचकर्मेंद्रियाणिदेहेकार्यविशेषात्म।
कानितेनच्छिन्नहस्तोवाग्भ्यामादयानःपाणि
नैवादत्ते एवमात्मनःकेवलेननस्फुटस्पर्शेणहस्ति
लाभस्थानत्वामेवांगुलिद्वयमीयस्थानसमर्थात्वात
इत्येवंकरणानित्रयोदशपंचांचकार्यत्वेपि अ।
साधारणेनकारणत्वेनव्यपदेशः स्थूलंकार्यंपृथ्वि
व्यप्तेजोवायुराकाशइतिपंचसूक्ष्ममेषामेवरूपं
गंधोरसोरूपंस्पर्शःशब्दइतितत्रैकैकगुणमा।
काशादिपंचकेकशब्दगुणेवैनिदर्शनभेदइदमुत्त
विविचिनोत्पत्योगमात्ततत्रस्थूलेविषमकर्मविभा
गस्यात्मायत्तोमति स्थलोपक्रमगुणकं तत्रएव

यायाभासायवमिश्रीभूयघटादिस्वलक्षणीभू।
ताः कर्मेन्द्रियैरुपलक्षिताः बुद्धीन्द्रियैरालोचिता
अन्तःकरणेन संकल्पिताभिमतनिश्चितरूपाविद्या
याविवेचिताः कालादिभिरनुरंजिताः प्रमातरि वि
श्राम्यन्तीतितान्मयं यतस्वविकल्पतः तत्र यथानेषु।
नेत्रालोकस्मरादिषु मयानिर्णीतमितीहात्रयथो
गीत्वंविस्मानितमितिशिवं ॥ आदितः १५२ १
तिश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्र
त्यभिज्ञावृत्तिविमर्शिन्यामागमाधिकारेतत्वनिरूप
णेनामप्रथममाह्निकं ॐ अविच्छिन्नस्वभावोपिवि
त्रैर्मातृकल्पनैः सहस्रंमंडलचक्रेयः प्रथयेत्तंस्तुम
शिवं एवं तत्वराशेर्निर्णीतेयत्तदंतर्भावेनोक्तम
पिमुख्यतयानिर्णेतव्यं प्रमातृतत्वं विततमनिर्णी
तं तत्रैतन्मातृतामात्रे माभू व्यानोविश्वात्मकः
परः स्मैतैविश्रान्तिस्थैकेषाह्निकान्तरंप्रस्तूयते त
याहि प्रमातृतत्वस्वरूपप्रत्यभिज्ञानमुपदिश्यते।

ई
प्रम
१४९
140

शास्त्रसहिहेयमुपादेयंचस्वभावंविद्वान्परमोपा
देयरूपंशिवस्वभावंस्वात्मानमभेदेनाविशंजीव।
न्नेवमुक्तोभवतीतितत्रश्लोकेनब्रलादित्रयस्वरू
पंततोपिहृयेनहेयोपादेयप्रमातृतत्वे ततस्तदुपयो
गिमलस्वरूपंनद्यान्तेचप्रमातृभेदंश्लोकसप्तकेनद्व
येनसमावेशस्वरूपंश्लोकपंचकेनप्रमातुरेवस्तु
न्यानवस्थाःज्ञेयएणतामेहेयोपादेयविभागेनित्र
पयतीत्याभिकसामर्थ्यं ग्रकार्थस्तनिरूपिते न
द्वैतन्मातृतामात्रशिवैतोहृद्योपिदेवतं भिन्नप्रमेय।
प्रसरेबलविस्ववविस्थितेः तत्रेतिपदंश्रुतेस्मित्रा
गसमिहेप्रमातुगतेचतत्वस्वरूपेसतियदेतत्का
लादिपंकेचवेष्टितंप्रमातृतारूपेनदेवयस्याशुद्ध
शुपसंकुचितप्रमेयजातंभवतिदशायांसंहृगाख्या
यांतस्यामपिशातृदेवतानांतदृशासंपादनेनमे
पासकलोकंस्पतदृशादानेन तद्दशाध्यानावेस
समापन्नमस्ताभिमुख्यसंपादनेनचभजमानोभ

ठारकईश्वरएवरुद्रोभगवान्मोमायायदेपिशाण
पानात्मकथमौथमस्त्यैंडदिननिशादिविस्तृक
मध्यमज्योतीरूपप्रमात्स्वरूपस्पर्शाउन्मीलित
तृतीयेनेत्रेभिन्नस्तत्प्रमेयस्यप्रसरेसंपादनेऽपिश
न्तदेवतांत्वभजन् स्वलाप्रसरेतौभिन्नेप्रमेयेतत्सं।
नाश्रवहृणालत्तणेप्रसरेपिपश्चात्तदेवताविसृः त्र
नएवतयोः प्रमेयप्रसररूपस्यदेनीलमिमेवंप्रका
शात्मनःप्रायामादहमितिप्रमात्तदशावेशास्व
त्वात्रतृतीयनेत्रोन्मीलने देवैनेवचदेवतं प्रसर
नमन्तिःसंतानस्य १ यदेतन्मात्रतामात्रसुकेतस
विभागमागमिकंचसंतताभेदनिरूपयतिः पश्च
मानामायोयः संसारीकर्मबंधनः विद्याभिज्ञापि
नैश्वर्यश्चिद्घनोमुक्तउच्यते स्वांगरूपेषुभावेषुप्र
मातोकथ्यतेपतिः मायातोभेदिषुक्लेशाकर्म।
दिकलुषःपशुः मायया योविमोहितः प्रतएव
कर्माणिस्वात्मनोबंधकान्यभिमन्यमानपश्चरति

ई
प्रम
१५०
147

कालादिवेष्टितः सूक्ष्मादिशरीरमात्मानं संसरतीत्यतः सं
सारी देहेपि स्वरूपसादृश्यं वाल्ययौवनादिष्वनुव
र्त्तयन्संसरतीव बुद्ध्यादेस्तु जन्मान्तरेपि संसरणे
यथात्तु स्वस्वप्रकाशनशक्त्यात्मस्वभिव्यक्तापदेशापिन
मैश्वर्यं यस्मान्नपवशारीराद्यपि विधमपि संवेदन
मेवाभिमन्यमानो नत्वपवविदेकघनात्माचिद्रूपश्चा
भिव्यक्तस्वमायस्य स्वरूपं स पुनर्जन्मबन्धविरहाद्देहे
पिस्थितो मुक्त इति व्यपदेशयोग्यः यतितेन्नशिवा।
पकवचन इति कः ज्ञानो मुक्तः भूतसर्वगमाश्रमात्रे
नरोयेन यामुक्तः शिवइति व्यवहारः यस्मात्सो मुक्त
स्वभावो भोगवदभिमन्यमानः अभिसीनइति सतेः।
सो स्वामी स्वरूपपरमार्थसमर्पणाद्यपालक इति
पतिरूपदेहः शास्त्रमायाशक्तिकृतनामभेदात्म
नितिकानेवसतो यदाभिमीते नदानेरेवसैयः।
पाशानैः वाधितइति पशुरुक्तः तथा हि वैपरा।
शिवशादेवस्यविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा

दयः क्लेशा धर्माधर्मादिरूपाणि कर्माण्याप्रादिप
दादाशयरूपा वासनाफलभोगरूपो विपाक इति
कालत्रयमनेन प्रकारेण यतः पापिनहामपुरिमके
यद्दैवेन मश्याद्रूपेन देवागमपुत्रिविधं मलमिमाह
स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्य स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता द्विधा
णवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः भिन्नवेद्यप्रथ
त्रैव मायाख्यं जन्मभोगदं कर्तर्यबोधे कार्मं तु मा
याशक्त्यैव तत्त्रयं इह ज्ञानात्मकत्वेनावस्थितस्व
स्य स्वरूपेन स्यापहारेनानामाणवं मलं येनासावणु
संकुचितो जातः तत्र स्वरूपस्य निमीलनं संकोच
तस्य तेन बोधरूपे कर्तृत्वलक्षणस्य स्वातंत्र्यात्मनः
स्वरूपान्तरस्य निमीलने विपर्ययो वैरूप्यं यथापि।
आणवं मलं स्वरूपापहानिरूपमेकमेवात्रैवेति
समाणवं मलं द्विप्रकारं स्वरूपसंकोचे हेतौ भिन्न
स्य प्रथनेन तस्य मायीयमिति संज्ञामात्रं मायो।
क्तत्वेन हि मायीयता मलत्रयस्यापि तत्रैव कर्तर्यबो

ई
प्रम
१४८
148

यद्रूपस्यदेहादेर्भिन्नैवयद्यप्यनेनस्वनिर्मितार्थगतरूपैर्कं
न्सेमलेयतोजन्मभोगस्यचनियतावधिक इति
जात्यायुर्भोगफलकैर्मैस्तत्कंभवति अथैषांमल
नांविविक्तविषयनिरूपणान्तद्रूपंस्फुटीकर्त्ते।
स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्यस्मिन्मस्यभागस्यतावद्विधयमा
ह शुद्धबोधात्मकत्वेपियेषांनोत्तमकर्तृता नि
र्मिताःस्वात्मनोभिन्नाभद्धात्तकर्तृतामयात् पशोरि
न्मात्रमेवपरमार्थोऽनन्वदृमितिस्वात्मविश्रामानंद
रूपपरमस्वातंत्र्येनेपरमेस्वरेणतथानिर्मिताःस्वा
त्मनःसकाशाद्व्यतिरिक्ताःअत्रहेतुःकर्तृत्वायात्
त्तमस्वातंत्र्यलक्षणायास्त्रमयादभार्भवात्परमेश्व
रस्यशुभस्वातंत्र्याविप्रुक्तबोधरूपत्वमिस्मभिप्रा।
यशेषः ९ नत्वस्माद्विनोभवत्वपरमेश्वरात्तेषांभिन्नत्व
मस्तोऽस्मन्नत्वकथंभेदःबोधरूपस्यव्यापित्वनिमत्व
कृतस्यचदेशकालाभेदस्यसमानत्वादन्योऽन्यभेदा
भावेपिचानिर्मितास्मेइतिकथंचइत्यवचनमिमाशं

कांचयोऽहमिति बोधादिलक्षणैकोपितेषाममो।
माभिन्नता तत्रेश्वरेच्छाभेदेननेचविज्ञानकेवलाः
इहादिसर्वज्ञाद्यनिहतशक्तिः परमेश्वरपवहिता।
या तुष्टुस्त्वथातथाभवतिनत्वमः कश्चित्परमा
र्थतोऽस्तीतिश्रसकृडक्तं ततश्चव्यापकनिमवोध
स्वभावोप्यहंभेदेननिर्भासेश्वमेवंभूतेनेश्वरेच्छावे
शेषेणतेषांशरीरादिसंबंतप्रमातृपदोत्तीणा।
नोबोधत्वनित्यत्वविशुद्धादिधर्मजातस्यैकोप्यनोम
भेदः तेच्चघ्नाख्येविज्ञानकेवलाः उक्ताख्यत्वविज्ञा।
नकेवलो मलेकयुक्तः इत्यादौविज्ञानंबोधात्मकेरू
पकेवलंस्यान्तेत्यविरहितमेषामितिः ८ एवंस्वा
तंत्र्यहानिबोधस्यसमस्यभागस्यविज्ञानाकलविष
यत्वात्स्वतंत्र्यस्याप्यबोधत्वइत्यहमेषांविषय।
यश्चदर्शनेनतस्यहयातिः स्मृताथबोधरूपास्त्वकर्तो
रः प्रलयाकलाः तेषांकर्मामलेप्यस्तिमायीया।
स्वैविकल्पितः स्वमेजडत्वादबोधरूपेपमवयादिवा।

६
प्रम
१४९
149

प्राणेबुद्धौवायेषामहमितिचस्वकारयोगात् क
र्तृत्वंतेप्रलयेनकृताः सकलाःकलातत्त्वोपल
क्षितकरणकार्यरहिताः अवोधरूपाःकर्तारश्च
प्रलयावधिहितेनतथाभूतानन्तरकालेतत्कार्य
कारणसंवद्धाएवभवंति यतस्तेषांनकेवलस्तु
क्तरूपस्त्राणवएवमलोयावत्कामोपिवासनात्से
स्कारस्वरूपोधर्माधर्मात्मैवचयेवेभिन्नवेद्यत्वाभे
षांसानसंमसंवेद्यत्वरूपस्तुमपदे अपवेद्यत्वेन
भवतितेनमायीयोमलपंचविकलितोप्यवस्थि
तविषयत्वेनतथाहिकेपिस्मादिभागविश्रांते
गाप्तनिश्चाजतीकृताः अपवेद्यसुषुमपदभाजः
अनेनतुद्धादिनिष्ठाः सुखदुःखविषयसामान्या
त्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः संवेद्यसेषुमप
दलीनाः स्थूलदेहेंद्रियात्मककार्यकरणवियो
गरूपंतप्रलयाकललक्षणंसर्वेषांतत्त्वं ८ एवंस्व
तंत्र्यमाप्यबोधतेमेवसंपन्नाःस्फुटीकृतः प्रसंगाश्च

कान्तमलस्यविषयोदर्शितः मायामलस्यचपा।
द्विकत्वमुक्तं अधुनापुनराणवकान्तमलत्वया।
भावेपिसृष्टोस्तिमायाख्यस्यमलस्यविषयइतिद।
र्शयतिः वोधानामपिकर्तृत्वजुषांकान्तमलदतो
भिन्नेवेद्यजुषांमायामलोविद्येश्वराश्चैतः येचिन्म
त्रमेवात्मतयापश्यंतिअहमितिचमत्कारोल्लासा।
त्कर्तारस्तन्नयत्वसर्वज्ञः सर्वकर्तारश्चतेविद्येश्वराः
किंतत्तत्करणभुवनादियदेषांवेद्यतयाकार्यं।
तयाचभातितत्कुविंदपटदृष्ट्याभिन्नमेवमादित
स्तिविद्येश्वराणांमायाख्यमलयोगः ९ अथमा
लत्रयस्यापियोगपद्येनयोविषयस्तंदर्शयितुमा
ह देवादीनांचसर्वेषांभविनांत्रिविधंमलं तत्रा।
पिकर्ममेवैकंमुख्यंसंसारकारणं इहविद्येश्वर
विज्ञानाकलास्तावत्प्रभविनः मायांनाधातिक्र
मणात्प्रलयाकलाअपिकंचित्कालमविद्यमा।
नभवः येत्वेतेमायानत्वांतरालपतिर्वर्तिनोदेवाद।

ई
प्र
१५०
150

यःस्थावरान्ताश्चनदेशाध्वशास्त्रेषुपरिगणितास्ते।
सर्वेभविनःसंसारिणः तेषांचत्रयोपिपुंगणमलाः
ननुमलत्रयमध्येकतमोमलःसंसरणमेषांसंपा।
दयेदत्राहतत्रापितेषुत्रिष्वपिसत्सुकार्ममलेषु।
ख्यातयासन्निपत्यसंसरणेकारणंयथोक्तंकर्मतत्त्व
शरीरवाणीविषयाःकरणानिचेति ननुकरणाद्वि
षयसंवेद्यपर्यवर्तमानोभविष्यश्चनवरतेश्चेवथ
नोवर्तमानःसंसरणमुच्यते आणवमायामलौतु
यद्यपिननकारणंसंसारेतथापिकार्मेणविनातौ
देहादिविचित्रभावाभिनिर्वर्तनेनशक्तिसूक्ष्मौविज्ञा
नाकलादिष्वितिमुख्यकान्तमेवमलंसंसारकार
णं नत्वनत्रशास्त्रेगणपते अनयवनतउपपत्त्येहभेद
तत्तावदंसंसरणसोपानपदंवंधश्मापायेनकर्म
वंधाभिमानपरिहानिरेवयत्नतः सांख्यपुराणभार
नादिशास्त्रेषूपदिश्यते एवंमलत्रयस्यैकैकभेदे
स्त्रिभिन्नविभेदेस्त्रिभिस्त्रिभिर्भेदनेकेनेतिसमस्तप्रमातार

तन्निष्ठं निजस्वावशात्सेशिवादिसकलान्तानां स्वशक्ति
मतः सप्रमेयकेन ज्ञाप्यवान्तरभेदेन स्वगुणमुख्येनाभे
देन विकल्पस्वगुम्फयता द्विभेदेन चानन्तप्रकारत्वभे
ति ॥ अस्य च मलत्रयस्याणवतिरोभावभेदात्समावि
एणाप्रकारद्वयमिति दर्शयति कालोद्दलितमनस्व
चितत्वकर्तृतामये अचिद्रूपस्य प्रमादेर्न्मितं स्वगुणेन
यास्थितं मुख्येन कर्तृतायाश्चवोधस्य च चिदात्मनः
प्रमातोर्न्गुणेन ज्ञानं तत्समावेशलक्षणं यतश्चैत
यत्रिदशादीनां भविनां चैतन्मकर्तृताशस्यप्राधा
न्यान्मलेनंसंविज्ञागस्य निमज्जितत्वात्कर्तृतामयं
चिद्रूपस्य तत्वस्यातंत्र्यंकलाख्येन परमेश्वरशक्त्यात्म
नान्तत्वेनोपदलितमनुग्राणितं मेलनमकर्तृतत्व
उद्वोधितं प्रमादेन्देहपर्यन्तस्य मायाप्रमातुः संवे
पितस्वगुणत्वेनाप्रधानत्वेनस्थितं यतोमितमिदंता
पन्नदेहादिप्रमातृप्रमेयभागनिमग्नत्वात् प्रमेयं
योगोमायः स्वात्वीयस्त्रपितोयः सर्वत्रपरहितः मोह

ई
श्रम
१५१
151

मिति इदंतैर्वा नैलीनाहंभावासंस्कारिणं परिस्फुर
तिसंयज्ञाग्रन्सान स्वप्रमत्र्णसंस्कारावस्था यदात्र
केऽउन्नपदेशाभिमतेनैवाहंभावेन स्वातंत्र्यात्मना
व्यापकत्वनित्यत्वादिधर्मपरामर्शात्मनि विदध
ता ततः सूक्ष्मादेः श्रमयाउन्मेज्येवास्ते तदानयो
नीनावस्था यदापि परामृष्टतथाऽपि तद्वैभवनित्ये
श्वर्यादिधर्मसंभेदेनैवाहंभावेन सूक्ष्मादिदेहस्था।
त्वेते सिद्धरसयोगेनविध्यातेनतदात्म्यांतर्धदशायां
तदपि श्रेमयुतामंजनीवमेयंतव्यपि जीवन्मुक्ता
वस्था समावेशः स्वकाशास्त्रे समग्गावेशनमेव
हि तत्रतत्र यथान्ते तत्विद्वयेन्नपदेशांतराणि । य
थागीतं मय्यावेश्य मनो ये मामिति अथावेशोऽ
न्यैर्वितैनशाक्तोऽपि स्मादिवसमावेशपल्लवापव
चश्मि हदेहादिप्रमात्रभागप्रबेक्ती भावनात्रश्च।
ण्णाताः परमेश्वरस्तनिश्चणामसृजाध्यान समाधि
प्रभृतयकर्मप्रपंचाः यद्धीनमपि अभ्यासेष्यस।

मर्थोस्मिसत्कर्मपरमेश्वेति देहपातेत्तुपरमे।
श्वरएवैकरमशक्तिकः ऊक्तकथंसमाविशेत् न
देनदाह्यस्तुनः कर्तृतायास्तुख्येवंतत्तोनरीयक
स्वसूमादेगुणभावलक्षिस्याद्विद्युपगुणीभूतेत्वे
नेत्रास्मातावेयंतेनमलव्यापारस्यापहस्तनास्वि
तोयोऽपरोणात्मभागोरोयलक्षणोमलेनमहे
तोभूतस्याप्युक्तेर्मग्नत्वेनस्तुख्येवंयस्मकर्तृताया
स्तुख्येवस्तुम्यग्नताइहमेवतानमहतानामकमल
प्रतिपदत्तादेतत्स्तुख्येवंसमावेशस्यलक्षणंये।
नदेहस्थितोपपतिरितिसुकश्चनिशास्त्रेप्तकः १८
नन्वेवंपर्क्षुः समावेशात्मिकावयंतदत्तीनरूपा।
भवत्तृदशापशोस्तुकथंस्वशुमस्वमजायहृष्याभे
दस्यागमेपुक्तंइत्यांशंकायास्वशुमस्वरूपमेवता।
वदाववेद्यलोकत्रयेणः सूमेतुक्त्यायभावात्ममहं
नाकर्तृतायदे प्रस्फुटतरूपसंस्काररमात्रिणिस्तेय
सूमता साक्षात्संगतरोहितिः प्राणादिप्रेरका

ई
प्र
१५२
152

मनाजीवनाख्याथवा प्राणेहन्ताप्रत्ययैकात्मिका
तावन्मात्रस्थितौ प्रोक्तं सौषुप्तं प्रलयोपमं सवेद्य
मपवेद्यं च मायामलयुतापुनः २ इह चित्तत्वं स्वस्व
रूपमाच्छादयज्ज्ञेयरूपेण बुद्ध्यादिना देहान्तेन च
टादिना वा भासते एकमेव चेदं स्थानं त्र्यविजृम्भि
तेन न तत्र वास्तवः क्रमो वा भेदो वा न त्रापि तत्स्थानं
त्र्यात्मकमस्य भेदस्याभासनेन तदेवं स्थिते यस्मिन्नव
सरे स्वरूपाच्छादनमभूः स एवोन्तरभागोन्तरासं
कीर्णो यदा विश्राम्यति तदुदयानान्तरध्येसा
धाप्रलये स्वतन्त्रनादरणाद्वा निद्रासमापिसुखौ
दाविवन्तेव चाहन्तारूपं कर्तृतायाः पदे परामर्शे
स्फुटत्वात्स्वरूपात्मना संस्कारेण शुद्धेन वेद्यपदवी
मशोभिनवस्फुर्को भवति तदा सवेद्यावस्थानेमेवयराम
र्शशेषानेपवितिनिषेध्यबुद्ध्यादिविषयस्पष्ट
परामर्शसंभेदापि अवयंभाविनिषेध्ययोग्याद
किंचनेदमिमेवंभूतपरामर्शवद्दीक्षतनसामान्या

कारनिषेध्यानपवसंस्कारशेषीकृतनेत्रेयत्नणाः
सूक्ष्मरूपमुच्यते तथाविधेषु ब्रह्मादीनां देहादिनी।
लोकानामभावरूपेसूक्ष्ममनमुच्यतेयतस्तत्रेत्या
नांसूक्ष्मानाभावरूपतांसंस्कारशेषतस्यमेवाहिंस
वैत्राभावोनतस्यनोसर्वात्मनाविनाशः तत्रैवसू
नेप्रमातरिसमवेताप्राणापानसमानोदानव्या
नात्मकेवायुवक्रेप्रेरणात्मिकाशक्तिः साचवि
याकलयोः प्रपंचस्तोयोक्रमेणबुद्धीन्द्रियक
र्मेन्द्रियवर्गात्मयोरत्नवोद्भूतिबोधाहितयोः प्रा
ह्याभ्यालोचनशाद्याभिव्यक्तिस्थानाभिहननादि
काहृतिः तदुक्तं सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्या
वायवः पंचेति एवंसूक्ष्मेपवाहनादवक्रेयोद्व
लिनाजीवनमितिमसूक्ष्मएवजीवः संसरतिय
दिवाइन्द्रियशक्तीनामेवयाश्रेतरीसाधारणप्रा
णेनात्मिकाप्राणशब्दवाच्याप्राणादिमारुतवि
शेषप्रेरणामयीसैवाहमित्यभिमानाज्जीवनंन

ई
श्रम
१५२
153

दाप्राणएवजीवःसंसारीसएवसूक्ष्मःप्राणस्त्वर्थे
ष्टकशब्दवाच्यःप्राणादिपंचकेबुद्धीन्द्रियवर्गःक
र्मेन्द्रियगणोनिश्चयात्मिकाचयतोधीर्ज्ञेयेतितत्र
मात्रपंचकेमनोहंकृद्बुद्धयइत्यनेनमात्रोदयरूपे·
णमनोहंकृद्बुद्धीश्चमिलाप्यइतिचवदंनएवंयद्भया
त्मकंपुर्यष्टकंतावदेववस्तुद्वयाविश्रान्तिस्तस्यांस
त्यांयदहंतास्पष्टमायावोध्यलक्षणंभावरूपंक·
र्वक्रियास्वभावेनसोशुभेमलेनद्विप्रमानास्पष्टम
कल्यानस्पष्टमःस्वातन्त्रिमजेनेनस्पष्टस्पष्टमस्तस
भावःकर्मवेति तत्रसूक्ष्मसोशुभेनकिंचिद्भानिरि
क्तैवयथिमनिमायीयमलाभावादयंवेद्यतेतत् श्र
णस्पष्टमेनस्पर्शेकृतनस्मत्रावंडःस्वादेर्भावात्मा
यात्वमस्तिमलमितिसंवेद्यतेतत् एवंगाढगाढ
स्पष्टमदिनयवस्तलयोपिमेनवाःसपरंदेहादि
प्रध्वंसात्तुदयकृतःचिरतरकालस्थस्पष्टमतेदेहा
यनादरकृतमपिस्वकालेवेतिविशेषःतत्रापिप्र

सद्भूतं विज्ञायान्तदोषकृतं तन्मूर्छा इत्यनेन मदोन्मादा
दिस्थानेन व्याकृतं समाधिविभागावान्तरभेदाः केचि
त्समाधिस्वरूपं सर्वेव यममेयमवमभिनिष्पन्नाः १५
नन्वेवं स्फुटवैशद्यविनिर्मुक्ता स्वप्नावस्थान्तस्व
सजाग्रद्दशायास्तु स्फुटवैशद्यावभासयोर्गिमोः को
भेद इत्याशंक्य श्लोकद्वयेन भेदमाह मनोमात्रपथे
प्यदृविषयत्वेन विभ्रमात् स्पष्टावभासाभावान्नो
स्वप्नः समपदं मतं सर्वाक्षगोचरत्वेन यातवासन
यास्थिरा स्वप्नः साधारणी सर्वेषु मानवेणे सजागर
बाह्येन्द्रियापिधानानि चक्षुर्गोलकादीनि निमी
लितानि निद्रायमानस्य लक्ष्यन्ते न च तेषु निमीलि
तेषु बाह्येन्द्रियग्रहणव्यापारो दृष्टः तेन स्वप्नोपवम
नोमार्गे रूपस्पर्शादयो भावाश्च तद्ग्रहणसमृद्धिवितेन
स्वप्ने न तु षाभासनयोग्याः परमिषेरेण स्तम्भं तेन द
श्यानानि दृष्टस्यैव दर्शनादिष्टस्यापि देशकालांतरादि
योगेन स्वप्नपवमनोमात्रस्थितत्वादेवनस्वमात्रेतरसा

ई
प्रमः
१५४
154

धारणेयंसिद्धिः यत्नतच्चाहेंद्रियविषयत्वंप्रमात्रंतर
साधारण्यंयावच्चकालिनयद्यपियावज्ज्ञानिनावनैष्व
वनत्यापुनरकालेश्ववुद्धसननैश्येतिपरामर्शेनतद्
पेनिर्म्मूत्तेनैनावभातीतिभ्रांतम् यानिहिप्रमाणांन
राणिसमेसेंद्रियाणिचभांतिपतानिप्रबोधका॰
लभाविभिरेवचैनैरभिज्ञानिनिश्चयःप्रबोधकाले
चनैनैश्येतिनिश्चयात्तुहृनिरपेक्षैतैवचैनभोयमपि
भ्रांतमुच्यते भ्रांतत्वमेवचास्थैर्यम् एवमिंद्रियावि॰
षयत्वेनैवसाधारणत्वमादिमम् विभ्रमेणैवचास्थै
र्यमितिस्वकंठेननज्ञात्रन्यनितयोगिधर्मनिरूपणा
वसरेपिनदर्शितं यंचभूतायासिद्धिः मापाशोः स्वभ
समयेभावान्स्वमपदेस्वमकालेविषइयतितथाभू॰
तविषयंप्रमात्रंस्वमकालेविषयइतितथाभूत॰
विषयेंद्रियदर्शकस्योपलक्षणं यत्रत्ववाद्यादिवि॰
षयेसर्वप्रमातृसाधारणत्वंचनिश्चयात्तुहृस्याबाधा
रहितथापरमार्थत्वेनैवचकालिनतपवैस्थैर्यविष

यस्यसाक्षिः पश्योजागरः नहिद्वयंप्रमातृत्वंजाग
रावस्थेतियावत् यावस्थात्रवृत्तिस्थैर्येनिश्चयस्यव
काशितावज्जागरः नन्मध्यापवनिश्चयात्रवृत्तिनिर्मु
लनात्वमहसवभासमसारत्वानस्यतोखमेपिदीर्घ
यत्रसमंतरंसतदपेक्षयाजाग्रदेव जाग्रदभिमतम
पिवादीर्घदीर्घकालांतरेनिश्चयात्रवृत्तिनिरोधा।
जाग्रदेतदपेक्षयापेवेतिमंतव्यं ७ श्वासेतिसू।
णोहेयत्वप्रदर्शनेनतयोवस्थानः प्रभृतिनपादे।
यतेस्वचयति हेयात्रयीणांप्राणादेः प्राथामल्क
न्हेनात्रयेण नह्यतोपचयप्राथमुखेडः खादियोगव
यत्रायेप्रमातामागोपादानवदिच्छाप्रयत्नाधि।
केपरिलेकेशांपश्यतिनदेवास्यहेयतयाभातिस्वा
स्पडः खियोगवेविद्याणिवक्तनः नश्चेनदवस्थात्र
येसंभवति यतः कन्देनात्रपंस्वात्मविष्यांमान्नेमो
मेसुखलक्षणमानंदैकघनेयस्मिन्मयेवस्तुस्वयदा
प्राणादिवृत्तिसमुत्पद्यमानकदेहादिभूमिस्तरण।

ई तामभ्येति तदा तस्मिन्नगुणीभूते प्राणादेः प्राधान्ये
प्रति स्फुरति तथा च तस्य चिद्रूपस्य यथा यथा हानिस्त
१५५ था तथा दुःखोपचयः यथा यथा किञ्चिदुन्मज्जनं त
155 था तथा सुखोपचयः तथा हि बुभुक्षाकाले प्राण
स्यैवोद्रेकाद्दुःखं तस्मात् तस्य मग्नभावाद् दहनोद्रेके सु
खं पर्वेश्मं तस्य संदने देहप्राधान्यमप्राधान्ये संतत्वे य
त्नसमावेशात् तत्तत्स्य तत्तत्काले दुःखानुदयप
वप्रदाहदुर्वलोपि तदाक्रमण्यतः कार्ये प्रवर्तते
आह्लादे परबुभुक्षां च तथा योनिवृत्तिनशतिपवे
प्राणादेः प्राधान्ये कर्तृतायां त्रुणभावे सुखदुःख
वैचित्र्यशतयोगः प्रयामभूमिरिति जाग्रत्स्वप्नसु
षुप्तेषु प्राणादिप्राधान्ये कर्तृत्वान्मग्नभाव प्राप्तीति त
त्रयेष्वेव देहेयं कर्तृत्वात् प्राधान्यमात्मकोपानवलयं त्रयान्म
भूतितत्त्वैश्वर्यात्मकतत्र्यातीतदशान्तस्तुपादेयमेक
रसानन्दघनस्वभावलाभेऽपादित्सा निकामावेव
षडवीतिश्रमप्रमाणादिनिनामर्थं ९ ततु प्राणादि

प्राधान्ये हेयतायां कारणमुक्तं तच्च जाग्रदादित्र
येप्यवनहि तद्योदेतदभावात्तत्समावेशे शून्या
नानुपपत्तिरिति श्लोकद्वयेन शंकां परिहरति॥
प्राणापानमयः प्राणः प्रत्येकं स्वप्नजाग्रतोः। त
च्छेदात्मा समानाख्यः सौषुप्ते विषुवत्स्विव॥ मध्ये
र्ध्वगत्युदानाख्यस्तुर्ये सोऽनलमयः विज्ञानकालेऽ
त्रेषो व्यानो विश्वात्मकपरः॥ प्राण इति प्राणनरूपा
जीवनस्वभावा येयं चिद्रूपसंस्थितिस्तावत्सा
मान्यपरिस्पन्दरूपा देहप्राणादेरचेतनस्य चेतना
यमानतासंपादनात्मिका इति स्थितं तत्रारोप
सारा सती विकल्परूपपरामर्शमयी सैव प्राणादि
विशेषात्मतायं वक्तरूपतां भजते तत्र किं विजृम्भणी
कवि मनन्तीव प्रश्वासनिश्वासरूपा क्रमेण प्राण
त्वमपानत्वं च विशेषं दर्शयति तदिदं विशेषद्व
यं जाग्रति तावत्स्फुटमेव देहात्मसम्यविषये विश्रां
तेः प्राणापानयोः स्फुरणत्वात् स्वप्नेपि तद्द्वयमस्त्ये

ई प्रम १५८

158

वस्वपतोपिहिप्राणापानौनिर्गमप्रवेशात्मनौस्फु
टमेवापेक्षणलक्ष्येते स्वयमेवचवेद्यसंवेदनात्म्या।
गोपादानरूपास्थितिः संवेद्यतेएवतेनप्राणना
प्राणापानविषोषद्वयमयीजाग्रतितथास्वप्ने
स्वप्नंस्वप्नःतदेवतत्यदासन्नतांसुषुप्तंभवति तदासु
षुप्तःप्रमातानामेदंसौषुप्तंपदंतद्विविधमपिसमा
नरूपंविशेषंप्राणोयस्तोकंकरोति सवेद्यमेतावत्सु
षुप्ते यद्यपिप्राणापानसंदेलक्ष्यते तथापितयो
र्मध्येयाविश्रान्तिर्हृदयस्तदेवैरिनिद्वियेप्रदेशेतदे
वसुप्तंतस्यसुषुप्तमिति तत्रप्राणापानयोर्यश्छेदो
विश्रान्तिंकंचित्कालंतदात्मासकलरसादिवर्गस्या
धोधरतिर्यक्त्वसमानीकरणव्यापारात्मानतपवह।
त्समविकासदानात्स्वरूपीतजरजकारीसमानोदि
नरात्रिरूपयोःप्राणापानयोःकंचित्कालंसाम्यादि
च्छेदनाच्चविषुवत्कालतत्वःविषुवंमिसमानी।
करणमर्हतीति तदर्हमितिवत्तिःतयमायेवतेरव

वचावयहस्रुद्गतोनिवर्त्तनइतिश्रयोगात् तदिच्छायामि
हैनचाचनिकेविशेषंगादिनराजिनहृनाथिकनबल
त्वेणामवर्त्तिश्वरययविरतमितिशनरिविषुवत् तत्र
चविषुवतिमिच्छियमानस्यप्राणापानस्यसंस्कारव्रप
तयासद्भावः सैवहिविच्छेदोनतुसर्वात्मनानाशोऽति
इत्युक्रमसकृत् ततश्चहानादानयोर्वीजत्त्वपनास्व
त्रुभिरयतिचसर्वाः प्रलयाकलांनः पशुवर्गः यदात
माप्राणनाहृतिर्वीमदत्तिणमार्गोविलीभावयंती
मध्यत्त्वेणैवोनप्रवहतिनदानस्यवहणेसकलस्य
भेदस्याभेदस्यारनादानलत्वेणविलापनमापयानम
वस्तिमिषोविदधती उदानवृत्तिर्विज्ञानकलादारम्
सदाशिवांतेसाचव्यक्तौत्मिकादशामायोर्द्वहिविर्
नाकलाइतिततःप्रभृतिगलनेप्रवर्त्तते विलीनेत्व
भेदेसर्वविषयराशित्त्वपनलक्षणनभुवनवर्गात्मकदेह
ध्यापारत्त्वयणप्राणहतिर्व्यानत्त्वपाविषात्मकपरंशि
वोचिनातर्यातीनत्त्वपाप्राणपवसमानाप्राणापान

ई
प्रत्य
१५०
153

रूपः समानरूप उदानरूपो व्यानरूपश्चेति समानाधिक
रण्यात् विज्ञानाकलस्यासौ मंत्रस्यासौ वर्गोपिद्वया।
ईशस्य सदाशिवस्य रूपो योसावि निनदानः यत उ
क्तं भवति यद्यपि नदीन्नदनीनयोरण्यस्ति प्राणनास्य।
थाजीवनसम्भूत्यानसचात्रुपपनेस्तथापिभेदोप।
संहारेणाभेदविश्रांतिप्रायामादनयोर्दशयोः स्वव
डः खेदादिवैचित्र्याद्योगादेकचनस्यात्मविश्रांमात्म
कपरमानंदमयत्वेनोपादेयत्वेनवस्तुमादौनसंस्कार
रूपत्वास्फुटवैयावभासरूपस्यभेदस्याविद्यमानत्वा।
दस्तिस्तावडः खेदादिवैचित्र्यमितिहेयत्वेनोक्तप्रक्रमं।
क्तं हेयात्रयीयमित्यादिभगवतस्थविशेषशरीरस्यप्रा
णापानसमानोदानव्यानरूपतेयेवसकलगतोह्या
सप्रवेशप्रलयाकालविज्ञानाकलादिवर्गसदाशि
वरूपतास्यष्ठेननदर्शितं यथोक्तं षड्विंशदात्मके
विश्वं शंभोः प्राणादिशात्करोतीति २० इतिश्रीमदा।
चार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाया

त्रविमर्शिन्यामागमाधिकारेतत्त्वनिरूपणंद्विती
यमाह्निकं ॥ १ ॥ अनंतमानमेयादिवैचित्र्याभेदभा
सिनं आत्मानंयःप्रथयतिभक्तानांतंस्तुमःशिवम्
एवंस्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धंमहेश्वरस्वरूपंज्ञान
स्वरूपंयद्दीपिकारूपेणवितत्यनिर्णीतंतदेवसंक्षे
पेणशिष्यबुद्धिषुनिवेशयितुमागमार्थसंग्रहः।
श्लोकाष्टदशकेनदर्शयतिस्वात्मैवसर्वजंतूना।
मित्यादिनासकलेनोपपादितंयत्तत्तेनैकेनाह्निके
ननत्रश्लोकेनव्याख्यातमाधिकेतदुपसंहारश्लोकेनव
केनवैधस्वरूपंप्रमातृप्रमेयतत्त्वदिशासप्तकेनत्र
त्रिभात्मकेमोदततंश्लोकेनोपसंहारंदर्शयती
तिनामयं ग्रंथार्थस्तन्निरूपिते स्वात्मैवसर्वजंतू
नामेकएवमहेश्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्येवडाम
र्शोऽहंहितः इहजडस्यावेशेननतिमज्ञापवभाति
इदमितिहिजडपरामर्शोऽहमितिसंविन्परामर्शोप
वविश्रान्ति ततश्चजडानिरासमानइत्तिजनतवपव

ई
प्रस
१५८
158

जीवाःसात्मानस्तेषांचमहेश्वरएवस्वात्मासएवम
हेश्वरोनयतःकश्चिन्नयतःसंवित्स्वभावोसौसंवि
दश्चनेदेशेनकालेननस्वरूपेणकोपिभेदःकामेदे
हप्राणादयोमेयंतांतेनेजडएवत्याश्चेतननिमग्ना।
एवैसैकएवचिदात्मास्वातंत्र्येणस्वात्मनियतोवैश्व
रूप्यंभासयति ततोमहेश्वरोनंतशीनामिदंतोक।
नायमानुत्स्यस्वात्मविश्रांतिरूपाहंविमर्शपरि
पूर्णः अतएवसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वेनाप्ययन्तोयो।
पयतेविचित्रबुद्धिकर्मेंद्रियविषयेंद्रियथाज्ञात्व।
त्वकर्तृत्वेपकरूपेवात्मनस्तथाइंद्रियस्थानीयरू
इदैतत्रज्ञसहस्वविषयस्वभावराशेर्यज्ञानेकांशेणच
नेदेकत्रचिदात्मनीति १ ननुयद्येकएवायंमहेश्व
रत्तपश्चात्माकस्तर्हिबोध्ययदवमोचनायेनयमस्र
न्याशंक्याह तत्रस्वमहिमभोगेब्रह्मादिग्राहकात्म
ना अहंकारपरामर्शपदेनोतमनेननत् २ तत्रैवं
स्वात्मनिमहेश्वरेस्थितेतस्मिन्नेवप्रकाशरूपेस्वा

त्मदर्पणे तेनैव परमेश्वरेण स्वातंत्र्यात्तावत्सृष्टः सं
कोचग्रहः संसारे इदंभागस्तन्मध्ये यदेतद्बुद्धिप्राणदेहस्व
रूपमिदंतयावेद्यंतद्भिन्नमप्यवेद्यमप्यग्राहकतयात्मस्वस्वे
नमिदंभावाभिमवाग्रभविस्तुनात्मनकेनापरेणैना
हंभावेन परामर्शेन भासमानेन च कारित अहंदेवद
त्तोहृष्यैवमिति २ नन्वेवं ग्राह्यस्तथापि कस्माद्वंधः
ईश्वरस्यतितिक्तो हि केमोक्षितं देहमपरिहत्वमाह
स्वस्वरूपापरिज्ञानमयोनेकः प्रमातामतः तत्रस्थैो
क्रियानंदोभोगोदुःखस्वभावात्मकः सचेत्परमार्थतो
नकश्चिद्वंधः केवलंस्वस्मादनन्तरात्मातेनाद्यदास्व
त्मानंसंकुचितमवभासयति सएवनदोषप्यपरणे
स्वरूपस्ययदपरिज्ञानंभासमानत्वेप्यपरामर्शो ह्र
पंतदेवकारणेनेनप्रकृतेयस्यसर्पणेवात्मव्याप्तिमा
त्रतत्वः पुरुषश्चस्तुच्यते अतएवानेकः तन्नुदेहस्था।
णाद्विविशेषेणसंकोचग्रहणात्सचप्रमाताभोग्य
संबंधंभोगलक्षणमनुभवतिभोगश्चनामतस्यायो

ई
ग्रस
५५
159

कलितौ क्रियानंदौ कलितौ क्रियाद्युःस्वेनजेदिहप्र
काशाप्रकाशयोर्बलरूपद्युःस्वेमुच्यते प्रकाशरूप
चसर्वेशुःस्वेनमसलप्रकाशरूपोमध्येविश्रामः प्र
लयस्थानीयः २ ननुसर्वज्ञविषयेनेनकिंव्यवछेद्यं
किंचसंख्यात्वमिमाह स्वांगरूपेषुपरमज्ञानेक्रियाच
या मायान्तर्भावेनेपवयवयोः सर्वंरजस्तमः ४ विश्व
रूपस्यभगवतः स्वरूपभूतेपर्वविश्वरूपः प्रकाशोय
श्चविमर्शस्तितावज्ञानक्रियेस्वरूपपरामर्शोपविमा
गेनैवतद्यद्भिन्नतयापिविमर्शंतस्वरूपपरामर्शेपव
विश्रांतमहमिदमितिसदाशिवेश्वरपरमार्थेस
भगवतोमायाशक्तिःतापनास्तितः शक्तयोभगव
तोनैसर्गिकोदृष्टाः स्वरूपपरिज्ञानेनाभिन्नेषुभावे
षुज्ञानंक्रियाश्चइदमेवभिन्नत्वेनप्रकाशविमर्शात्म
मितिपर्ययोः प्रकाशप्रकाशोप्रप्रकाशश्चेतिक्रमे
णसत्वरजःस्वभावोदृष्टान्तानिप्रकाशक्रियानियम
नशीलानिसत्वरजस्तमांसि ५ ननुचैवंसतिपथ्या

परमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामायाप्रव्यतिरेकिमः पाक्त।
य इत्युच्यते तेन तद्गुणशोः सत्वरजस्तमांसि प्रसज्यंते व्यति
विकानि वर्तानि गुणत्वकार्यं येनेतेदं तत्कथ्यं इति संश
यं सृष्टिः भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तिर्भेदेनापदिश्यते
यथा गुणानां करणकार्यत्वपरिणामित्वे ५ समयमेवं
स्यादिभेदग्रहो न भवेत् भेदव्यवहारस्तथैव विचार्यते
ततः स ऊचित चिन्मात्रस्वभावः पुरुषो नाम्यैते सर्गके
भावविपर्ययप्रकाशनादिरूपसंवेदानत्वसंगात् अपि।
त्वमसंबंधकृतेन तत्स्वतस्वान्मसोः शक्तिमद्भेदत्वशो।
कयमानाद्भेदेन यत एतानि सत्वादीनि ततः शक्तयो
व्यतिरेकाप्तुकाः इति नोच्यंते किं त्वपकरणत्वाद्गुणा
इत्युच्यंते न तु पुरुषाः किंमिति ति भेदेनोच्यंते उच्यतेत्र
ख्वेडः ख्वमोहपरिणामरूपमेतत्करणत्रयोदशकं का
र्यदशकं च प्रत्युत्वादिस्वभावविनाशयन इति स्त्वेडः
ख्वमोहाः करणकार्यवर्गतादात्म्यापन्नयोर्यदि पुरुषः।
घ्यापितादात्म्यं भजेरन् तर्हि पुरुषः कार्यकारणपर्यं

ई
प्रम
१६०
160

नस्त्रिमयः संपन्नः परिणामस्वहृषितत्वरतिस्थानेच्छा
शक्त्यापुरुषोविश्वरूपइत्याख्याते तथापनकश्चिस्स
रूपर्इस्वरएवतस्मादप्रत्यभिज्ञानमयपुरुषस्वरूपवै
चारेसहादयोभिन्नापवेंतिस्थिते ५ नत्रज्ञानादीनि
कथंसत्वादित्रूपाणिपश्चुनीत्याह सत्वानंदाःकि
यापरस्तत्वभावोपिसापरोः तथात्मातत्त्वजडःस्व
लेक्षिसत्वतमोमये इहनावसत्ताविश्वरूपावभासमा
नैवविश्वलक्षणेनस्वहाादिनाप्यालक्षितोस्वप्रकाश
स्वभावस्तस्यविश्वरूपेनर्थोसत्ताभवनकर्तृतास्फुरता
त्रूपासंवेद्यात्माऽस्मास्फुरत्तामहासत्तेत्यत्रैवसर्क
थास्यविमर्शात्मनिरेकाद्विमर्शात्मकचमत्कारस्व
पासत्ताक्रियापराक्रिरुच्यते यथोक्तम्स्वमागेनस्वा
त्मविश्रांतिरूपत्वात्सैवानंदः नदेवभगवतश्चिदा
त्मनःस्वैवेदइपताप्रशोक्तसत्तानंदभावसंज्ञकचित
तद्रूपत्वात् तेनेश्वराख्यसत्तानंदभागस्तस्यकाप्यास्व
स्वेछतिसत्वं यत्तत्भावसत्तावरणमोहरूपंतमः।

एतेचतेसत्वतमसीनीलानीलवत्परस्परपरिहारे।
णयद्यपिवर्तेतेकार्येनकारणनवतत्स्थाप्येकप।
रामर्शयोश्चरीकार्ययर्म्मयेदलयाविरूपंतगसंगत
नीलानीलात्मकरूपम्यायेनामोमभिश्रनथापिभा
नः श्चनोयोयत्वयानामिश्रस्वभावस्तत्रयोरूपणः श्च
नयवप्रकाशाप्रकाशरूपयोः सत्वतमसोरत्रसो
घेणावस्थानमितिडः खेन प्रियप्रद्योदेरेकत्रनप
वद्धिप्रकाशः स्वांवेपकत्रनयवाप्रकाशो मोहः
यल्लकथंचित्प्रकाशोयथामत्यापिकदेहरूपनः।
याऽनभिमततयाकथंविस्फाऽप्रकाशोयथागतग।
टकल्याणधर्मयोगितयाभिमततयातेदेवडः खेत।
न्ते श्चयमिवत्वपूर्वोपरीभावस्सारः क्रियापरमार्थः
श्चत्रानुभयरूपंतत्वनास्तिप्रतीतोकस्मांविकल्पिता
कल्पितरूपयामन्त्रप्रवेशान्नस्यतथाहिनीलंतावद
कल्पितरूपायांधियिभाति नीलाभावस्तुस्वोपि
कल्पनाकल्पितोभ्रासमानत्वात्तावत्सम्वन्धारपरमा

र्थः न तूभयव्यापिश्रवणात्तु नीलानीलेभात्तुनाम य
त्तूभयरूपंतन्नीलमनीत्यातावदकल्पितयानवि
षयीकृतंचेनकल्पितनामनीलधियमनुयावेत्तस्य
थ्यतोकल्पितेनापियेनाविषात्मकल्पितयाविषयी
कृतं नीलमेवस्यादितिनयोशब्दात्तर्थोस्तिगुणः
अपिस्वार्थेपशोभ्यासनासत्वेनतद्भावत्त्वमोन्वयात्मा
रजश्चेतिसंक्षेपः ८ एवंतावन्मायीयपशुरूपप्रमातृत
त्वेसंदेहेयेणनिर्णीतमथप्रमेयतत्वंनिर्णेतुंपद्यो।
तावदिस्यमिदंप्रमेयतत्वमितिनिर्णीतमाह येष
सामयिकेदंतापरामर्शोध्रुवःश्मोः तेविसिस्वावि
भिन्नाश्चतत्याविनावभासिनः स्वाभासाएवताव
दर्थस्त्वकतोचपरामर्शैकोनकदाचिन्मि श्रीकि
यंतेयदाविशेषरूपताकदाचिदमिश्राएवपराम्।
श्यंते यदासामान्यरूपतात्तेएवतेनमध्यात्मातेपि अ
सामयिकेनाकल्पितेनस्वेदंभावेनसहजभेदपराम
र्शरूपेणांगुलिमिदंघ्यादिश्राव्येनोगचरीकार्याः अ

भोऽपि नकेवलंसद्योजातवलादेर्यावदीश्वरस्यापि
तथात्वेनसामान्यविशेषप्रकारेणचित्रतयावभासंते
चित्रत्वंहितयोः यस्मिन्नन्यमभिन्नत्वेचयुगपदेकार्द्र
ताविश्रांतेभातीतिईश्वरदशायांभावोल्लासनांतरीय
कत्वेनसंविस्सेकोवरूपेनिषेध्यात्तुपरूढनजर्थमा
त्रेरूपेष्ठ्रंसंवित्प्रकाशेनैवप्रकाशमानेष्वहंतानि
षेधरूपासमानाधिकरण्येदंतामुल्लासयति ७ एवं
तावदीश्वररूपस्यपशुवित्प्रमेयत्वेनपरमशिवेन
भगवतिप्रमेयकथैवकथमुत्तिष्ठति प्रमेयकथा
त्यायकत्वमेवभगवतःसदाशिवेश्वरत्वमतोऽधुना
पशुंप्रतिकीदृक्प्रमेयस्यरूपमितिसंदेहमपोह्
निश्लोकत्रयेण तेनभिन्नावभासार्थःप्रकल्प्याःप्रम
गात्मनः ननुहिभिन्नसंज्ञाभिःस्मृत्स्वैकादिगोच
रैः तस्यासाधारणीस्फुरिताऽस्फुटपजीविनी सेथा
प्यज्ञतयासमेवेशांकानंदात्मनः स्वविश्रान्त्युपा
योथायवलयाप्राणरूपया विकल्पक्रियायानंतर

ई
प्रम
१८२
162

ण्यैवैविध्यरूपया: नार्विशेषमतोयतिप्रमगात्म
नस्त्वश्यंप्रमेयरूपार्थ्यानधीश्वरवडुकनयेने।
तिभिन्नइतिभिन्नाभिश्चनयाभियमानस्तुभासोये
षामर्थानांनेविशेषसामान्यात्मनोर्थः प्रमगात्म
नःप्रतिपुरुषमन्याभिस्तुस्वसंवेदनावगमरूपस्या।
संकीर्णाहेप्रकाशात्मानःप्रकल्पाविकल्पनीया:
प्रतिप्राणिस्ववासनानुसारेणविभिन्नाभिःसंज्ञा।
भिःप्रियोयंशत्रुरयमित्यादिकाभिर्भावनाविशे।
षानुसारेणनमद्विचित्रसुखदुःखमुपयुक्ताभिः
स्मरणेननेत्यदाणेसंकल्पनेप्रमन्त्रान्यत्रचविकल्प
योगेयनडुकंभवनिईश्वरस्याविकल्पात्मकत्नामेन
वेणास्तुहविमर्शाविषयीभाव्यान्नर्थाः यशोस्त्वन्या
न्यापीदनहेवाकिंनिर्विकल्पेसमाक्नूठालेन्नर्थाभा।
वंनिसंसाविकल्पानादानादिव्यवहारोपयोगादि
ति नन्वविकल्पेनयावार्थस्तावानेवविकल्पेने।
नक्केविषयः प्रमेयमपनिषत्तुरूपनायां उच्यते न

स्येतिपसुकर्त्रेकामृष्टिस्तेषामर्थानामीश्वरसृष्टा।
नामुपरिवर्त्तिनी अनपवनामीश्वरसृष्टिमुपजीवन्ते
असाधारणीप्रतिप्रमातृनियतानतयथा इदन्तद्यमि
तिचैत्रसृष्टंनतस्यैवनदानामस्यानन्तुयदिपशोरपिस
ष्टिशक्तिरस्तितर्हिईश्वरएवसममीश्वरएवासौन।
न्वेवंसाधारणत्वेकस्मात्सृष्टेत्रभवति भवेद्यदिस्वश
क्तिंपरिजानीयात् यावत्तासान्तस्यापरिज्ञातापरव
शोस्यैवसतोविकल्पक्रियाविकल्पनशक्तिरुदेति
नत्वेकेनमानसोत्कम्पनेश्वाह ईश्वरस्यएवामर्शोत्र
पतयाशब्दराशिलक्षणस्ययाशक्तिः स्वरूपवि।
श्रान्तिलक्षणपरमेश्वर्यीयरीयप्रयोजनाभ्यामादि
देवताचक्रमयीतेस्तैः ककारादिवर्णैर्वैचित्र्यैर्वि।
चित्रानयायासौविकल्पनक्रियानस्यपशोरेकत्र।
नित्तफाभावासंवलितेनमित्रमयेपाद्वरयमित्या
दिवर्णैर्वैचित्र्यानुविद्धतयाविकल्पनक्रियया न
दृान्नईश्वरस्यभावस्यैवपशोरसाधारणीसृष्टिः

प्रत्य
१६३
163

पंचवक्त्रस्यतत्त्वंदृष्टो हस्तोनमसिथावतीमपिविमि।
श्रुतयाविकल्पसृष्टिस्तानाभासानीश्वरस्वष्टानेव
पजीवतीतिसर्वोपाशवीश्रुतयस्सृष्टिरीश्वरसृष्टु
पजीविनीत्युक्ते ॥ नन्वेवं यदि पाशवी सृष्टिः सं।
सारस्यान्तर्हेत्वारमेश्वरी सृष्टिः पशोः किंकृत्योदि
तिनिर्णीयते साधारणेनस्याचेशः सर्गः स्वष्टावभा
सनात् विकल्पहीनैर्नैकात्मक्रमेण स्वरतापदम्
पेश्वरः सर्गो द्विधा साधारणश्चघटादिः साधारण।
स्याम्यमेयेतिनिर्दिष्टो निवेद्रादिः तस्य च सामान्यलक्ष
णं स्वष्टावभासनेनामसौ यः सर्गो यदाविकल्पहीन
क्रमेणनिर्विकल्पकपरिदृष्टीतएव स्वष्टाभ
थैपकाशनमवलंबाहमिदमित्येश्वर्यपरामर्श
पदं भवति तदंतः लक्ष्यवहिर्दृष्टिनिमेषोन्मेषपरि
हारोपदेशादिशाक्रमेणाभ्यासतारतम्येन पशोः।
पशुत्वं प्रतिहन्तीश्वरत्वं च दर्शयति किंच योयवि
कल्पसर्गः पाशवश्चकः सोपियमसात्येतिसर्वोकल्

एवैपरीत्येनपरिज्ञातयेशात्मापरिज्ञातानादा।
त्म्यस्यभवति तदासोपिसाधारणएवस्थाप्यायता।
भिवरणशांत्यादिविकल्पइवमस्तुमंत्रस्याभाविंत
तःकरणस्य ॥ एवंविकल्पनिर्ह्रासेननिर्विकल्प
ह्यमात्मीभावेविश्वात्मसात्ताकारणलक्षणःस्व
प्रमेयएवसोत्रोदर्शितः अधुनाविकल्पनिर्ह्रासा।
भावेपिनंदर्शयति सोहंममायंविभवइत्येवंपरि १२
जानतः विश्वात्मनोविकल्पानांप्रसरेपिमहेशता।
नहिप्रमगात्मनाममप्रपञ्चःकश्चिदन्योयोहमपितत्प
रिगृहीतग्राह्यग्राहकप्रकाशैकघनःपरियःस्य
वाहंसचाहमेवतन्मयःकश्चिन्नत्यतोविकल्पस्येहि
रपिसमस्तानेत्यलक्षणोविभवइतिएवंविमर्शेद
ढीभूतेसमयपरिक्षीणविकल्पोपिजीवन्नेवमुक्तः
यथोक्तेशंकापिनविशंकेनतनिःशंकत्वमिदंस्फु
टमिति १२ नन्वेवंबद्धमुक्तयोःप्रमेयंप्रतिकोभेदउ
च्यते मेयंसाधारणंमुक्तःस्वात्माभेदेनमन्यते मद्दृ।

ई
प्रत्य
१९५
864

स्थितोयथावहं:पुनरमंतभेदवत् श्रीमत्सदाशि
वेश्वरपदादारभ्यक्रिमिपर्यंतेप्रमातृवर्गोपिहात्
यदहमितिरूपतदैवात्मतयाभिनिविशतेपुनः
ततस्तद्विधस्यापिप्रमेयस्यमापिसमप्रमेयविस्य।
स्यापिप्रमेयंचेदंसमेवागभूतेप्रमेयानरमपित।
येनानेनक्रमेणप्रमेयंपरस्परतस्यप्रमातृवर्गो
स्यावाहंतम् इतियकत्वसाभेदविश्रांतिततवमस्य
सर्वैपरामर्शपदेऽपेतिवहस्यततसर्वमेतद्विपरीत
मित्येकत्वसभेदविश्रांतपदवासो ९ ततुसदाशिवे
श्वरश्रुविजीवन्मुक्तिपदेवहतनुपपत्तप्रमातृवि
षयेप्रमेयपूर्णोतःपरीक्षितःपरमशिवस्तुकथम
सावित्याशंक्याह सर्वथांतरालीनानंततत्वोघ
निर्भरः शिवश्चिदानंदघनः परमाक्षरविग्रहः न
त्वित्थंभगवतिश्रीपरमशिवेप्रमेयकथाकाचिद
स्तिततोयस्यसर्वथांतरचिद्रूपतामात्रेविश्रांत।
देनलीनत्वात् ततस्तस्यावस्थासंवित्स्वभावेनस्वा

त्मविश्रांत्यानेदेनाकृत्रिमनैसर्गिकपरामर्शात्म
कस्वात्मचमत्कारलक्षणेनैकघनाश्चविछिन्न
तद्रूपापरमान्तरेणविग्रहवतोभगवतोविश्वमय
स्यात्मवछिन्नात्रुतत्वयान्तोगलितप्रमेयकथास
वैनीर्णाब्ययदिश्यते १४ एवमधिकारचतुष्टयो
क्तेयदुक्तत्तत्फलमाह एवमात्मानमेतस्यसम्यग्
ज्ञानक्रियेतथा जानन्यथेप्सितानर्थाञ्जानातिच
करोतिच १५ एवमितीश्वरस्वरूपमात्मानेनतस्यच
स्वाव्यतिरिक्तेस्वातंत्र्यमात्ररूपेज्ञानक्रियेज्ञानन्ते
वेभूतोयमात्मानन्तुकाणादादिदर्शितः स्वयंवस्त
नक्रियेनन्तुतस्याव्यतिरिक्तेकेचनेतिपरामृशन् य
यदिच्छतितत्तज्जानातिकरोतिचसमावेशाभ्यास
परोऽनेनैवशरीरेणाश्रुतमचलस्सन्तिदेहेजीवन्मु
क्तस्तमात्मानेपरमेश्वरएवेति १५ अथार्थस्यास्यग्रन्थ
वसिद्धस्यापिगुरुपरम्परोपदेशानपोहलोकवत्क
स्यःशास्त्रहृष्टिन्दिर्दर्शिता आगमाधिकारेणएवं

ई गुरुतःशास्त्रतःस्वतपरामृष्टशोहृतेभवतीसमभिशा।
ग्रन्थ येणगुरुणारम्यदेदर्शोपपत्तिः इतिसंकटितोमयात्र
१६५ यत्पथमार्गोनवोमहागुरुभिरुक्तैः सशिवदृ।
165 ष्टिशास्त्रेयथा नदत्रनिदृथमर्द्धभुवनकर्तृत्वामात
मनोविभवशिवतामयीमतिश्रमाविशन्सिद्धानि १५
अस्मत्परमेष्ठिभट्टारकश्रीसोमानन्दपादैः शिवदृष्टि
शास्त्रेयमभिनवः सर्वरहस्यप्राणान्तर्गतः सविस्त
फवादश्चसिद्धोवाग्योनरवर्योप्राणयामादिक्ले
शत्रयासकलाविरहान्तवटलावडकः सपवात्र।
प्रकटनोपरवादकलंकांशकापसारेणनीतः यत
एवंशास्त्रगुरुस्वश्रमयसिद्धोपमर्थस्तदितिनस्मा
दत्रश्रमेयपदंपरामर्शोविश्रमयत् विश्वकर्तृत्वल
क्षणमैश्वर्यमात्मनिविभाव्यदार्ढ्येणयदायराम्
शतितदितनस्परामर्शोमात्रादेवनाविजीवन्मुक्तो।
भगवान् शिवएवयथोक्तंपरमेष्ठिपादैः ज्ञानेशि
वनेसर्वस्यश्रानिपत्माहत्फाम्मनाकरणेननास्ति

कृमेकापिभावनयापिवा सहृज्ञानेस्ववर्णौकिंभा।
वनाकरणादिना सर्वथापितन्मात्रादिनसदार्ढ्यं।
णसमनेमादिनोविभाव्ययनिशमाविशतिशरी
रणागुदिष्टमेभ्योमनमेहृदयेसंवेदनेनैवनिमज्ज
यमनवरतेननोनोविश्रंतिपरविश्रंतिपर्यंतोलभते १९
ननुयथात्साक्षिवस्त्वनदेवनाहिनसप्रत्यभिज्ञाना।
प्रत्यभिज्ञानयोरविशेषः नहिबीजसप्रत्यभिज्ञाते
सतिसंहृकारिसाकल्येनांकुरंजनयति नकेवलात्म
प्रत्यभिज्ञानेनिर्वंधः उच्यतेहिविधार्थक्रियास्ति
वात्याचांकुरादिकाप्रमात्रविश्रांतिचमत्कारसारा
यश्रीत्मादिरूपानत्राद्यासंप्रत्यभिज्ञानेनोपदते
द्वितीयात्वनदपेदतेपवरहृवाहंमहेश्वरइमेवंभू
तव्यमत्कारसारायरायरसिद्धिलक्षणाजीवन्मुक्ति
विश्रांतियोगमय्यर्थक्रियेतीश्वरप्रत्यभिज्ञानमत्रा
वश्यापेक्षणीयं ननुप्रमात्रविश्रांतिसारार्थक्रि
याप्रत्यभिज्ञानेनविनानुदृष्टासतितन्नदृष्टेतिचे

नउपलब्धमिमांशंकाह नैर्म्मरगुणयाचितेनस्पन
नलब्धाःस्थितोप्यंतिके कांतोलोकसमानएव।
मपरिज्ञानेनरंतेयप्याः लोकस्येषनथानेवहितगु
णःस्वात्मापिविस्पष्टयोनैवालेनिजवैभवायतदि।
येनन्यमभिज्ञोदिता यदानायकगुणसंश्रवणश्च
हृद्गानुरागाकामिनीनदर्शनमेवपरमनुपादेयमा
कांतेनीदिवानिशमवशाहृदयादपितोपयावि
नानिहतोसंप्रेषणानिमदनलेखकहारकान्मा।
वस्थानिवेदनानिकुर्वाणाविरहदाम्भीभवज्ज्ञात्र।
लनिकानिश्वतिनदातउपयाचितवशादशंकितमे
वसविथनिनिश्चियनमेवलोकिनैनैलेरनकर्षवि
शेषैः परामर्षोपद्वीमगच्छज्जिजेनसाधारणता।
मायादिनेसंपन्नमपितन्निश्चयनमावलोकनेनहृद
यंसर्गीकतोनितयास्वात्मनिविस्पष्टयोसनतेनिर्भा।
समानेपितन्निर्भासनेनहृदयस्पर्शणनामाथनेय
तःसोपिस्वात्माविस्पज्ञात्वकरोन्नायपश्चानिदनस्व।

शक्तिलक्षणपारमैश्वर्योत्कर्षयोगेननपरामृष्टइति
भासमानघटादिवस्तुसहगतोतोजातः यदात्वहृदीवव
नाहातहृल्लक्षणाभिज्ञानोदपायोंतरादानात्मोत्कर्षो।
न्मुदयंगमीकरणेनामृशति तदोतल्लक्षणमद्भुत।
फुल्लमायैनैवतावत्कामोपिसर्गेनामभ्येतिपरिभो
गयाभ्यामरसेन्तुविश्रांमेतराण्यपिलभ्यतेतददाम
निरुरूवदनाज्ञानक्रियालक्षणशक्त्यभिज्ञानादेवो
यदापारमैश्वर्योत्कर्षस्यदयंगमीभावोजायतेत।
दातल्लक्षणमेवसर्गेनाम्निकाजीवन्मुक्तिः सम्मा।
वेसाभ्यामरसेन्तुविश्रुतिलाभइतितस्यश्रमभिज्ञेव
परापरसिद्धिप्रदायिनीभवति ९ सर्वोपकारकं
महाफलमिदंपात्स्वप्रसिद्धोन्वययोगेननामधेय
प्रसिद्धाचतेउत्कर्षः सरणद्वारजनिसंभावनाप्र
न्ययलक्षणप्रवनेकसंवेदनयाजनेप्रवर्तयितं
पितृनाम्नास्वनाम्नाचोपसंहारंदर्शयति जन।
सायत्नसिद्धार्थेमुदयाकारस्तत्तनाः ईश्वरप्रमा।

ई
३स
१८
163

मित्रेयमुनमलेनोपपादिताः यस्यकस्यचिज्जंतोरितिना
त्रजामायापेताकाचिदितिसर्वोपकारित्वमुक्तमथ
त्वेनसिद्धिः परापरत्वयाघ्यथाम्यादितिमहाफलत्वं
तद्याकारणत्वः श्रीमानुमलदेवोः ममरमगुरुरिदं
शास्त्रमकार्षीदितितन्मसिद्धाजनः प्रवर्तते इति।
प्रवर्तनाद्वारेणसोरगृहीतोभवतीसभयनामनिर्दे।
शः इत्यमितिहृदयंगमनामस्वपयतिशौनेरानीमेति
शिवम् १८ श्रादिनः १९२ ॥ संवत् १९८५ श्रीनगरे लितं

